

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 8 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor. — **Kilenczedik kötet.** (1880—1883.) I—XII. 10 kor. 40 fill.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1809-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsitinszky Mihálytól.* 80 fill. — III. Forgách Ádám és Balthory Sónia ékszerének történetéből. *Majláth Bélától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Weenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászúnok nyelve és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythologiai elemek a székely népköltészet és népsélemben. *Kozma Ferenczától.* 60 fill. — VII. A Hajduk kihétkési kísérlet. Ináncshon 1807-ben. *Majláth Bélától.* 40 fill. — VIII. A Petrarka Codex kóp nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. I. Rákóczy György első Geszékötetési a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magtartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királyval történet találkozása val szemben. *Wertheimer Edéltől.* 40 fill.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képrő művel. Irta *Vácz Ignác.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsitinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Dr. *Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1683-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Weenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor fehérvári síremléke és emlépüványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. Dr. *Ortway Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A kezthelydobogó srmazá. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós főkancczellár iratái Magyarország kormányzásáról. *Mareznai Henriktől.* 80 fill. — X. Erdély katonai védereje átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

Tizenkettedik kötet. I. Adalék Pannonia történetéhez Antonius Pius korában. *Hampol Józseftől.* 40 fill. — II. Szaboles vármegye alakulása. *Kandra Károstól.* 60 fill. — III. Az 1637/38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsitinszky Mihálytól.* 60 fill. — IV. Mabillon János a diplomatika megállapítója. *Horvát Árpádtól.* 60 fill. — V. Az 1842-ik évi szónyi bekekotes története. *Majláth Bélától.* 14 fill. — VI. A mai Nagyvárad megalapítása. *Bunyitay Vinczéstől.* 40 fill. — VII. Összehasonlító vizsgálatok a hazai és északkeurópai praehistorikus kőszközök eredete és régisége körül. *Első fele Ortway Tivadartól.* 80 fill. — VIII. Egyváz. *Második fele.* 1 kor. 20 fill.

MERCY KORMÁNYZATA A TEMESI BÁNSÁGBAN

ÚJABB RÉSZLETEK
DÉLMAGYARORSZÁG XVIII. SZÁZADI
TÖRTÉNETÉHEZ

ÍRTA

SZENTKLÁRAY JENŐ

LEV. TAG

(Olvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1908. deczember 7-ikén tartott ülésén.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1909

MAGY. AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

I.

Nem lehet mondani, hogy a XVII. század második felében a félhold uralma alól felszabadult vármegyék valami nagyon megelőzték volna a még ozmán kézen maradt délmagyarországi részek kulturális fejlődését. Mindamellett a magyar megyék *sok tekintetben* mégis előnyben valának. A vasvári béke felszabadítá az északi megyéket egész Érsekújvárig és Nagyváradig, sőt 22 évvel utóbb Budát, Eszéket és Péterváradot is visszakapta az ország. E vívmányokkal a felszabadult megyékben mindenütt meg lehetett kezdeni a béke műveit. A szatmári egyesség alapján, bár elvesztettük általa állami önállóságunk lényegesebb kellékeit, a magyarság visszahódítá lassanként nemcsak az ország elidegenedett részeit, de a gyarapodó polgárosodás színhelyévé varázsolt át sok száz mértföldnyi puszta területet is és a német kényuralom daczára meg tudta tartani magyarnak a magyar nemzet hazáját.

Ellenben a délvidéki hódoltságban továbbra is tétlenül vesztegelt a művelődés ösztöne. Igaz ugyan, hogy Magyarország fölött még folyvást ott lebegett a törökök megtorló háborújának réme és a németek zsarnokoskodása; hogy továbbá a földesúri korlátozások, a köznép gazdasági kizsákmányolása, a jobbágy-ság elnyomása szintén hatással voltak a műveltség folyamatának késleltetésére; de másrészt vitathatatlan, hogy a felszabadult megyékben — miként a vármegyei karok és rendek gyűléseinek jegyzőkönyvei bizonyítják — misem korlátozó többé a lelkek természetes fejlődési vágyának kielégítését és a magyarság jellegzetes sajátságainak szabad nyilvánulását.

Ez a körülmény nagy előnyt biztosított a felszabadult

vidékek művelődésének a hódolt részek fölött, kivált azokban a megyékben, a hol voltak rátermett vezetőemberek, kik a helyzet előnyeit ama vidék javára és a nép haladására értékesíteni tudták.

A délvidéki hódoltságban lehetetlen volt a kulturális haladás. Megakasztotta azt nemcsak a lakosság leigázott állapota, de még inkább a mohamedán felsőbbbségeknek a művelődés iránt való teljes közömbössége.

Délmagyarország kulturája tehát csak e részeknek a török járomtól teljes felszabadulásával kezdődik, majdnem félszázaddal később, mint a többi magyar földé. Temesvár visszafoglalása adta meg a délkeleti végeknek a kulturális fejlődés alapfeltételeit. De ugyanakkor ez a nagyjelentőségű esemény a régebben szabad lett megyékben is föllobbantá a kedvet és bátorságot friss erővel hozzálatni a munkához és kibontakozni teljesen az elmaradottság állapotából.

A párhuzam tehát, mely Temesvár visszavétele után Dél-Magyarország művelődése és a felső megyék művelődése közt fölállítható, sehogy sem dől el Délmagyarország előnyére.

Kulturális előmenetel dolgában a korábban szabaddá lett vidékek vannak előnyben nemcsak azért, mert előbb kezdték a munkát és többet végezhettek belőle, hanem azért is, mert magyar munkát végeztek.

És én éppen ezt akarom ez igénytelen dolgozatomban kimutatni.

Bizonyítani akarom ezt a délmagyarországi történetíróknak hazánk egyetemes történetébe is becsempészett amaz állításával szemben, mintha Délmagyarország azon 13 év alatt, mikor mint szt. István koronájától elidegenített terület Mercy által kormányoztatott, műveltség dolgában nemcsak utólérte volna a magyar megyéket, de jóval túl is szárnyalta volna azokat.

Hát ez történeti valótlanosság!

Egykorú hiteles adatok az ellenkezőről győznek meg bennünket.

A mellett az a sokat magasztalt Mercy-féle kultúra nem volt magyar. Távol állt nemzeti hagyományainktól, távol a magyar nép szellemétől és szívetől. *Az a kultúra idegen volt, német volt és teljesen Ausztria érdekeit szolgálta.*

Ezt előrebocsátva, tekintsük a történeti fejleményeket, a mint azok Temesvár visszafoglalásánál kezdődnek és *Mercy* gróf kormányzatához bevezetésül szolgálnak.

*

Tudvalevő dolog, hogy Délmagyarország középponti városa és legfőbb erőssége ősidők óta Temesvár volt. Temesvár sorsától függött az egész déli vidék sorsa. Mikor *Ahmed* 1552-ben július 27-én elfoglalta Temesvárt, vele esett el egész Délmagyarország. A temesvidéki vármegyék megszűntek létezni, határaik eltörültek és helyükön török ejálet keletkezett. Az ekképen alakult tartománynak élére *Kászón* basa beglerbég lépett, mint Délmagyarország első mohamedán helytartója.

Kászón a nép kényszermunkára hajtásával csakhamar helyreállítá Temesvár összelőtt bástyáit és gyorsan berendezkedett a városban. Utána még 34 török helytartó következett, míg végre *1716-ik évi okt. 12-én újra keresztény kézre jutott Temesvár*. Török uralom alatt volt összesen 164 évig, 3 hónapig, és 16 napig.

A fontos erősséget, melyet 1696-ban *Frigyes Agost* császári hadvezér hasztalan kísérletet meg elvenni a törököktől, az 1697-ben fővezérré kinevezett *Savoyai Jenő* herceg foglalta vissza a mondott évben, 48 napi megszállás ¹⁾ és többször ismételt heves ostromok után. *Savoyai Jenő* már 1698-ban kifejtette egy emlékiratban Temesvár visszafoglalásának szükségét. Végre most elérkezettnek látta az időt a nagyfontosságú vár visszavételére. ²⁾

¹⁾ *Böhm Lénárd* 44 napot számít. Ugyanó a hódoltság időtartamát kerek 164 esztendőre teszi.

²⁾ *Savoyai Jenő* hadai *Pálffy János* gróf vezetésével aug. 14-én hajnali 3 órakor indultak el *Péteváradról*. Szándékuk volt *Ó-Becsénél* átkelni a Tiszán. A lovasság már el is ment előre, hogy az átkelés helyén hidat verjen. Azonban a folyó mindkét partján elterülő mocsarak miatt kénytelen volt az egész sereg *Zentáig* fölmenni. Ott az aug. 18-ról 19-ére viradó éjjel haladt át a Tiszán. Az egykorú menetelési lapok szerint itt egy napig kellett vesztegelelniök, mert a *Csóka* felé vezető híd ingadozó állapotban volt. Aug. 21-én *Mokrinba* (Gyukosin vagy Oroszin), 22-én *Heténybe* vonult a sereg. Aug. 23-án pihenő nap volt. Aug. 24-én egész *Csenéig* haladtak. 25-én ismét pihenő napot tartottak. Aug. 26-án érkeztek

A győzelem kivívásában *Pálffy János* gróf tábornagyot és az ő magyar huszárezredeinek önfeláldozó vitézségét illeti meg az érdem pálmája.¹⁾

Jenő herceg 1716-ik évi okt. 13-án vette át *Mehmed* basától, az utolsó temesi beglerbégától, a capitulált várat. Még 12.000 főnyi harcoképes török helyőrséget talált benne. Megengedte nekik, hogy fegyveresen és lobogó zászlókkal vonuljanak el Pancsovára. Az ágyúütegeket, a lökészetet és élelmiszert Temesvárott kellett hagyniok. A városban talált szláv, görög, oláh, örmény és zsidó lakosságnak szabad tetszésére hagyatott maradni, vagy elköltözni. Házaik — mintegy 2000 lakóház — okt. 1-én, mikor a keresztény hadak a Nagy- és Kispalánk külvárosokat bombázták, mind leégtek.²⁾ A városban talált néhány száz magyar kurucz vitéznek, kik a Rákóczy-szabadságharcok szomorú kimenetele után a temesvári törököknél kerestek menedéket, azt mondá Jenő herceg: »La canaglia puo andare, dove vuole.«³⁾

Temesvárra a tábornok ültettek a mezőn, az északnyugati várbástyák irányában. A Begától délre helyezkedett el a lovasság, a Begától északnak az összes gyalogság némi lovassággal, mert innen kellett az ostromszerű támadásnak történnie. Szept. 1-től kezdve a jelenvolt ezredek legénységéből naponta 2000—3000 ember foglalkozott az árkok ásásával. Szept. 6-án kezdődött a bástyák bombázása. Szept. 23-án a lovasság visszaverte a törököknek Denta felől előrenyomult egy fölmentő csapatát. Okt. 1-én kora reggel kezdődött Nagy-Palánk ostroma az aradi kaputól északkeleti irányban. A győzelmes császári had 2000 embert veszített ennél az ostromnál. Ezután a belső várat kezdte Jenő herceg szakadatlanul lövetni. A török várparancsnok végre okt. 12-én följajnlta Temesvár capitulációját. (*Hödl Rudolf*: Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Loudon.) Temesvár visszafoglalásának érdemében része van nemcsak Délmagyarország lakosságának, de osztoztak a terhek viselésében némely felsővidéki megyék is. Sok baj volt a sereg élelmezésével és az ostromágyúk odavontatásával. Az utóbbi nagy munkát a magyar megyéknek kellett végezniök. A kirovás szerint Pest-, Fejér-, Heves- és Nógrádmegyéknek ezer hatökrös szekeret kellett előállítaniok, más 11 megyének pedig 1200 szekeret és 13.200 ökröt. (*Marczaly*: Magyarország tört. III. Károlytól a bécsi congressusig.)

1) *Pálffy János*, mint fiatal vértesskapitány, már Buda bevételénél is kitüntette magát. (*Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban 179. l.)

2) *Kamatmüller*: Bilder aus Temesvárs Vergangenheit, 22. l.

3) *Arneht*: Prinz Eugen v. Savoyen, II. 406. l.

Négy nap telt el a török helyőrség útikészületeivel és a szükséges málhaszekerek előállításával. Ezalatt a két ellenséges tábor katonasága, a kik kevéssel előbb még elkeseredetten harcoltak egymás ellen, barátságosan közlekedett egymással.¹⁾ Csak okt. 17-én hagyták el a mohamedánok Temesvárt végképen.²⁾ Velük vonultak el a kurucz honfiak is, szanaszét oszolván az országban, Moldva, Erdély, Havasalföld és a török tartományok különböző irányában, ki merre látott.

A törökök elvonulása temesvári otthonukból megható képet tárt a vidék lakossága felé. Elöl lépdelt a 12.000 főnyi helyőrség, körülveve 500 fegyveres császári lovastól. Követte őket beláthatatlan sorban 1000 parasztszekér, melyeken az aggokat, betegeket, nőket és gyermekeket helyezték el. Jöttek a tevehajcsárok csilingelő tevéikkel és a podgyászrakománnyal. Végezetül következtek a kaftányos gyalogszoptok, a szarvasjóság és a kecskesordák. A színpompás festői menet a várkastély előtti *belgrádi kapun* vonult ki a várból a mai Józsefváros felé és az akkori *Temesvár-pancsovai országúton* délnyugati irányban haladva, a császári csapatokkal megrakott vidéken át Ság, Zsebely, Vojtek, Denta és Denta, Kis- és Nagy-Gáj, Margita és Alibunár érintésével érkezett Pancsovára.³⁾ Útközben mindenütt a vidék menekülő mohamedán lakossága csatlakozott hozzájuk. Ennél érdekesebb és nagyobb szerű látványosságot aligha nézhetett valaha Délmagyarország.

Másnap, okt. 18-án, Jenő herceg a keresztény hadak élén, ágyúdörgéstől és lelkes üdvívalgástól kísérve, bevonult a várba és a várost a *császár birtokába* vette. A régi lakosság túlnyomó számmal helyben maradt, meghúzódva elhamvadt házainak romjai közt. Magyar nem volt már köztük egy sem.

Maga Temesvár és a leégett külvárosok az iszonyat képét mutatták. Rettentően össze volt löve minden tárgy, minden

1) *Arneht* id. m. 524. l. — Jenő herceg levele a császárhoz 1716 okt. 21-én: »... gleichwie die Christen frey mit denen Türken in der Stadt, also seynd auch die Türken in dem Lager ohngehindert herumgegangen, und ist uns nicht die allermindeste Beleidigung geschehen.«

2) *Arneht* szerint már 16-án. (U. o.)

3) Lásd ezt az utat a Mercy-féle térképen. (*Szentkláray*: Száz év Délmagyarország újabb történetéből.)

épület. Még a több ölnyi magasságú várfalakon és a palánkos föld-sánczokon is kapu nagyságú öblös rések tátongtak. A kanyargós utcák hosszában udvaron épült török házak, rácsos ablakú tornáczos lakások, alacsony árkádok mentén sötét bazárok és füstös kávécsarnokok, istállók és pajták sorakoztak rendetlenül egymás mellé. Temesvár egykori fényének rommá lőtt monumentális emléke, a váron és városon uralkodó Hunyadi-kastély, a török helytartók residenciája, szintén száználmasan nézett ki. Fönnállt még az anjoukori szt. György-templom, meg a bosnyák barátoknak a Hunyadiak korából való temploma; de e szentélyek is siralmas állapotban valának. Más nevezetesebb épület nem létezett a várban.¹⁾ A Losonczy-korabeli »Vizitorony«, mely egykoron a Hunyadi-kastély oltalmára épült és a kastély nyugati frontja előtt vízzel telt sánczárkok fölött emelkedett, már Losonczy kora óta annyira meg volt rongálva, hogy Jenő herceg ostrománál egyáltalában nem szerepelt többé. A nagy-palánki minoriták temploma és monostora, ugyancsak anjoukori emlékek, annyira össze voltak lőve, hogy a falakat gerendákkal kellett alátámasztani. A hepehupás, szemetes utcákat és tereket csapadék tócsák borították. Gyalulatlan magas deszkapalánkok kerítették körül a török házak kertjeit s a vár nyugati és déli oldalán nádas mocsarak és ingoványok büzlöltek, melyeket megközelíteni nem lehetett.

Igy nézett ki Temesvár, egykorú leírások és ábrázolatok tanúsága szerint, a törökök távozása után.

Elhomályosult a város, mely ötszáz esztendővel előbb egy világlátott, művelt fejedelemnek, Anjou Károlynak ízlésében épült föl és oly díszre emelkedett, hogy méltó vala nyolcz éven át Magyarország királyi székvárosa lenni. Nyomorulttá lón Temesvár, melyet Zsigmond király és Hunyadi János újjáépítettek, a hol egykoron királyok és királynék fényes udvart tartottak s az ország nagyjai, főpapjai és előkelő nemessége tanácskozássokra gyülekezének egybe.

Savoyai Jenő 43-ik születésnapját ünnepelte éppen, mikor Temesvárt és annak birodalmát »Károly császár számára«

¹⁾ *Delinatio der estung Temeswar 1716.* (Egykorú térkép a temesvári hadtestparancsnokság levéltárában.)

birtokba vette. A vár bevételéről okt. 16-án jelentést küldött az udvari főhaditanácsnak. Okt. 21-én magának a császárnak írt (an den Kaiser) az ostrom körülményeiről és a megszálló csapatok fegyvelmezett viselkedéséről. Legfőbb gondja volt, hogy Temesvárt és a temesi tartományt, melyet ez időben kezdtek minden alap nélkül *Temesi Bánság*-nak (Temeswarer Banat) nevezni, »a császár számára oly hasznossá tegye, a mennyire csak lehetséges.«¹⁾ E végből már a bevonulás napján egy férfiút keresett tábornokai közül, kire az »új foglalású területen« nemcsak az őrizetül kirendelt hadtest főparancsnokságát, de a tartomány politikai és polgári kormányzatát is bízni lehetett s kiben meg volt a képesség, hogy az uralkodóház érdekeit és a lakosság jólétét egyaránt előmozdítani tudja.²⁾

Választása *Mercy Claudius Florimund* lovasági tábornokra esett. Mercy kiváló kegyben állt mind a császárnál, mind magánál a hercegnél.³⁾ Ötven éves, rövidlátó, köszvényes ember volt,

¹⁾ »... für den Kaiser so nutzbringend als möglich zu gestalten.« (Arnth, id. m. II., 407. l.)

²⁾ »... gleichmässig zum Nutzen des Kaiserhauses, wie zum Wohle der Regierten.« (Arnth, id. m. 408. l.)

³⁾ *Mercy Claudius Florimund* családjá Lotharingia hercegségből, a Metzhez közel fekvő *Mercy* nevű helységről ered. Onnan költözött a XVI. században a szintén lotharingiai *Longwy* nevű erődített városba. Florimund ésapja a XVII. század elején kormányzó volt Longwyban és tulajdonosa egy Longyparknak nevezett birtoknak. Mercy nagyapja szintén nagybirtokos volt a majnai Collenbergben. A Mercy-család fősarjádéka leginkább a katonai pályán szolgálta hazáját, de váltak belőle jeles egyházi férfiak is. Florimund nagyatyja tábornagy volt s 1645 aug. 3-án az allerheimi ütközetben esett el. Ugyanez a sors érte Florimund fivérét Freiburgnál, ki bajor tábornok volt. *Atyja, Mercy Péter Ernő, császári őrnagy, 1686-ban Buda visszavívásánál esett el.* Florimund tehát hősök családjának ivadéka. Született atyja jószágán 1666-ban, a lotharingiai *Martin-Fontaine*-ben. A császári hadseregbe már 16 éves korában, 1682-ben lépett be önkéntesnek. 17 éves korában a törökök ellen harcolt s Bécs fölmentésénél hadnagyi rangot nyert. Hét esztendeig a magyarországi hadjáratokban vett részt és akkor történt, hogy a lovát kilőtték alóla s ő az egyik szemén súlyos sérülést szenvedett. 1694—1696. években az olaszországi háborúkban tüntette ki magát. 1697-ben visszahivatván Magyarországra, a zentai csatában mint őrnagy harcolt. Vitézsége jutalmául csakhamar alezredessé lépett elő és ismét Olaszországba küldetvén, Borgofortnál 300 lovasával 6 ellenséges zászlóaljzat szalasztott meg s

mikor Savoyai Jenőtől a felelősségterhes, nagyfontosságú kormányzói megbízást elfogadta.

A temesvári táborban értesült a herceg a ritka kitüntetésről is, melyben őt XI. Kelemen pápa az egész kereszténység hálája fejében részesíté. A pápa Rasponi cavaliere követvel magasztaló brevét küldött neki, megbízván egyszersmind a követet, hogy az egyház fejének megtisztelő ajándékait kézbesítse a hercegnek: egy drága gyöngyökkel és a Szentlélek képével hímzett hermelines hadvezéri piros kalapot és egy ezüstmarkolatú díszkardot, melyen a pápai címér reliefvésete ékeskedett. Ezt küldé a pápa Savoyai Jenőnek a hitetleneken aratott halhatatlan érdemű győzelmekért. Ilyen kitüntetésben addig csak uralkodók részesültek.

Jenő herceg, ki már aug. 25-én érkezett a temesvári táborba, még okt. 26-án is Temesvárott időzött. Tehát teljes két hónapig foglalta le őt itt szigorú kötelességtudása. Okt. 26-án köszönte meg »ex castris ad Temesvarini (így) positis« Kelemen pápának a küldött ajándékot.¹⁾ Temesvárról csak aznap, vagy okt. 27-én utazhatott el, mert nov. 6-án már Budán volt. Onnan Győrré

egy ágyúteget foglalt el az ellenségtől. 1702-ben Cremonánál harcolt, mint lovassági parancsnok. De ismételten olasz fogságba esett, a honnan mindannyiszor kieserlítették. Olaszországból ezredesi ranggal a Rajna mellé ment egy vértés ezred élén. Az 1702. évi okt. 14-én vívott friedlingeni csatában kiválóan kitünteté magát. 1704-ben már tábornok volt és Strassburgnál viaskodott a francziákkal. A következő években szintén győzelmi babérok aratván, 1706-ban altábornaggyá lépett elő. 1709-ben fölszabadítá Mantuát, mire ismét visszatért a Rajnához, hogy folytassa küzdelmét a francziák ellen. Savoyai Jenő az 1716-ik évi török háború kitörésekor vette őt maga mellé lovassági tábornoki ranggal és úgy Péterváradnál, mint Temesvár alatt nagy hasznát látta ügyességének és vitézségének. Mint bánsági kormányzót Sziciliába küldték a spanyolok ellen, a honnan grófi méltósággal tért vissza Temesvárra. A Temesi Bánságban 1733-ig vezette a kormányzói hivatalt. Ekkor tábornaggyá nevezte ki a császár és újra az olasz csatátra küldé. Párma közelében a Crocetta nevű várkastély ostrománál 1734-ben jún. 29-én súlyosan megsebesülvén, 68 éves korában hősi halállal múlt ki. Eltemettetett a reggioi székesegyház sirboltjában. (*Mittheilungen des k. u. k. Kriegsarchivs* 1891, V. évf. — *Schweigerd*: Oesterr. Helden und Heerführer, II. 894. l. — *Wettel*: Biographische Skizzen. 17—40. ll.)

¹⁾ Bécsi cs. és kir. hadügyminiszt. letr.

indult, hogy megfelelő hadi ünnepek közepe, esetleg a visszafoglalt Temesvár kath. főpásztorának, Nádasdy László gróf csanádi püspöknek kezeiből vehesse át a pápai jelvényeket.¹⁾ Azonban Nádasdy püspök, az »udvarias, kellemes, jókedvű öreg úr — a mint őt Lady Montagne nevezi, — ki mindig magyar ruhában járt s kinek övig ért az ősz szakáll«,²⁾ nem fogadta el a megbízást, mert Győr nem az ő megyéjéhez tartozott. És így az ünnepélyes átadásnál, a mi nov. 7-én a herceget Győrré kísérő számos magyar bandérium jelenlétében ment végbe, Kondor apát működött közre.³⁾

Mialatt ez történt, Mercy a herceg utasításához képest, levezette csapatait az Aldunára s rövid néhány hét alatt kiűzte a törököt Pancsova, Kubin és Palánka váraiból is. Orsovánál azonban erős ellentállásra találván, minthogy az évszak már nagyon előrehaladott, megelégedett azzal, hogy Mehádia mellett jól elszáncolja és téli szállásokba helyezze el katonáit. A következő évben Belgrád bevételével Orsova is megtisztult a törököktől.

Mercy csak november végén térhetett vissza Temesvárra. Mialatt Mehádián a csapatok téli elszállásolásával és a Duna-vicza-csatornánál Belgrád ostromának előkészítésével fáradozott, Savoyai Jenő *hivatalos forma szerint is* kinevezte őt a Temesi Bánság katonai és polgári kormányzójává. Az 1716. évi nov. 1-én kelt kinevezési okiratban azt mondja a herceg, hogy a kinevezés »in Ansehung der bekannten guten Aufführung, erwiesenen valeur und erworbenen langen Erfahrungheit, auch besonderen desinterressement«, azaz Mercy kiváló tulajdonságaira és érdemeire való tekintettel történt.⁴⁾ Kijelenté továbbá a herceg, hogy Mercy működési hatásköre egyelőre nem terjedhet tovább, mint hogy a rábízott tartományban a jogviszonyokat rendezze és a fegyelem szigorú fentartásával a lakosság bizalmát megnyerje. Minden más intézkedés, vonatkozzék bár az egyházi dolgokra, vagy a polgári hatóságok beállítására, akár pedig a katonai és pénzügyi teendőkre, a császár külön rendelkezésére

¹⁾ *Arnth* id. m. II. 409—410. ll.

²⁾ *Letters of Lady Montagne*, Pétervárad, 1717 jan. 30.

³⁾ *Marczali*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig.

⁴⁾ *Arnth* id. m. 524. l.

és arra az időre tartatik fönn, mikor a tartomány belső viszonyai tüzetesen ismerve lesznek. Külön figyelmezteté a herczeg Mercyt, hogy legyen óvatos és *Temesvár várát ne fogadjon be más lakosságot, hanem csak róm. kath. németeket*. Teljes bizalomra — úgy mond — egyedül csak a németek érdemesek (!). Görögök, szerbek és mások csak a külvárosokban türessenek meg.¹⁾

Wallis Ferencz gróf vezérőrnagy, kit a herczeg ugyanakkor nevezett ki temesvári várparancsnokká, hasonló útasítást kapott.

A herczeg a kinevezési iratokban bizonyára a katonai érdekeket tartá szem előtt és a bécsi udvar fölfogásának adott kifejezést, midőn Temesvár várát a megbízható érzelmű német lakosság részére tartotta fönn s Temesvár visszavívását akkép értelmezte, hogy e ténnyel mind maga a város, mind az egész temesi tartomány az osztrák uralkodóház jogára alá került.²⁾

A Belgrád ostromát előkészítő hadjáratkor, 1717. évi május hóban, újra megjelent Savoyai Jenő a Temesi Bánságban. Mercyvel néhány napi körutat tett a tartományban, hogy annak belsejét személyesen megismerje. Hadi terveihez képest az aldunai partvidéket vizsgálta meg leggondosabban. A merre csak járt, mindenütt a pusztulás tüneteit látta maga előtt. Látott fölétett falvakat, alig lézengő, keresetnélküli, szegény és csenevész alattvalókat, nyomorult viskókból álló szanaszét szórt közsé-

¹⁾ *Arneht* i. h. — A magyar lakosságnak a visszafoglalt városokból kirekesztésére vonatkozólag írja *Takács Sándor* a XVII. századvégi állapotokról a következőket: «A magyart városi lakónak nem túrték; nem akarták. Ezért a törököktől visszahódított területek városaiba jóézésű, pápista németeket telepítettek. Mivel azonban a török háború folyton dúlt, a jóézésű németesség, a vagyonos polgárság hazánkba ekkor még nem igen kívánczolt. Tehát kik jöttek? Jöttek vala olyanok, a kik fátyolt borítván multjukra, új életet nálunk akartak kezdeni. Majdnem mindannyija üres zsebbel jött, de ha nem is hozott magával semmit, annál több volt, a mit otthon hagyott. Ki adósságát, ki megúnt feleségét, ki meg tisztességét hagyta otthon. Akárhányan még a nevüket is régi hazájukban felejtették, nehogy a törvénybírák oktalan kíváncsiságukkal az ő családi ügyeikbe avatkozzanak s még új hazájukban is háborgassák. Az ilyes dolgot rossz néven venni tőlük nem is lehetett, mert hát mi természetesebb, mint hogy a farkavágott róka láthatatlan akart lenni.» (*Polgármesterválasztás Budán 1694.* — Budapesti Hírlap 1905. márcz. 9.)

²⁾ unter das Scepter des Hauses Oesterreich fiel. (*Arneht*, II. 407. l.)

geket, kórgyötörte apátlan-anyátlan árva gyermekeket, medrük-ből kilépett folyókat és patakokat, útonálló szegénylegényeket s a hegyszorosokban és az erdők mélyein szervezett rablóbandákat, beláthatatlan terjedelmű pusztákat és szabadon csavargó vadállatokat.¹⁾

Valóban a török hódoltság sehol sem lehetett nyomasztóbb, mint Délmagyarország szélső határvonalán, hol a félhold első támadásai óta három évszázadon át örökös rettegésben élt a lakosság és a betóduló ellenségtől szakadatlanul sanyargatva, mitsem tehetett a maga javára. Megdöbentő az összehasonlítás, ha ez országrész hódoltság előtti kulturális képét odaállítjuk azon inséges állapot mellé, melyet a Temesi Bánság átvételekor a kiküldött császári biztosok találtak.

A XV. századtól Temesvár elestéig volt: *Temesmegyében* 30 vár, 22 város és 990 helység, összesen 1042 lakott hely és 390 birtokos; *Csanádmegye Maros-balparti területén* 4 várkastély és város, 67 község, összesen 71 lakott hely, mintegy 60 nemes birtokossal; *Torontálban* 2 vár, 4 város és 52 helység, összesen 58 lakott hely, mintegy 45 nemesi kúriával; *Kevében* volt 3 vár, 3 város és 66 helység, összesen 72 lakott hely 30 birtokossal; *Krassómegyében* volt 13 vár, 10 város és 290 helység, összesen 313 lakott hely, 84 birtokossal; végre *Szörénymegyében* volt 6 vár, 3 város és 262 helység, összesen 271 lakott hely, mintegy 50—60 birtokossal. Legjobb történeti forrásainknak a valóságot megközelítő adatai szerint volt tehát a Tisza-Duna-Maros- és Erdélyköz egész területén a XV. századtól 1552-ig összesen 56 vár, 44 város, 1727 helység, 1827 lakott hely, mintegy 659 birtokossal.²⁾

Ellenben találtatott ugyanezen a területen a törökök távo-

¹⁾ 1717-ben jelenti Wachter kapitány és orsovai kerületi tisztartó a tartományi szabályozó-bizottságnak: «durch die schmerzliche Ansicht in Steinklumpen verschütteter Ortschaften und durch den Anblick ganzer Strecken verbrannter Saatfelder.» (*Baróti*: Adattár Délmagyarország XVIII. sz. történetéhez.)

²⁾ *Csánki Dezső*: Magyarország történ. földrajza, I—II. kk. — *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története, I—II. kk. — *Pesty Frigyes*: Krassó várm. története és A Szörényi Bánság és Szörény várm. történ., II k.

zása után, egy 1717-ben készült hivatalos jegyzék¹⁾ és a Savoyai Jenő herczeg rendeletére ugyanakkor fölvelt térkép²⁾ tanúsága szerint, mindössze csak 663 hitvány község 21,289 lakóházzal.

Egyetlen ép magyar helység sem volt már ezen a hajdan oly dúsan lakott és virágzó magyar vidéken!

Helyesen mondja a török hódoltság jeles történetírója: »Nem nőtt többé fű a földön, melyre egyszer török mén tette a lábát. Töröklakta városaink pusztulásával együtt járt a falvak pusztulása is, hol a török adótörvények és számtalan visszaélések fojták el az emberi igyekezet műveit, tették parlaggá a földet és pusztákká vagy törpékké egykor népes helységeinket.«³⁾ Egy 1669-iki kézirat panaszos hangon említi, hogy addig már mintegy 900 helység lett pusztává a magyar alföldön, mely hullámtörő part volt az óriási török hatalommal szemben. Csak 1625-től 1627-ig, azaz két esztendő alatt, a törökök itt a határ-széleken behódítottak 45 falut, fölégettek egészen vagy részben 102 helységet s 488 egyes házat és pajtát, elhajtottak 152.000 barmot. Egy másik, 1642-iki országos kimutatás szerint a török 1627-től kezdve 14 év alatt behódított 326 falut, gyilkolt 1194 embert, elhajtott 13.664 darab marhát, 2190 juhot s évenként mintegy 35.000 forinttal emelte az adót, nem számítva a gabona és élelembeli adó fölverését.⁴⁾ Beláthatatlan prédiumpok hasznávélenül, parlagon heverték. 1724-ben találtatott a temesvári distriktusban 15 pusztán heverő prédiump, a lippai distriktusban 26, a facsétiban 71, az orsovaiban 1, az almásiban 14, a versecziben 5, a csákovaiban 3, a pancsovaiban 20, a nagybecserekekiben 16, a csanádiban 10. Százegernyi hold legjobb minőségű szántóföld — egykoron a hazáért elvérzett magyar nemesi családok tulajdona — üresen, gazdátlanul és parlagon hevert.⁵⁾

¹⁾ *Bécsi cs. és kir. udv. titkos leutr.* Temesvárer Einrichtungs-Sachen de Anno 1717. »Designation deren in dem Temesvarer Banat samentlichen Dörffern und darinnen befündlichen Häusern.«

²⁾ *Szentkláray J.*: Száz év Délmagyarország újabb történetéből A) melléklet.

³⁾ *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában, 193. 194. ll.

⁴⁾ *Gravamina Comitatum.*

⁵⁾ *Vaniček Ferenc*: Specialgeschichte der Militärgrenze, I. 193., 194. ll.

Látva ezt a szörnyű pusztaságot, találóan jegyzi meg *Bél Mátyás*: »Receperat ergo imperator totam provinciam, sed in desertum triste propemodum conversam. Coloni admodum pauci ibi relictii, vici incinerati, arces et oppida desolata, adeoque vix umbra pristini floris observabatur.«¹⁾ »A Temesi Bánság — írja *Bárány Ágoston* — képét adá az enyészetnek. Népes régi falvai elpusztultak és a lakatlan táj mocsárrá változék.«²⁾ Valósággal lesújtók a leírások, melyeket hazánk romlásáról és a török hódoltság okozta károkról a Magyarországon akkoron átutazó *Schweiger Salamon*, *Leslie* nagykövet, *Gerlach István*, *Bocaius* és *Busbek* hagytak reánk. Az enyészet képét, melyet a Temesi Bánság a törökök kitakarodása után föltüntetett, első kézből vett levéltári adatok, de nem egészen hiteles hagyományok közlései alapján írta le *Griselini*, ki e tartományt 1774—1777-ben többször beutazta s a török hódoltságnak még számos nyomát saját szemével is látta.³⁾ *Czoernig* hivatalos közleményekkel bizonyítja a félhold délmagyarországi uralmának gyászos hatását,⁴⁾ és legújabbán *Borovszky Samu* a török defterek segítségével rajzolta meg a délvidék hódoltságkori nyomorult közviszonyait. »Nem volt — úgymond — egész Délmagyarországon község, mely legalább egyszer, némelyik többször is, ne esett volna mohamedán zsarolásnak és pusztításnak áldozatul.«⁵⁾

Ezt a kietlen, elgyötört országot bizta III. Károly király *Mercy Claudius Florimund* tábornokra, hogy katonai meg-szállással a külső ellenségtől megvédje s a törökök ellen viselt hadjáratban az Aldunán való uralmat a keresztény hadak számára biztosítsa, az egész tartományt államhű német alattvalókkal benépesítse, új rendtartás és új intézmények életbeléptetésével a monarchia javára és a kincstár minél nagyobb hasznára értékesítse.

Miképen és milyen arányokban, milyen eszközökkel oldotta meg Mercy a rendelkezésére állott 13 év alatt a reábizott föladatot s hogyan felelt meg különösen kulturális tekintetben a közművelő-

¹⁾ *Compend. Hungariae geographicum*, 257. l.

²⁾ *Torontál vármegye hajdانا*, 33. l.

³⁾ *Versuch einer natürl. u. polit. Geschichte d. Temesvarer Banats.*

⁴⁾ *Ethnographie d. oesterreich. Monarchie.*

⁵⁾ *Csanád vármegye története.*

dés céljainak: ennek a kérdésnek a történeti igazság világosságába helyezése képezi dolgozatom tárgyát.

Német történeti munkák s különösen Grisellini nagy forrásműve, mely a Temesi Bánság adminisztrációjának dicsőítésére Brigido és Soro bánsági tartományelnökök szellemében készült, szinte istenítik Mercyt. *Új Cincinatusnak nevezik s kormányzatát oly nagyszabásúnak és oly magas tökélyűnek mondják, mely messze fölülmulta Magyarország elavult törvényeken alapuló igazgatását.* Az ő véleményük szerint, *ha a Temesi Bánság azonnal Magyarországhoz kapcsoltatott és megyékre osztatott volna, oly fényes haladást bizonyára nem tett volna, mint a milyent tett Mercy kormányzata idején az osztrák abszolútizmus hatása alatt.*

Sürgött hát engem a történeti igazság megismerésének vágya, hogy immár tisztán lássuk Mercy bánati kormányzatának mibenlétét; hogy elvégre a való tények alapján ítéljük meg annak a kulturális munkának értékét, melyet hazánk délkeleti határán a XVIII. század második és harmadik évtizedében az idegen uralom végzett.

Hazánk művelődéstörténetének óhajtok tehát szolgálni, midőn az alábbiakban eddigelé ismeretlen, vagy még föl nem dolgozott levéltári adatokból mutatom be a közviszonyokat, melyek Délmagyarországon közvetlenül a török hódoltság után, Mercy kormányzata alatt állottak elő s a Temesi Bánság kulturális alakulásának kezdő mozzanatait képezik.

Ezeket a bizonyítékokat két rendkívül gazdag forrás tartalmazza. Az egyik a *temesvári adminisztráció levéltára*, melyet hosszas kutatás után történetirodalmunk nagyérdemű művelője, *Baróti Lajos* fedezett föl Temesvárott a pénzügyi igazgatóság irattárában s mely az ő figyelmeztetésére kebeleztetett be 1889-ben *Pauler Gyula* által a magyar országos levéltárba. Az adminisztráció irataiból 177 rotulus maradt fenn 1716-tól 1760-ig. Baróti páratlan szorgalommal és lelkiismeretességgel jegyezte le e rotulusoknak 45.725 számot kitevő tételeit. A *Délmagyarországi Történelmi és Régiségtudományi Múzeum-Társulat* érdeme, hogy szerény anyagi viszonyai mellett is kiadta Barótinak e rendkívül becses adatgyűjteményét, mely 1893-tól 1907-ig *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* címmel két hatalmas kötetben és egy pótfüzetben jelent meg s valóságos kincsesbányája

Délmagyarország politikai, helyrajzi és művelődési történetének. A másik forrás, melyből merítettem, a csanádi püspöki levéltár legértékesebb emléke, a *temesvári jezsuiták XVIII. századi naplója*. Az egykori rendtagok nemcsak a temesvári és egyházi eseményeket jegyezték föl e naplóba, hanem írnak benne mindenről, a mit Délmagyarországon följegyzésre méltónak találtak. A latin szövegű kézirat 1719 jan. 1-én kezdődik s 1753-ig terjed. Külső címe: *Protocolum Historiæ Domus RR. PP. Societatis Jesu*. Belső címe: *Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu 1719—1753.*¹⁾ Egy-két délvidéki író a saját különleges céljai szerint, egynémít már aknázott e kútfőből; de egészben véve történetírásunk nem ismeri még ezt a nagybecsű kéziratot, mely érdemes volna arra, hogy teljes szövege szerint közre adassék. Úgy látszik, *Pesty Frigyes* sem tudott hozzáférni. 1877-ben megjelent *»Míveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században«* című dolgozatában²⁾ csak a városi *»Polgár-könyv«*-ről tesz említést, holott a jezsuiták naplója 13 esztendővel hosszabb időszakról szól és a mellett sokkal tartalmasabb is, mint a *Pesty* által használt töredékes kútfő.

Nézzük most e kútfők tanúságtétele szerint Mercy működését a Temesi Bánságban.

II.

Az 1716-ról 1717-re forduló télen keserves lehetett a vár megszállása alatt végső inségre jutott temesvári lakosság sorsa. Maga Mercy nov. 18-án még az Aldunán volt s a Dunavicza medrének ásatási munkálatait vezette; de a telet és tavaszt egész május közepéig Temesvárott tölté, temérdek munkával

¹⁾ A naplójegyzetek 459 fóliolapot töltenek be. A 37-ik lapig négyen irták, onnan túl harminczöten. Hézag mutatkozik a följegyzésekben 1725 nov. 22-től 1726 okt. 31-éig. A kézirat vörösbarna préselt bőrbe van kötve s elég jól van conserválva. *Kassics Károly* hasznavehető index-et készített hozzá.

²⁾ *Századok*, 1877. évf. I. f.

elfoglalva.¹⁾ A katonatisztekkel és a helyőrséggel rendkívül egyszerűen, táborig módra rendezkedett be a várban. Kaszárnyák híján egy-két épségben maradt török házban, néhány pajtában, meg a vár kazamátáiban kvártélyozták el magukat. A várbeli lakosság számára csak az aradi kaputól a belgrádi kapuig terjedő »Nagy-utczán« maradt kevés hely. Ebben az utczában 7 török ház állt, melyeket Mercy a polgárok használatára engedett át.²⁾ A helyben maradt lakosság róm. kath. vallású dalmatákból és örményekből, görög k. n. e. vallású szerbekből, macedón görögökből, oláhokból s néhány zsidó családból állott. Ezek már a török hódoltság alatt a *Nagy- és Kis-Palánk* külvárosokban laktak s önállóan szervezett városi községet alkottak, barátságos jó viszonyt tartván fenn a várbeli törökökkel és a mohamedán hatóságokkal. Minthogy a két külvárosban a szláv nép volt többségben, helyi igazgatásuk *rácz község*-nek neveztetett. Temesvár visszafoglalásakor *Muncsia Miklós* volt a rácz község bírja. Muncsia a megszálló német katonaságnál tekintélynek örvendő ember volt, mert a vár ostromzárlata alatt *Vladiszávlyevics Joannicius* szerb püspökkel éjszakánként évadján többször kilopózkodott a német táborba s Jenő herceget pontosan értesíté a vár állapotáról és az ozmán hadvezérlés terveiről.³⁾

Mercy első teendője volt a Temesi Bánságban valamely tartományi kormányt fölállítani, hogy annak főhatósága alatt szervezhesse Temesvár városa új polgári igazgatását is.

¹⁾ Jenő herceg 1717 júl. 12-én írja a császárnak: »... und seyndt die aufrechthaltung der vorgewesten beschwurnusvollen Postirung in dem Temeswarer Banat, wie nicht weniger die davon vorläufig gemachte einrichtung sowohl des Provincialis, als Cameralis und Militaris, dann die vorsichtige zubereitung zu den angegangenen operationen des gegenwertigen Feldzuges (Belgrád ostromát érti) sattsame Kennzeichen seines (Mercy) ohnermideten Eifers und besonderlichen activität.« (*Arneth*: II., 527. 1.)

²⁾ *Preyer János*: Monographie der kön. Freistadt Temesvár, 55—57. II.

³⁾ *Vladiszávlyevics* az ipeki patriarcha-érsek által püspöki joghatósággal fölruházott temesvári szerb püspök volt, kit III. Károly király a Temesvár visszavételénél szerzett érdemeiért 1722-ben erősített meg ezen állásában. Korhú arcképe megvan a temesvári szerb püspök residenciájában. A temesvári *rácz község* pecsétje is megvan a városháza régiséggyűjteményében. Czímerlapján szent György képe látható. Kőirata: *Sigillum . . . Gentis Rascianorum Graeci Ritus*.

Mind a két irányban az 1716-ik év telén készíté el munkálatát, melynek czíme: »*Haupt-Einrichtungs-Werck*.« Fejezetei: »*Cameralis*«, »*Oeconomicum militare*«, »*Provinciale*« és »*Politicum*«. A javaslatban foglalt elvek alapján és annak szabályzatai szerint kívánta Mercy a Temesi Bánság kormányzatát vezetni. Azzal a kérelemmel terjeszté azt föl Savoyai Jenő herceghez, ki az udvarnál a Temesi Bánság ügyeinek leghathatósabb szószólója volt, hogy ő felsége jóváhagyását eszközölje ki és egy állandó tartományi kormány életbeléptetésére az udvari kamara és a haditanács beleegyezését nyerve meg. Míg ez megtörténhetett, ő maga nevezett ki néhány alkalmas férfiút a tartomány kerületi főhelyeire, hogy a fegyelmet fentartsák és a kincstár érdekeit megvédelmezzék. Nevezetes, hogy Mercy gróf ezekre az állásokra a népet és a helyi viszonyokat jól ismerő magyar embereket küldött és *alispánoknak* nevezte őket. Karánsebesre *Hunyadi Sándort*, Csákovára *Rác Istvánt*, Pancsovára *Dimitrovics Izsákot*, Márgára *Hunyadi Albertet* nevezte ki »alispánoknak«. Valószínű, hogy ezek a délvidéken csakugyan a török uralom alatt alispánok voltak, mert tudvalevőleg a magyar vármegyék virtuális élete nem szűnt meg a hódoltságban sem, hanem csak szunnyadott. Mihelyt a bécsi udvari kamara nevezett alispánok alkalmazásáról értesült, már 1716. évi decz. 1-én utasítást küldött »für die *Vicegespáne* zu Caransebes und in dem Csakovaer, dann in dem Pancsovaer District, zur genauen Benennung und pünktlichen Darnachachtung«. Ebben az utasításban a különféle adónemek és kamarai jövedelmek szigorú behajtására és beszolgáltatására szorította őket.¹⁾

Ez volt az állapot 1717 elején, mikor Mercy gróf az említett »*Haupt-Einrichtungs-Werk*«-jét jóváhagyás végett az udvarhoz fölterjesztette.

Közbejötték azonban a nagyméretű hadi készülétek Belgrád visszavételére. E munkálatok Mercy tervezetének elbírálását és megerősítését egyelőre háttérbe szorították Bécsben. Állandó kormányzatról most annál kevésbé lehetett beszélni, mert jóformán Belgrád visszafoglalásától függött a Temesi Bánságnak további megtartása. A bécsi udvari főhatóságok ezúttal csak arra szorít-

¹⁾ *Baróti*: »Adattár«.

koztak, hogy a Temesi Bánság közdolgainak intézésére *Mercy* elnöklésével egy ideiglenes kormánytanács állíttassék föl. Ez létre is jött és *startomány-szabályozó-bizottság* (Landes Einrichtungs-Commission) néven végezte a különböző közigazgatási, katonai és pénzügyi ágazatok dolgait. *Wallis* gróf, temesvári várparancsnok volt a szabályozó-bizottság alelnöke. Ugyancsak 1717-ben nevezték ki kamarai szabályozó biztossá (Kameral-Einrichtungs-Commissarius) *Kallanek Sándor János* eddigi szlavóniai kamarai főügyelót, a ráczok királyi biztosát (Judex regius Rascianorum). Erre bízták a bánáti kincstári jóságok és jövedelmek főügyeletét. *Kallanek* mellé neveztetett ki, szintén már 1717-ben, *Rebentisch Sámuel Ferencz* eszéki főharminczados, továbbá *Häntschl Antal* a bécsi udvari főkamarától és *Gössinger Ferencz Ernő* a budai kamarától, ez utóbbi a szabályozó-bizottság titkárává.

Másfél esztendeig tartott ez a *provizórium*. Ez idő alatt *Mercy* a melléje rendelt emberekkel az ország alkotmányos törvényei és szokásai szerint (nach der daselbstigen Landes-Constitution) igazgatta a gondviselésére bízott tartományt. Ekkor tehát még nem volt véglegesen eldöntve, hogy Délmagyarország elszakíttassék az anyahazától és külön tartományképen osztrák módon kormányoztassék. Ezt csak *Belgrád* elfoglalása után, *Mercy* »Haupt-Einrichtungs-Werk«-jének tárgyalásakor határozták el Bécsben. Eladdig *Mercy* a magyar vármegyék alkotmányos törvényei és az élő régi hagyományok szerint kormányozta a Temesi Bánátot. A legtöbb esetben a józan belátás és a gyakorlati érzék döntött. Embrionális állapotban volt még minden. Nemesak a szabályozó-bizottság volt még tájékozatlan a tartomány szükségletei és az udvari főhatóságok kívánalmai iránt, de maga az udvari kamara és a főhaditanács is mindegyre habozott s ide-oda ingadozott. Nem tudták, mikép kellene legcélszerűbben beilleszteni a hódoltsági állapotból való hirtelen átmenetet az új viszonyok keretébe. Nem tudták, milyen legyen a tartomány igazgatásának az a vázlata, melyen egy állandó és az osztrák politikának megfelelő kormányzati rendszert föl lehessen építeni.

A Temesi Bánság rendezési ügyét végre *Belgrád* bevételé után, 1717-ben ősszel napirendre tűzték Bécsben. Az udvar beható tanácskozások tárgyává tette a *Mercy*-féle »Haupt-Ein-

richtungs-Werk«-et. A Temesi Bánság ügyeivel foglalkozó bizottság előadói valának a főhaditanács részéről *Ottl* haditanácsos és titkos referendárius, a főkamara részéről *Mikosch* udvari tanácsos, a bankalitás részéről *Hillebrand* udvari kamarai tanácsos. Most már kedvezett a politikai helyzet, hogy *Mercy* tervezete győzelmet arasson. Megszűnván az újabb török támadások közeli veszélye, *Savoyai Jenő* ajánlatára mind a kamara, mind a főhaditanács általánosságban elfogadta ugyan *Mercy* munkáját a Temesi Bánság igazgatásának alapjául, de a tartomány fölosztására nézve mind a két udvari kormányzók eltérő álláspontra helyezkedett. *Mercy* Délmagyarország történeti tradícióit tartva szemei előtt javasolta, hogy a Bánság négy kerületre (districtusra) osztassék föl (dass die Ab- und Eintheilung dieses Temeswarer Banats hauptsächlichen in vier Theile beschehe) és minden kerületben legyen egy főnök vagy *alispán* (Vice-Gespan). Úgy látszik, a török hódoltságbeli legutolsó fölosztást tartotta szemei előtt, mely szerint a temesvári ejalet négy magyar vármegyét ölelt föl: *Torontált*, *Csanádot*, *Temest* és *Krassót*. Ezt a fölosztást ismerte a benszüllött lakosság és régi idők óta ragaszkodott hozzá. *Mercy* úgy akarta, hogy a magyar közjog szerint minden kerületben, vagy járásban legyen egy *szolgabíró* (Stuhlrichter), ki a községek bírái vagy *kenézei* fölött álljon, a közpénzeket beszedje és a központi főpénztárba beszolgáltassa, a felsőbb parancsolatokat végrehajtsa és mindenre ügyeljen. Javasolta továbbá, hogy 1717-ben egyáltalában ne szedessék a háború által keményen sujtott néptől terménytized. A sósükséglet *Vizaknáról* fődöztessék, mert a tartomány ahhoz van szokva. A só lerakása *Márgán*, *Lippán*, *Facséten*, *Aradon*, *Palánkán*, *Orsován* és *Temesvárott* történjék, hogy továbbá a tartomány különböző vidékein sörházak és pálinkafőzők állíttassanak. A javaslat további fejezeteiben szó volt még a malmok és váмок kezeléséről, az erdők jókarban tartásáról, erdészeti hivatalok fölállításáról, a halászatnak a kincstár javára értékesítéséről, a postaútráról, a telepítési ügyről, tégláégetési telepek és fűrész-malmok berendezéséről, végre az új-palánkai kerületben levő rézbányák üzembetételéről.¹⁾

¹⁾ *Bécsi udv. titk. leutr.* »Temesv. Einrichtungs-Sachen de Ao. 1717.«

A tartomány kerületi fölosztásával sokáig bíbelődtek. Míg ez a munkálat el nem készült, a török szandsáksági fölosztás maradt érvényben. A tartománynak az új kerületek kikerekítésére alapul szolgáló fölmérését Mercy fölügyelete alatt s közreműködésével *Neipperg* báró ezredes végezte a hadmérnöki karral. Csak mikor ez a munkálat is elkészült, határoztak Bécsben Mercy négyes fölosztásának sorsa fölött. 1718 szept. 12-én kelt e tárgyban a császár döntése. E szerint a négyes fölosztás elvettett és az osztrák örökös tartományok kerületi beosztásának mintájára a Temesi Bánság *13 kerületre* (distriktusra), *6 katonai századvidékre* és a *klisszúrai hegyvidékre* osztatott föl. Utasították a temesvári tartomány-szabályozó-bizottságot, hogy ehhez a legfelsőbb rendekhez alkalmazkodják.¹⁾

Ennek megfelelően a következő *kerületek* jöttek létre: a mai Torontálmegye területén a *csanádi, becskerekai és pancsovai*; a mostani temesmegyei területen a *temesvári, csákovai, verseczi és új-palánkai*; Krassó-Szörényben a *lippai, facseti, lugosi, karánsebesi, almási és orsovai* kerületek, meg a *Klisszúra*. A tartomány védelmére, különösen a Tisza, Duna és Maros fődözésére, úgyszintén a közlekedés föntartására kekeztek a *mokrinai, kikindai, frányovai, melenczei, botosi és idvori* katonai századvidékek (Compagnien).²⁾ A *Klisszúra*, meg a *lugosi és almási* kerületek soha sem juthattak önállóságra. *Valósággal tehát mindig csak 11 kerület állt fönn a Temesi Bánságban*. Az almási (mehádiai) kerület, meg a Klisszúra beolvadtak az orsovai kerületbe, a lugosi kerület pedig a karánsebesibe.

1717-ik évi novemberben udvari küldöttség érkezett Bécsből Temesvárra. Magával hozta a »Haupt Einrichtungs-Werk«-nek legfelsőbb szentesítését és a Temesvár városa közigazgatási tanácsának megalakításáról szóló udvari rendeletet. *Ezzel megszűnt a »tartomány-szabályozó-bizottság«*. Csak a neve szerepelt még néhány hónapig az átmeneti idő alatt, míg a Mercy-féle új rendszabályzatot, mely *alaptörvénye* lett a Temesi Bánság kormányzatának, tartományszerte és községenként ki nem hirdették. 1718-ban

¹⁾ *Baróti*: »Adattár« L. 3. l. »Normal-Instruction von höchsten Orten an Cameral-Administration über die Eintheilung und in 4 Theile angetragene Bestellung Banats, deren Provisoren und Oberknezen.«

²⁾ Lásd ezeket a *Mercy-féle térképen*.

szept. 23-án értesíté Mercy az összes kerületek tisztviselőit és azok lakosságát, hogy az eddigi »Einrichtungs-Commission« helyébe ő felsége a »*Temesi Adminisztrációt*« (Landes Administration des Temeser Banats) nevezte ki, mely katonai és kamarai tisztviselőkből áll s melynek mindenki engedelmeskedni tartozik.¹⁾

Az adminisztráció hivatalos szolgálati ügyrendjét egy 1717-ik évi decz. 6-án kiadott részletes utasítással szabályozta Mercy. A szabályzat czíme: »Instruction und Normal-Vorschrift für die hierländige Administration, wie die Sessionen abgehalten werden sollen und was zu beobachten seie.« A tanácsülések rendtartásának előírása abban bírja megokolását, hogy az adminisztráció eleinte nem volt a tartomány fővárosában állandóan tartózkodó központi testület. A szenátus tagjai künn működtek a kerületekben, azokon a pontokon, a hová őket szakbeli teendőik kötötték. Csak a tanácsülésekre jöttek össze Temesvárott az elnökségben, hogy időközönként beszámoljanak munkájukról és az elnök további rendeleteit meghallgassák. Akadályoztatásuk esetén levélileg is megtehették előterjesztéseiket. Az adminisztráció tanácsosi állása csak évek múltán emelkedett központi tiszti rangra, midőn a külső teendők ellátására megfelelő számmal más szakképzett egyéneket is lehetett már alkalmazni és a tanácsosok valamennyien Temesvárott, a kormányzék szakosztályi hivatalaiban foglalhatták el helyeiket.

Az adminisztráció tanácsosait — olykor Mercy tudtával, máskor annélkül — az udvari kamara és a főhaditanács fölterjesztésére s Savoyai Jenő herceg ajánlatára a császár nevezte ki. Az első kormányzóság tanácsosai azok lettek, a kik már a provizorium alatt a berendező-bizottságnak is tagjai valának. *Mercy* gróf tábornagy elnöklése mellett helyettes elnök lett *Wallis Ferencz Pál* gróf tábornagy, temesvári várparancsnok. Ennek oldalán működött *Huan* hadügyi főbiztos, utóbb szintén adm. tanácsos. A polgári és kamarai szakosztályok tanácsosai lettek: a már említett *Kallanek Sándor János* és *Rebentisch Ferencz*

¹⁾ A kormányzék elnevezésére nézve két vélemény közt ingadozott az udvar. Az egyik szerint *Gubernium Banale*-nak akarták nevezni, a másik szerint — miként a bajor tartományok birtokbavételénél történt — *Adminisztráció*-nak. A császár az utóbbi elnevezést választá.

Sámuel. 1717—1719-ben neveztettek ki: *Häntschel Antal*, volt főharminczados és sótárnok; *Mayerhoffer kapitány*, és az adminisztráció titkára, *Gössinger Ferencz Ernő József Antal*, azelőtt Bécsben udvari kamarai fogalmazó. A húszas és harminczas évekből valók: *De Jean János Antal*, a Montecuccoli-ezred volt kapitánya és kvártélymestere, majd harminczados, főharminczados, sótárnok és kamarai főinspektor; *Steinville gróf* tábornagy, az oláh kerületek főigazgatója; *Engelshofen báró* ezredes, temesvári várparancsnok; *Posch Konrád* főhadbiztos, *Wibmer* főhadbiztos, *Engermann Vilmos* temesvári hadbiztos, *Sprung János* ezredes, temesvári várparancsnok, *Neffzern Farkas Konrád* udvari kamarai tanácsos és *Neffzern Jakab Benedek*, volt udvari kamarai fogalmazó.¹⁾

Az adminisztráció tagjainak fizetése s más egyéb javadalmazása Mercy idejében még nem volt rendszeresítve. Úgy látszik, egészen az udvari kamara és a főhaditanács tetszésétől függött. Tekintetbe vették a kinevezettek képességeit és a rájuk bízott feladatok fontosságát. Döntött olykor a rokonszenv, a rangbeli származás és a protekció. Mercy grófnak, az adminisztráció elnökének óriási fizetése és javadalmazása volt. Alapfizetésül kapott a kamarától évi 12.000 frtot és 6000 frt adjutumot, a mit anticipando szokott fölvenni. 1726-ban okt. 30-án az »Universal-Bankalitáté« utasítá az adminisztrációt, hogy ő felsége rendelete értelmében Mercy gróf részére 58.000 frt tábornagi fizetést is folyósítson. Még 1722 ápr. 8-án impetrálta a csákovai kerületben *Bánlak* és *Keresztúr*²⁾ községeket, *Fény* és *Boly* prédiúmokát, a temesvári kerületben *Kárány* községet³⁾ élethossziglani birlalásra, 1725 márcz. 12-én pedig kapta vadászati élvezetekre (zu Jagdergötzlichkeiten) a *Káránynyal szomszédos Kokodát*⁴⁾ és a Csákovával szomszédos *Giládot*. Mindezen jószágokra adómentes-

¹⁾ Az adminisztráció tanácsosainak ez a névsora most először lát napvilágot. Mercy kormányzatának idejéből több adm. tanácsost nem sikerült fölfedeznem.

²⁾ Elpusztult.

³⁾ A hajdani magyar *Kárány* elpusztult. Mercy gróf olasz, spanyol és német lakosokat telepített a helyére. Azóta *Mercyfalvának* (Mercy-dorf) nevezik.

⁴⁾ Most *Orczyfalva*.

séget is nyert. Járt neki továbbá a Temesi Bánság összes adófizető lakosságától nagyobb összegű ajándékpénz (Duceur) és a tábornoki szolgálati járulék (Servicegeld).¹⁾ *Rebentisch* első tanácsos kezdő évi fizetése 1800 frt és 600 frt járulék (zulag). *De Jean* 1500 frtot és 400 frt járulékot kapott. *Neffzern Jakabot* 1500 frt fizetéssel és 900 frt járulékkal nevezték ki. *Engelshoffen* 2832 frt fizetést, az adók behajtásáért pedig 3000 frt járulékot húzott. *Sprung* megtartotta az ezredesi fizetését s kapott havonként 128 frt felpénzt.²⁾ Hasonló különbségek fordulnak elő a többi tanácsosok javadalmazásánál is. A temesvári várfalakon kívül a belgrádi kapunál minden adm. tanácsosnak 2000 négyszögölnyi kertje és nyaralója volt.³⁾

A kerületekben közvetlenül a törökök távozása után mindenütt ugyanazt a vegyes nemzetiségű lakosságot találjuk, mely Délmagyarországot a mohamedán világban lakta. Szántottak, vetettek, marhát tenyésztettek, halásztak és pásztorkodtak most is, mint azelőtt. Békés időkben a félhold uralma alatt nem volt bántódása a behódolt alattvalóknak. Engedelmeskedtek a török hatóságoknak és fizették a harácsot; szolgáltak muzulmán földesuraiknak s megosztották velük marháikat és a földjük terményeit. Az a csekély számú magyar nép, a ki a félhold uralma alatt és a visszahódító hadjáratokban még életben maradt, a Tisza és a Maros balparti vidékén, a hajdani Torontál-, Csanád- és Arad-megyékben húzódott meg kised falvaiban. Mercy kormányzata alatt alig számbavehető magyar lakosságot találunk a Tisza mentén: *Becsén*, *Somogyon*, *Akacson*, *Morotván*, *Faluhelyen*, *Csókán*, *Szanádon*, *Gyálán*, *Kanizsán* és *Szent-Ivánon*; a Maros vonalán: *Szőregben*, *Deszken*, *Százházán*, *Rábén*, *Pordányban*, *Zomborban*, *Sajtiban*, *Egresen*, *Csanádon* és *Figeden*, továbbá *Láppán*, *Báthán*, *Buleson*, *Czellán*, *Birkisen*, *Kápolnáson* és *Szlatinán*. De ez utóbbi helyek lakossága már csak magyar családi nevét és róm. kath. vallását tartotta meg, magyar nyelvét azonban egészen elfeledé és az oláhhall cserélte föl. Voltak tehát a Temesi Bánsággá átalakult területen túlnyomó számmal szlávok

¹⁾ *Bécsi cs. és kir. udv. titk. lectr.* »Extractus einiger aus dem Temesvarer Banat eingelaufenen Nachrichten.« — *Baróti*: »Adattára.

²⁾ U. o.

³⁾ *Preyer*: id. m. és *Baróti*: id. m.

és oláhok s volt azonkívül a fajtisza, színmagyar ősi magyarságnak egy kis töredéke. *Német egyáltalában még nem volt itt sehol, kivéve a császári hadsereget és a császári hivatalnokokat.*

A katonaság fölött a »forum militare«, vagyis az adminisztrációnak katonatagjai gyakorolták az igazságszolgáltatást; ellenben a polgári bíraskodás főbenjáró s fontosabb ügyei, valamint a másodfokú föllebbezésekben való ítélkezés az adminisztráció polgári osztályához tartoztak. A köznapi ügyekben »in rebus minoribus et magis ordinariis, quasi in prima instantia« a kerületi tisztartók és községi kenécek bíraskodtak (Landjustiz). Súlyosabb vétségek és bűntények esetei elsőfokúlag a járási hadbíró (Land-Auditor) által tárgyaltattak az adminisztráció megbízottja előtt. Ezek a hozott ítéleteket fölülvizsgálva s esetleg jóváhagyva, a végrehajtást az első bíróságra bízták. »In casibus vero aut delictis gravioribus, singulariter statum publicum concernentibus, als in crimine laesae Majestatis, die sach jedesmahl hiehero mit gutachten zu berichten, und Euer Kays. und Cathol. Mayest. zu Dero allerhöchsten entschliessung in unterthänigkeit nach erfordermiss vorgetragen seyn wird.«¹⁾

A kerületek lakosságának igazgatására, a jogszolgáltatásra, a közrend és béke föntartására, valamint a contributiók, vámok és harminczadok kezelésére, a bányászati, erdészeti, sószállítási, közlekedési, halászati, vadászati, haszonbérleti és összes gazdasági ügyek fölügyeletére, nemkülönben a közmunka, katonaelszállítás és fuvarozás terheinek szétosztására első sorban a kerületi *tisztartók, altisztartók, vámszedők és harminczadosok, sótárnokok, ellenőrök (contrascribák) és írkok* voltak kirendelve. A Temesi Bánság egész területén *4 főtisztartó* is nyert alkalmazást, körülbelül a régi magyar vármegyék complexumára terjedő hatáskörrel. Ezek azonban gyakorlatilag nem igen érvényesültek s inkább csak pusztá czimékké lettek, majd aztán csakhamar meg is szűntek. *Maradt tehát a kerületek élén állandóan 11 tisztartó a hozzájuk tartozó személyzettel.* A kerületi tisztartókat és a tisztartóságok hivatalnokait rendszerint az adminisztráció elnöke, egyes esetekben maga az udvari kamara nevezte ki.

¹⁾ *Bécsi cs. és kir. titk. leutr.* »Acta die Einricht. des Temeser Banats betreffend.«

Az udvari kamarának egy 1719. nov. 3-án kelt rendelete szerint a ker. tisztviselők alkalmazásánál a katolikusok birtak előnyvel. A tisztartóságok minden tekintetben az adminisztrációnak voltak alárendelve, de egymással semmi szerves összefüggésben sem álltak. Szolgálati utasításukat 1717. decz. 6-án adta ki az adminisztráció: »Instruction für die diesländigen Districts-Providoren, wie sich dieselben in vorkommenden Diensteschäften zu benehmen haben.«¹⁾ A tisztartók pénzbeli fizetése eleinte 300—400 frt volt, a mi azokban az időkben, főkép Délmagyarországon, tekintélyes összeget képviselt. Elhalálozás esetében a kerületi tisztartók és tisztviselők özvegyeit 3 havi kegydíjban (Gnadenmonate) részesíté a kincstár. Azonkívül a tisztartóknak a kerület központi községeiben úri lakóház állt rendelkezésükre nagy kerttel, hivatalos helyiségekkel, istállókkal, fogházzal és kincstári magtárral. Dúsan voltak ellátva a házi szükségletekre való különféle terményekkel, sőt négyes dízfogatot és kiszolgáló hajdúkat is tarthattak. Mivel pedig óvhatatlan volt e részben elkerülni a túlkapasokat és némely kerületekben csakugyan találtak is főnhéjazó tisztviselők, kik a nyilvánosság előtt feszengeni szerettek: az adminisztráció 1724-ben külön rendeletet bocsátott ki, melyben előírja, hogy a főtisztartó 6 lovat, a tisztartó 4-et, a contrascriba és altisztartó csak 2 lovat tarthat (zu halten passiret) kincstári költségen. Minthogy ez a rendelet keveset használt, 1729 aug. 27-én újra rendelte az adminisztráció, hogy az altisztartók és contrascribák ne kocsikázzanak francia módon (auf französische Art) négylovas fogatokon és ne tartsanak maguknak túlságosan sok marhát. E szerint a tisztartók nemcsak széleskörű nagy hatalommal voltak fölrüházva, a mennyiben az összes községek kenézei és esküdtjei a kerület összes lakosságával együtt politikai, közigazgatási, jogszolgáltatási és büntető ügyekben első sorban és közvetlenül az ő hatalmuknak voltak kiszolgáltatva, de állásuk anyagi tekintetben is oly fényes állás volt, melyhez fogható Délmagyarországon az akkori vidéki polgári társadalomban nem mutathatunk föl. Nem szenved kétséget, hogy a tisztartók előkelő uri háza és a műveltség bizonyos színvonalán

¹⁾ *Baróti*: »Adattár.«

álló családi köre hathatósan befolyt a kerületek kulturális fejlesztésére is.

A kerületek élén álló tisztartók túlnyomó részben németek, csehek, sziléziaiak és morvák voltak. Olykor akadt köztük egy-egy olasz, francia, lengyel s egy-két magyar is. Többnyire Mercy gróf kombattánsai valának. A tartomány kormányzata minden irányban német lábra állíttatott és ekkor vergődött Délmagyarországon túlsúlyra a német nyelv és a német szokások divatja. A kormányrendszer kérelhetetlenül megtette a magáét, hogy a németesítés mindinkább tért foglaljon s a közintézmények legbensőbb alapjaiba, a társadalom összes rétegeibe mélyen behatoljon. Bekövetkezett az egykoron magyar déli végeknek ama levetkezése, a melyik megteremtette itt az elnemzetietlenedés folyamatát. Eljött Délmagyarország hajdani magarságának végső alkonya.

Mercy kormányzata idejéből 33 kerületi tisztartó nevét őrizték meg az adminisztráció aktái. Közlöm ezeket is, nem ugyan kerületek szerint, melyeknek élén álltak (mert mindúntalan áthelyezgették őket), hanem a neveik sorrendje szerint, a mint itt következnek: *Bezler, Bowitz, Consili, Crausen, Diller, Frey, Gürtler, Gundég, Harsányi, Harter, Hoffmann, Jurko, Králik, Neander, Oderberg, Pasetzky, Peyer, Prenessl, Puchleitner, Rác, Rössler, Schindler, Schubert, Slavitz, Spitzer, Szluszky, Steinmann, Stremberg, Taschner, Tornya, Volgarth, Wachter, Wassy.* —

Egyidejűleg az adminisztráció kinevezésével ment végbe *Temesvár városa közigazgatásának szervezése.* Erre vonatkozólag utasította az udvar az adminisztrációt: »damit lauter Teutsche und Cathol. Bürger in ermeldte Stadt Temeswar eingehnomen werden, denen auch zu desto mehrerer populirung 6 frey jahre nebst deren gewöhnlichen immuniteten, freyheiten und Privilegien, wie es in anderen derley Städten gewöhnlich, bewilliget werden.«¹⁾ Mercy tehát úgy intézkedett, hogy a már főnnálló *rác községen* s illetőleg *rác magistrátuson* kívül a német polgárság közdolgainak kezelésére külön *német magistrátust* alakított. E végből 1717-ben előbb »német polgári társaságot« szervezett és ennek kebeléből alakítá aztán a német magistrátust,

¹⁾ *Bécsi cs. és kir. udv. lectr.* »Einrichtungs-Sachen etc.«

melynek tagjai csak róm. kath. vallású német lakosok lehettek. Minthogy pedig 1717-ben a már ismert háborús idők és bizonytalan állapotok lehetetlenné tették, hogy a Temesi Bánságba s különösen Temesvárra német telepesek, kivált külföldi németek bevándoroljanak, a mint hogy az egykorú emlékekben nincs is nyoma egy ilyen településnek: kétségtelennek látszik előttem, hogy *Mercy az első temesvári német lakosságot a Temesi Bánságban táborozó katonákból, nyugdíjas tisztekből és a hadi szolgálatra alkalmatlan fegyveres népből válogatta össze, a kik közt bizonyára tanult emberek, értelmes kereskedők és iparosok is valának.*¹⁾

Az első német magistrátus, a polgári testület tagjainak *szabad választása* mellett, Wallis gróf várparancsnok lakásán egy évi időtartamra alakult meg. Városbíró lett *Hold Tóbiás Boldizsár*, egy Frankenhausenból származó táborigazgató. Városi tanácsosok lettek: *Böckhl János* Weydenből, *Hammer János* bajorországi Holzkirchenből, *Cram Frigyes* braunschweigi Lössából és *Thonner János* bajorországi Egenfeldből.²⁾ Első temesvári választók valának a német polgári társaság tagjai, névszerint: *Arnoldt János, Adams János, Baum János, Carl Jakab, Danauer Miksa, Dániel Miksa (örmény), Dorfmayr Kristóf, Diepoldt Sebestyén, Fröhlich Márton, Feiertag Jakab, Frantzing Jakab, Glasz Lőrincz, Grueber Jakab, Gugevitz Pongrácz, Hammer János, Hirn János, Jung János, Lipert Pongrácz, Loder János, Mach János, Müllner János, Maister Benedek, Plamb Flórián, Pispék Gáspár (magyar), Paul Menyhért, Prenner János György, Polack György, Pauer János, Pilsz Lipót, Ploberger János, Pottermann Mátyás, Prembsner Kelemen, Prumer János, Ramleithner Máté, Reybrecht György, Raind Ferencz, Solderer Péter, Scherer Henrik, Senning Hans, Schön János, Schlosser Illés, Schörghofer János, Topp János, Twarschak György, Tomb Venczel.*³⁾ Neveik után ítélve, kivévén egy örményt és egy

¹⁾ Tévednek Délmagyarország történetírói, midőn ez időtájon német telepesekről »deutsche Ansiedler« beszélnek.

²⁾ Mercy kormányzata alatt még három városbíró állt a temesvári német magistrátus élén: 1719-ben *Blam Flórián*, 1720—1722-ben másodízben *Hold Tóbiás Boldizsár* és 1722-től 1742-ig *Solderer Péter*.

³⁾ *Preyer*: Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 55. l.

magyart, valamennyien németek és csehek valának, a milyen volt a megszálló katonaság is, melyből vétettek.

Ez volt Temesvár és Délmagyarország első német lakossága a telepítéseket megelőző 1716—1717-ik évekből.

Nem lehetett valami nagyon jámbor, szelíd és jó nevelésű népség. Az adminisztráció nem tűrhette különféle kihágásaikat, 1720-ban rendeleti úton kényszeríté őket tisztességesebb életmódra (zu einem anständigen Lebenswandel). Otthonukat elhanyagolták, sőt még a szemetet sem tisztították el lakásaikból; házaikat nem tatarozták, kerteket ültetni nem akartak, noha a hozzávaló telket ingyen kínálta az adminisztráció. Városbírájuktól minduntalan megtagadták az engedelmességet, úgy hogy külön kellett azt rájuk parancsolni. Az élvezett adómentes évek után adót fizetni egyáltalában vonakodtak, noha a várbeli polgárság összes évi adózása nem volt több 1200 frtnál és fejéknél 1 aranynál. A bíróválasztásoknál is oly garázda magaviseletet tanúsítottak, hogy kénytelen volt az adminisztráció szigorúan rendreutasítani őket: »da es sehr missfällig zu vernehmen gewesen, dass sich gesammte Bürgerschaft bei der fürgewesten Wahl so ungebührlich betragen habe, welches Betragen ihnen schärfestens zu untersagen sei.«¹⁾

A városi német magistrátus megerősítése 1717 végén érkezett le Bécsből. Erre 1718. jan. 1-én megfelelő egyházi és polgári ünnepek közt történt a magistrátus hivatalos beiktatása. Ez nevezetes történeti napja volt az újjáalakuló Temesvárnak! *Ettől a naptól kezdve lépett Temesvár a polgári önkormányzat jogainak birtokába, egyelőre azonban csak feudális értelemben, mint a Temesi Bánság abszolút kormányának szoros korlátok közé szorított vazallusa.*

A bécsi főhadvezetőség a passzaroviczi béke után is megszállva tartotta a Temesi Bánságot. A szerbiai partok megfigyelésére s az elfoglalt temesi tartománynak ellenséges meglepetésektől biztosítására, valamint a török uralom alól csak az imént szabadult félvad, fegyelemhez és rendhez nem szokott alattvalók fékentartására nagytömegű katonaságot összpontosítottak a tartomány stratégiai és közigazgatási hálózatának

¹⁾ Baróti: »Adattár.«

összes vonalain. Mercy kormányzatának egész ideje alatt fölváltva állandóan négy ezred tanyázott a Bánság kerületeiben. Ezek közül ismeretesek a *Mercy-vértesezred*, az *Eck-féle gyalogezred*, az *Alt-Würtemberg*, *Schönborn*, *Lothringen*, *D'Ollo*, *Harrach* és *Ahrenberg* ezredek, a *Batta* és *Bayraith* dragonyosezredek. A Dunán pedig matrózokkal ellátott 6 vitorlás hajóból álló hadiflotilla czirkált éjjel-nappal a révek őrizetére. A mint a portával létrejött a béke, Savoyai Jenő herceg oly munkálatot készített Mercyvel, mely szerint a kerületekben a *katonai szállások és őrhelyek* bizonyos fix pontokhoz köttettek és a lehetőségnek megfelelően *állandó katonai állomások* szerveztettek, hogy ezáltal az alattvalók megóvassanak a katonaság kalandozásaitól. Azonkívül föllállította Mercy a közbiztonság föntartására a Tisza, Maros, Aranka és Alsó-Temes rengeteg pusztaságain az ú. n. *nemzeti őrséget, a hajdúságokat és pandúrságokat* (National-Miliz). Minden kerület számára külön *hadbiztosokat* nevezett ki, hogy a tisztartóknak és kenézeknek az átvonuló hadcsapatok élelmezésénél és elkvártélyozásánál segítségére legyenek.

Az előadott részletek alapvető kezdeményei valának annak a kulturális akciónak, melyből Mercy tartományrendezésében a további folyományok kiindultak.

III.

Azonban a legszélesebb alapokra fektetett kezdés is hiú erőlködés lett volna, ha a Temesi Bánság olyan néptelen marad, a minőnek Mercy a törökök elvonulása után találta. 25.930 négyszögkilométernyi területen csak hetedfélszáz falu állt épségben, mintegy 40—50 ezer lakossal.¹⁾ Tekintve, hogy Délmagyarország a többi megyékhez képest most sincs még eléggé benépesítve, holott a mai Torontál, Temes és Krassó-Szörény megyékben 1,528,615 ember lakik: legott megérthetővé lesz, hogy az uralkodó hatalom, első sorban az udvari kamara, semmiféle irányban sem értékesíthette volna az elfoglalt tartományt, ha a

¹⁾ Mások szerint csak 25 ezer lakossal. Harmincz évvel ezelőtt magam is ezt a számítást fogadtam el. (Száz év Délm. u. tört. 27. l.) Az újabb levéltári bizonyítékokból kitűnik, hogy a régi számítás túlságosan alacsony volt.

kétszáz év előtti népeségi állapotokat meghagyja és haladéktalanul hozzá nem lát a telepítés munkájához. Csalódnak, kik azt hiszik és állítják, hogy a bánsági pusztai vidékek benépesítése Mercynek köszönhető s hogy a telepítések az ő kezdeményezésére történtek volna. A telepítések dolgában Mercy csak végrehajtó eszköz volt s minden kezdeményezésnek Bécsben volt a kiindulási pontja. A császári udvar politikája és a kamara telhetetlen haszonvágya csak úgy nyerhetett a Temesi Bánságban kielégítést, ha az occupált tartomány üresen álló pusztái mielőbb megelevenednek engedelmes adófizető alattvalókkal s ha mentől nagyobb hasznot hajtó munkásnép foglalja el a parlag területeket.

Már 1716-ban és a következő esztendőben jöttek a táborozó csapatok nyomában szomszédmegyei iparos családok és görög kereskedők, hogy a Temesi Bánság némely középponti helyeiben szerencsét próbáljanak. A katonai rokkantaknak és a szabadságot katonáknak *Nagy-Becskereken, Lippán, Fehértemplomban, Orsován, Karánsebesen és Lugoson* jelölt Mercy alkalmas lakóhelyeket. De a rendezetlen tartományi viszonyok mellett s a passaroviczi béke megkötéséig szó sem lehetett még valamely rendszerről és szabályszerűségről ezeknél a népesítési kísérleteknél. *Minden az ideiglenesség jellegét viselte magán.* A véletlen, vagy a gondviselés vezérlé a kereset után járó embereket egyik-másik helyre, különösen a vidékek ipari, kereskedelmi, gazdasági és kormányzati fópontjaira, a hol aztán le is telepedtek, ha a kenyerüket és boldogulásukat megtalálták. Jelentékeny számot képviselnek az olyan települők, kik a múlt háborúban Törökországba menekültek, de az ottomán sereg vereségei után visszakiváncsoltak régi lakóhelyeikre. 1717 szept. 19-én jelenté Wächter kapitány az orsovai kerületből, mennyire igyekszik különféle csalogatásokkal (mit mannigfaltigen Lockungen) ad patrios lares visszatéríteni azokat az alattvalókat, kik a múlt háborúk alatt a monarchia tartományaiból a félhold oltalma alá menekültek. Közvetlenül Temesvár és az aldunai erősségek fölszabadulása után gyakran ismétlődnek a kőbor csapatok látogatásai is. Ezek titokban jönnek át a szomszéd vármegyékből és elvegyülnek a Temesi Bánság határszéli községeiben a benszülöttek közt. Lehetetlen e *primitív népesedés* mozzanatait ellenőrizni, minthogy az egykorú adatok nem nyuj-

tanak tájékozást ezekről a vegyes nemzetiségű legelső településekről, melyek a Temesi Bánságban 1716—1717-ben észrevétlenül, hivatalos följegyzés és rendszer nélkül mentek végbe.

A *rendes telepítések* Mercy kormánya alatt tulajdonképen 1718-ban kezdődtek. Ekkor indult meg a Temesi Bánságban a külföldi németek betelepítése és folytatódott egyenlő menetben egész 1724-ig. Ez a hat év képezi a külföldi német telepeseknek a Temesi Bánságba szállítása *első időszakát*. A telepítést maga az udvari kamara kezdeményezte. A követett eljárás ugyanaz maradt, a mi volt a XVIII. század elején, mikor a kamara Buda és Pest környékét, Pilst, Promontort és a Csepelszigetet, Szatmár-, Bereg- és Baranyamegyéket német kolonistákkal benépesíté. Már a tizenhatéves háborúban osztrák államelv volt németekkel benépesíteni a törököktől visszafoglalt területeket, nehogy magyar lakosság üljön meg azokat. A Temesi Bánságnak is kath. németekkel való benépesítését azonos politikai érdek követelte. A telepítés gyors keresztülvitelét pedig elsősorban az okból sietteté az udvari kamara, hogy az occupált tartományban a sok állami munka végzésére és a kamarai jövedelmek fokozására minél előbb jó példát mutató, engedelmes alattvalókat nyerjen. Az a bécsi udvari küldöttség, mely 1717-ik évi novemberben lenn járt Temesvárott az adminisztráció ügyeinek rendezésére, többi közt arról is értesíté Mercy grófot, hogy az udvari kamara fölhívására legközelebb német birodalmi bevándorlók érkeznek Bécsbe, kik a Temesi Bánságban óhajtanak letelepedni. A telepes csapat karácsony előtt érkezett Bécsbe és a télnek egy részét, míg a dunai hajózás meg nem nyílt, államköltségen a császári fővárosban tölté. Csak tavasz felé szálltak alá a Temesi Bánságba és Pancsován mentek partra, a honnan az adminisztráció biztosai lakóhelyeikre kísérték őket. Az udvari kamara 1718-ik évi febr. 28-án utasítá a temesvári adminisztrációt, hogy a leküldött német telepesek számára a kijelölt községekben szállásokat készítsen.

Ez volt a Temesi Bánságban a külföldi német telepeseknek első szállítmánya.

Az adatokból nem tűnik ki, hányan voltak és mely községekben lakoltatták el őket.

A passaroviczi békét — mint említém — 1718 nyarán hirdette ki Mercy. Ettől kezdve már valamivel szélesebb mederben indult meg nemcsak a külföldiek telepítése, de azzal kapcsolatosan a benszülött régi lakosságnak is állandó lakóhelyekhez szoktatása.

Ez temérdek bajt, sok kellemetlenséget okozott az adminisztrációnak.

A benszülöttek sérelmesnek tartották, hogy az idegenből származó kolonistáknak több esztendei adómentességet engedélyez a kormány, míg őket, kik a török jármot viselték és a főlsszabadítási harcokban életüket s vagyonukat áldozták, terhes adózásokkal és közmunkákkal nyomják. Ez az elégedetlenség okozta, hogy mialatt az adminisztráció 1718-ban Karánsebesen újabb külföldi német kolonistákat és iparosokat telepített, sőt a városi terület kibővítését is engedélyezte az új telepesek számára, az összes mehádiai oláh lakosság minden ingóságával és lábasjóságával együtt megszökött, »wegen überspannter Contributionslast«. Ugyancsak 1718-ban kénytelen Mercy marhakereskedést engedélyezni és két adómentes szabad évet is hirdet a benszülött nemzetiségiek és azon alattvalók számára, kik a Bánságból Oláhországba és a török tartományokba szöktek.

Forrongó nyugtalansággal és a zendülés tüneteivel állott szemben az adminisztráció. Kitűnik ez abból, hogy az 1718-ik év folyamán ismételten fontolgatta: »Wie dieses Banat und die nöthige Ruhe im Lande einzuführen und auf welche Art das Camerale sowohl, als Militare unterstützt werden könne?« Ugyanazon évi ápr. 6-án instructiót ad *Kastner* alezredesnek és *Charle* kapitánynak: »was hinsichtlich der Eintreibung der Contribution zu beobachten sei, und wie sich zu verhalten haben?« Az elégedetlenség lecsillapítására *Mayerhoffer József Antal* adm. tisztviselőt küldték ki, hogy az egész tartományt beutazván, tapasztalatairól május 5-éig kimerítő jelentést tegyen az adminisztrációnak.

A hivatalos körökben okozott ez a zavar csakhamar elsímult. A pillanatnyi megdöbbenés dacára ugyanaz maradt az állapot továbbra is. Csak a kerületi tisztartók kiméretlensége és a katonaság brutális szigora fokozódott még jobban. A hatás

szintén ugyanaz volt. A lippai kerület Labasincz nevű falujának összes lakossága, Passoga (?), Kapriora és Kápolnás falvaknak pedig több családja Erdélybe futamodott a bánáti közviszonyok elől. Számosan szöktek át Aradra Tökölyhez, a marosi rácz órség ezredeséhez, ki különféle szabadságokkal kecsegteté a szökevényeket, ha a rácz miliciához csatlakoznak.

Jellemző a bánásmód, melyet a Tisza és Maros vonalán inségesen élösködő *magyarsággal* szemben tanusítottak az adminisztráció emberei. A magyarral senki sem törődött abban az időben. Gondviselés nélkül lézengtek, ide-oda zaklatták őket, településüket akadályozták, nyomták és zsarolták szegényeket, a hol csak lehetett. 1718 júl. 1-én kezdtek ugyan a magyarok visszaszállingózni a Maros-jobbparti falvakból az immensó parton fekvő régi községeikbe, és a csanádi tiszttartóság hivatalosan is hírül adta Temesvárra, hogy a török háborúban elpusztult néhány község népe visszatért előbbeni lakóhelyeire, sőt a földjeit is kezdi már őszi vetésekkel bevetni; de mit használt mindez akkor, midőn a túrhetetlen közviszonyok miatt csakhamar kénytelenek valának elkeseredésükben ismét elhagyni otthonukat. Álljon itt egy-két példa a bosszantásokról, melyekkel a magyarságot a német tisztviselők keserítették.

1718-ban okt. 4-én jelenté Temesvárra a csanádi tisztartó, hogy Fíged magyar népe a vízáradások miatt átköltözött Szent-Péterre. Minthogy azonban Szent-Pétert a német telepeseknek szánta az adminisztráció, a magyarok átköltözését rossz néven vette és visszaparancsolta őket a lakhatatlan vízárba. Ugyanakkor egy magyar parasztember engedélyt kért, hogy Pestmegyéből 20 magyar kath. családot telepíthessen Kis-Zomborba. Nem engedték meg! 1718 nov. 6-án jelenté a csanádi tisztartó, hogy Csanád, Nagylak és Sajtény községekből több magyar család beköltözött a Bánátba. Ezek a szegények is pórul jártak. Faggatták, conscribálták őket, míg végre sok huzavona után bizonyítaniok kellett, hogy annakelőtte is már itt laktak és csak a háború miatt voltak kénytelenek a Marosontúlra menekülni. Új-Aradon erdélyi magyar családok akartak települni, sőt Borosjenő vidékéről 4—500 rácz család is csatlakozott e magyarokhoz, de az adminisztráció elutasította őket. Egy 1718. évi nov. 19-iki hivatalos iratból megtudjuk, hogy még

a Maros-jobbparti rácz határórség is mozgósítva lón a magyarság átjövételének meggátlására. A marosi rácz határőrök kapitányai fegyveres erővel terelték vissza a csanádmegyei magyar családokat, kik a Bánátban letelepedni kívántak.

Ellenben kissé utóbb, 1720-ban, szívesen fogadták be azt a 300 ráczot, kiket a marosi határórség kimustrált és elbocsátott. Kedvezően fogadták ugyanakkor a Bihar- és Aradmegyéből, jelesen Nagyvárad és Arad városokból átköltözött ráczokat és oláhokat is, kik a magyar földesúri hatalomtól kerestek oltalmat a bánáti német kormánytól s itt valóban nemcsak oltalomban, de adómentes, szabad években is részesültek.

Mennyire más eljárásban részesíté az adminisztráció a német telepeseket. Mercy külön elnöki meghívásokkal édesgeté őket a Temesi Bánság megszállására s az udvar pátensek és külön meghatalmazott ügyvivők által értesíté Németországban a népet, hogy kilátásuk lehet mindenféle szabadságok és tehermentességek elnyerésére, ha vállalkoznak a leköltözésre. Terjedelmes földek használatát és dús kereseti forrásokat helyeztek kilátásba a német bevándorlóknak.

A legfelsőbb helyről is buzgón támogatott e kecsegtetéseknek megvolt a kellő foganatjuk, kivált az ide-oda vándorlást megszokott német iparosság köreiben. Már 1718 elején jött le Bécsből egy csapat »császári iparos«, kiket a tartomány kerületi központjain helyeztek el, még pedig az illető kerületek költségén, a mit nagykeservesen hajtottak be a nyomorult községektől. Egymaga a csanádi kerület 350 frtot fizetett a német iparosok útiköltségeire és élelmezésére. Ugy látszik, a kerületekre kivetett e pénzekből fődözte az adminisztráció a Bánátba küldött iparosok adóját is, melyet a kamara szigoruan bekövetelt tőlük. 1718-ban *Lugosra* és *Facsetre* szintén érkezett Bécsből egy iparoszállítmány. Azon évi jún. 25-én pedig utasítja az udv. kamara a temesvári adminisztrációt, forduljon sürgösen a szepesi kam. adminisztrációhoz, hogy Szomolnokról bányászokat küldjön Temesvárra. Egy 1718 okt. 19-iki rendelettel meghagyatott az új-palánkai ker. tisztartónak, hogy az oraviczai bányához csatolt 4 falut kímélje meg a katona-beszállásolásoktól. 1719 április hóban Laibachból kómívesek jöttek Oraviczára, szeptemberben Tirolból küldött az udv. kamara 13 bányászt (Bergknappen).

Járt nekik 17 kr. napidij és Bécsből lefelé utaztukban 3 heti utazásuk alatt fejenként 6 frt.

Ezentúl már gyorsabb tempóban és nagyobb számmal folyt a külföldi németiség beköltözése. Az adminisztráció most már önmaga intézte a külföldi telepesek toborzását és elhelyezésüknél a saját belátása szerint járt el. 1720-ban bizonyos *Lechbruck Tamást* küldé ki az adminisztráció pénzzel települők gyűjtésére, különösen a felső Rajna vidékén. A vállalkozás kielégítő eredménnyel járt. *Lechbruck* 1721-ben értesíté az adminisztrációt, hogy a német birodalomból számos beköltöző család gyülekezett Neuburg fölött Marxheimnál és készen állnak az indulásra. Ugyanazon évi szept. 18-án *Lechthaller* erdész kísért le Tirolból bányászokat; november 15-én pedig a tiroli kamara értesíté az adminisztrációt, hogy a jövő évben ismét küldeni fog bányamunkásokat. S hogy azok valóban meg is érkeztek, tanusítja az udv. kamarának az adminisztrációhoz intézett 1722 jún. 22-én kelt levele, melyben tudatja, hogy a bánáti bányák üzemére Tirolból küldött 247 csapat bányamunkásnak Bécsben 1500 frt útielölőget fizetett ki. A bányászokat nyomban követték kerékgyártó- és kovácslegények, majd júl. 15-én újra bányászok és más különféle iparosok, kiket két hajón szállítottak Bécsből Pancsovára. Az előirt eljárás abból állt, hogy a mint a bevándorlók Bécsbe megérkeztek, jelentkezniök kellett *Bruckenthais* hadi ügynöknél, kitől fölvtették az útipénzt és meghallgatták a továbbításukra vonatkozó utasításait. Temesvárról mindannyiszor egy »express-tiszt« ment a jövevények átvételére, ki aztán rendeltetésük helyére kíserte őket. *Bruckenthais* a Bánátba igyekező németek leszállítására egy tiroli hajótulajdonossal szerződött. Ennek több hajója járt a Dunán s megbízható ember is volt a vállalt köteleesség teljesítésére. Nevezetes, hogy 1722-ben még török családok is kértek és kaptak telephelyeket a dunai végek azon helységeiben, hol a lakosság leginkább kereskedéssel foglalkozott.

Mínthogy az udvari kamara már 1718-ban és azóta is ismételten kerületenként összeíratta a bánáti népességet és az egész tartományra hozzávetőleges számítással bizonyos meghatározott adómennyiséget praeliminált, ellenben az idegenből jött telepeseket néhány esztendőre az adózástól fölmenté: ennek következtében

kezdetben az az igazságtalan és fonák helyzet állott elő, hogy a tisztartók a kerületeikre kivetett egész adóösszeget egyedül a benszüllött régi lakosoktól követelték be, sőt a kerületet terhelő minden közmunka végzésére is egyedül őket szorították. Nem csoda, ha az ekképen sanyargatott benszüllöttek zúgolódní kezdtek s méltó fölháborodásukban helyenként zendülést szítottak. Ilyen zendülések voltak 1719-ben és 1724—25-ben az aldunai és karánsebesi kerületekben, különösen Moldován és környékén, hol az oláh nép a nagy adók miatt lázadt föl előljárói ellen s Szerbiába és Törökországba menekült a terrorisztikus uralom miatt, mely folytonos rettegésben tartotta a nem-német lakosságot. Azonképen történt a nagybecskereki kerületben, hol Taschner tisztartónak 1719. évi május 24-iki jelentése szerint a falusi kenézek megtagadták a további szolgálatot és a Temes folyó mentén egész községek hagyták el házaikat s világgá szöktek, nemcsak a nagy adó- és a munkaterhek miatt, de még inkább a katonai beszállásolásoktól menekülőndők. Egy 1720. évi május 5-én kelt tisztartói jelentés szerint Hegyesen, Szécsányban és Módoson az összes házak üresen álltak, Aracs községe pedig mindenkorra végképen elhagyta otthonát.

Az 1722—1723-iki pozsonyi országgyűlésen szóvá tették a rendek: mennyire elhanyagoltatott a harcok zaja s gondjai közt az ország anyagi jóléte. Könnyíteni akarván az elpusztult vidékek benépesítésének munkáján, a bevándorlóknak 15 évi adómentességet és más kedvezéseket ígértek. Különösen az 1723. évi 103. t.-cikk volt az,¹⁾ mely nemcsak birodalomszerte, hanem a külföldi szomszéd tartományokban is kihirdettetett s erős lökést adott a német fajnak az eddiginél még nagyobb mértékben való bevándorlására.

Volt a temesvári adminisztráczióknak egy nagyon fontoskodó, szájhős hivatalnok, *Crausen Ferencz.*²⁾ Kapitány és kerületi tisztartó volt s oly varázslatos egyéniségnek tünteté föl magát, hogy egyetlen szavára legott megmozdul majd az egész művelt nyugat és a német nép tömegesen fog bevándorolni a Temesi

¹⁾ De impopulatione regni.

²⁾ Baróti *Crausen János Albrecht* néven nevezi. (A németek első betelepítése a Bánságba gr. Mercy alatt.)

Bánságba. Mercy fölült e nagyképűsködő germánnak. Tekintélyes összeggel küldötte őt ki Wormsba és Darmstadtba, hogy a felsőrajnai kerületekben telepéseket gyűjtsön. A német népet már előzetesen szétküldött császári pátensek készítették elő a kivándorlásra s a vállalkozóknak földbirtokot, házhelyet, több évi adómentességet stb. helyeztek kilátásba. A rajnai fejedelmeket a császár levélben kérte, hogy a kivándorlók elé ne gördítsenek akadályokat. Crausen tehát biztosra ment, midőn 1722—1723-ban megkezdé a külföldi telepítvényesek toborzását, melyekből Mercy az ő Tolna-, Fehér- és Baranyamegyében fekvő jóságaira is akart juttatni munkásnépet. 1722-ben levél jött Crausentól. Tudatta benne az adminisztrációval, hogy 600 telepes családnál jóval többet szállít a Temesi Bánságba és gondja lesz rá, hogy mindenekelőtt Mercy gróf uradalmi falvait benépesítse. Jelenté továbbá, hogy az ő személyes közbenjárására a mainzi és trieri választófejedelmek, a hessen-darmstadti herczeg és a würzburgi püspök menten beleegyeztek alattvaló népeik elbocsátásába. Igéri tehát az adminisztráczióknak, hogy e kedvező auspiciumok mellett szt. Mihály napjáig 1000 német családot fog leküldeni a Bánátba. Küldött ugyan, de a jövevények száma távolról sem közelíté meg az ígért mennyiséget, azok is csak kisebb csapatokban jöttek. Ezekből 1723-ban kora tavasszal 18 család Verseczen s mintegy 25—30 család Fehértemplomban telepedett le a már ottlévő atyafiságuk mellé. Követte őket, ugyancsak Crausen megbízásából, *Bunkert János Ernő*, *Jordán Péter* és *Phüller János* szállítmánya, mintegy 300 család, a kik *Brenner Pál* és *Mülner József* kormányosok és hajótulajdonosok hajóin utaztak le Donauwörthből a Bánátba.

Ugyanazon évi április hótól kezdve nap-nap után jelentkeztek Bécsben Bruckentheis ágensnél német telepések. Még augusztusban is folyt a szállítás, de a telepések száma nagyon hátramaradt a Crausen túlzott ígéretei mögött. Crausen hitette ugyan az adminisztrációt, hogy a toborzott népet négy csapatban küldi majd le: az első szt. János napján (jún. 26.), a második Jakab napján (júl. 25.), a harmadikat Bertalan napján (aug. 24.) s végül a negyediket szt. Mihály napján (szept. 29.). Azonban sem a terminusok be nem tartattak, sem a bevándorlók száma és minősége nem felelt meg Crausen

igéreteinek. Crausen Mercyhez intézett egyik levelében azzal menté magát, hogy egy álbarátja lebeszélte embereit a kivándorlásról, de ő annak daczára meglehetősen számú családot birt rá a kivándorlásra és azokat szolgáljával útnak is indította.

A kik tehát ezekből júniusban és októberben lejöttek, leginkább az új-palánkai kerületben, valószínűleg Új-Palánkán, Moldován, Fehértemplomban és Verseczen kaptak lakóhelyeket; de oly szegények voltak, hogy nemcsak tavaszi vetőmagért, hanem a telelésre való napi élelemért is könyörögniök kellett az adminisztrációnál. Vetőmagot nem kaptak, élelemre is csak kenyeret és sót, a mennyi éppen az életük föntartására elkerülhetetlenül szükséges volt. (»Was zu ihrer Subsistenz unumgänglich erforderlich ist.«)

Crausen 1724 januárban már Posezsenán volt, a hol lakott. Az adminisztráció nem volt vele megelégedve. Hanyagnak, szédelgőnek mondogatta s nagyon kedvetlenül fogadta. Mercy egy 1724-iki levelében fölpanaszolja Rebentisch báró adm. tanácsosnak, hogy noha Crausen részére minden leköltöző család után 1 louisdort ajánlott föl, ő mindazonáltal »meistens Bettler herabgeführt hat«. Mercy ezért nagyon megneheztelt Crausent, sőt a hivatalából is elbocsátotta. Crausen mégis kieszközlé az udvarnál, hogy a császár a Bécs melletti Nussdorfba nevezte ki őt bántási telepesszállító biztosnak. Kötelessége volt az időről-időre odaérkező német családok tovaszállításáról gondoskodni.

Helyette 1724-től kezdve *Falkh János Ferencz*, worms-hercegségi kormánytanácsos és törvényszéki ügyész vállalkozott a birodalmi kolonisták toborzására s e hivatalát 1727-ig teljesíté. *Rebentisch* báró fölügyelete alatt *Wassy* főtisztartó, *Salhausen* és *Feigel* alezredesek bízták meg a jövevények fogadásával és elhelyezésével. *Rebentisch* számára külön instructiót dolgozott ki Mercy: miképen kell ezentúl az érkező telepeseket fogadni, elhelyezni és miképen kell velük bánni?

Ekkor kezdődött a Temesi Bánságban a német telepítések második időszaka. Ez az időszak mind a jelentkező bevándorlók nagy mennyisége, mind a követett rend és szabályszerűség tekintetében jelentékenyen fölülmúlta az előbbeni német telepítéseket. Csak éppen egy dologban volt teljesen azonos az elsővel: most is szerencsét próbáló, vagyontalan kalandor nép, vagy mint őket Mercy nevezé, *gazdátlanul kóborló csöcselék* vándorolt le a

Temesi Bánságba. Ez a bevándorlás vezető csatornája volt a külföldi békétlen, dologkerülő és garázda népelemnek, mely nyúge volt odakünn az államnak, a kiktől a tartományi fejlődelmek mielőbb szabadulni akartak. Még 1723 végén, vagy 1724 elején szállt meg ezek közül 14 német család *Verseczen* és 4 család *Fehértemplomban*, a már előbb odatelepült rokonság közé. *Freidorf* is ebben az időben kaphatta első német lakosait, minthogy 1723-ban már kath. plébániája volt. Ugyiszintén *Új-Arad*, *Lippa* és *Német Szt.-Péter* is 1724-ben febr. elején már mint új német helységek említetnek.

Falkh megfelelt az adminisztráció várakozásának. Néhány év alatt igazán megfeszített munkát végzett. Egyes ágenseket tartott Lotharingiában, Elsassban, Hessenben, Frankóniában, Bádénben, a Pfalzban és Felső-Bajorországban, kik bejárva a városokat és falvakat, dobszóval maguk köré gyűjtötték a köznépet s lelkesítő beszédeket intézve hozzá, részint pénzbeli előlegekkel, részint a legképtelenebb ígéretekkel és a jövődőlétnek s boldogságnak varázslatos kiszínezésével vették rá az embereket hazájuk elhagyására. Az a vidék ugyanis a XVII. század végén nagyon sokat szenvedett a francziák dúlásaitól. A köznép félelemmel volt eltelve, hogy az ellenség részéről újabb támadások érhetik. Azért tehát mindenfelé egy egész sereg német alattvaló iratkozott föl bánáti kolonistának. Elősegíté a tömegek mozgósítását maga a temesi adminisztráció az által, hogy a már lenn levő telepések közül többeket kiküldött előbbeni hazájukba »zur Hereinbringung ihrer im Römischen Reich seienden Freunde«. 1724-ben jún. 28-án a Langenfelden települt németek közül *Tümler Mihály* utazott Németországba »zur Abholung seiner Befreunden«. Ugyanakkor küldetett ki Fehértemplomból *Hartmann János* és *Sittig Herman*, Szakalováczról *Kraus Péter*, Új-Palánkáról *Meckl Rudolf*, *Marky János*, *Nicolanes János*, *Fridrich János* és *Pechtl János*.

A bevándorlás 1724. májusban kezdődött és folyt szakadatlanul két évig. A telepések külön csoportokban érkeztek egymás után. Bécsben bemutatják irományaikat s a 15 évnél idősebbek 1 frt 30 kr. útiköltséget kapnak. Aztán a Dunán vitorlás hajókon szállnak alá Pancsovára »als den gewöhnlichen Aussteigort«. Elsőnek érkezik *Wagner János* csapata, ki Marx-

heimből jelenti az adminisztrációnak, hogy 111 német birodalmi családot küldött a Temesi Bánságba, a mainzi választófejedelem egy nyugalmazott hivatalnokának, *Römer Jánosnak* kíséretében. *Nagy-Becskereken* azonnal 100 házhelyet jelöltek ki a számukra. Ezeket nem viszik egész Pancsováig, hanem behajózzák őket Szlankamen-nél a Tiszába, mit a péterváradai parancsnok eszközöl. Ezeknek Bécsbe érkezéséről emlékezik meg a »Wienerisches Diarium« 1724 jún. 24-iki száma, írván e következőket: »Ansonsten seynd mehrmalen dieser Tagen einige Schiffe mit Schwäbisch und Fränckischen Familien dahier angekommen, welche ihren Weg ferners nacher Hungarn zu Wasser fortgesetzt, um gleich wie die anderen, die schon im gedachten Königreich sich häuslich niedergelassen, ein gleiches thun.«¹⁾ Utánuk jött egy csapat, melyet *Rudna-Gláván* szállásoltak el. Júl. 8-án jelenti az új-palánkai tiszttartóság, hogy kerülete »bereits mit namhaften deutschen Familien bevölkert sei«. Júl. 17-én *Hirschhauer* hadnagy tudatja Mercyvel, hogy mihelyt a koblenzi *Krämer* által küldött néhány száz család Marxheimba érkezik, gondoskodni fog a tovább szállításukról. A megérkezőket leginkább a *csákovai*, *becskereki* és *temesvári* kerületekben helyezték el. Ugyanakkor ülték meg birodalmi németek *Pancsovát*, a hol Engelshofen báró ezredes parancsnok telepíté le őket. *Hidegkúton* és *Rebenbergen* szintén települnek németbirodalmi családok. *Új-Aradon* ismét 40 német család kapott lakóhelyeket. *Orsován* és az orsovai kerület több községében sok német nyert szállásokat. *Orsován* már annyian vannak, hogy »polgári egyesületté« alakulhatnak (Deutsche Bürgerschaft). Az adminisztráció egy-egy községben nagyobb számmal telepíté le a német családokat, mert ha kevesen voltak, félték a rajtuk törő oláhoktól. Az Alibunári-mocsár keleti partvidékén, Margita és Versecz közt, Rebenisch »General-Oberinspector« utasításai szerint új német falu épül (Colonirung), melyet »Jean«-nak neveznek el De-Jean adm. tanácsos tiszteletére. Míg a házak épültek, az új telepeseket a szomszéd rácz és oláh községekbe kvártélyozták. 1725-ben népesíti be az adminisztráció német lakossággal *Főnlakot*, *Zádorlakot*, *Hetényt* és a Mercy gróf tiszteletére elnevezett »*Mercydorf*« (Kárán) új falut,

¹⁾ *Baróti*: A németek első betelepít. a Bánságba, 6. l.

melyet Mercy a saját költségén népesített be ezúttal német, később olasz és spanyol családokkal. Ezek az újabb telepesek most már maguk bérlik Bécsben a hajókat, de a szállítás költségeit (Schiffmieths-Kösten) megtérítik nekik. A kik saját költségükön utaztak 4 évi, a kik pedig kincstári költségen jöttek 3 évi adómentességben részesültek. A kiket a hajókról távolabb eső kerületekbe szállítottak, kenyeret és lisztet is kaptak a ker. magtárakból. Ez utóbbiak közé tartoztak a Salhausen ezredes parancsnoksága alá helyezett birodalmi jövevények, a kikből Mercy 130 családot *Új-Palánkán* tétetett partra, 50 családot *Sahaia* nevű faluban,¹⁾ 30-at a Rakasdia melletti *Majdánban*, 50-et *Cservenka* prédiumon, 6 családot pedig Zsebely közelében a *Berekueza* pusztán helyezt el. Valamennyinek szőlőket mértek ki a gattájai halmon. Ugyanakkor népesült be, vagy szaporodott külföldi németekkel: *Szent-Péter*, *Zádorlak*, *Freidorf*, *Rékas*, *Kudricz*, *Új-Pécs*, *Delta*, *Denta*, *Kis-Becskerek*, *Bruckenau*, *Gyarmatha*, *Giroda*, *Buziás*, *Csákova*, *Lugos*, *Facset*, *Karánsebes*, *Freudenthal*, *Guttenbrunn*, *Häuerdorf*, *Langenfeld*, *Lupkova*, *Monrath* (Munár), *Perjámos*, *Rebenberg*, *Salhausen*, *Suchenthal*, *Szkalovecz*, *Deliblat*, *Lagerdorf*, *Makovicza*, *Neudorf*, *Petrilova*, *Russova* és *Vojtek*.

1726-tól kezdve nagyon megcsappant a németek bevándorlása. A birodalmi tartományok elnéptelenedése gondolkodóba ejté a rajnai fejedelmeket. S minthogy alattvalóiknak kelletlen rétegei jobbára már úgy is eltávoztak, korlátozni, sőt szigoruan tiltani kezdték országukban a telepesek gyűjtését és a kivándorlást. Előfordultak ugyan egyes kivándorlási esetek ezentúl is, de a külföldi nép már nagyon érezte felsőbbsegeinek ellenző nyomását, kik a költözés elé akadályokat gördítettek. 1726 jan. 30-án pátenst és meghatalmazó levelet küldött Rebenisch adm. tanácsos a Nellenburg grófságban levő »Landmiliz« hadnagyának, *Giroth Miksának*, hogy a toborzás mellőzésével legalább az önkéntesen jelentkező családokat küldje le. De már 1726-ban hasztalan utaztatá az adminisztráció *Blessingen Adám* új-aradi telepest Ober-Merlenbe, a mainzi választófejedelemségbe, hogy a rokonait és szomszédjait magával hozza; alig akadt

¹⁾ A hódoltságban török falu. Ma már nem létezik. Egykori fekvése ismeretlen.

néhány család, a kik vállalkoztak követni őt a Temesi Bánságba. Ugyanazon évi május 6-án *Wolf János* pancsovai bíró is tudatja az adminisztrációval, hogy már többször írt előbbeni hazájába rokonainak és ismerőseinek kolonistákért, de az ottani választófejedelem megtiltotta az alattvalók kivándorlását »unter Androhung einer Ruthenzüchtigung«. Maga a bécsi kamara szintén megsokalta már a kolonisták toborzására és szállítására fordított költségeket, melyeknek czélszerű hasznosítása felől tulajdonképen még tájékozva sem volt. Miért is 1726 nov. 19-én ráparancsolt az adminisztrációra, hogy Bruckentheis telepítési ügynököt és Feigel kormánytanácsost szorítsa valahára számadásaiknak bemutatására: vajjon mennyit költöttek és mire, a rájuk bízott összegekből? 1727-ben sem járt sikerrel a német telepítés. A külföldiek bevándorlására és a »Reich«-ből érkezett különféle családok útiköltségeire mindössze csak 4843 frtot fordított a kamara. Ez azt mutatja, hogy a bevándorlás már szűnőfélben volt. Mercy kormányzata alatt tömegesebb német telepítés, mikor a jövevények mintegy zárt sorokban vonultak föl, még csak néhány ment végbe: 1728-ban *Oraviczán* és *Dognácskán*, és a temesvári kerületben Petromán mellett, hol az adminisztráció az elpusztult Új-Pécs helyén egy kis német községet telepített, melyet *Neu-Wien*-nek (!) nevezett el. — 1729-ben *Nagy-Becske-reen* szintén néhány újabb külföldi családdal szaporodott a város német lakossága. Ugyanesak 1729-ben a délvidéki hegyek közé Tirolból érkezett egy szállítmány bányamunkás. Ennyi német telepítés volt mindössze az 1726—1729-ik években.

Az úti és élelmezési költségeken kívül kaptak a bevándorlók, kik Mercy kormányzata alatt települtek a Bánátban, házhelyet, szántóföldet, olykor vetőmagra gabonaelőleget, a lehetőség szerint szőlőt, legelőt és a házépítéshez való fát. Házaikat maguknak kellett építeniök. Vert földből, vagy vályogból építették, nagyon ritkán téglából; a földél zsupszalmából, nádból, gyékényből, ritkábban zsendelyből készült. *Egészen új német község kevés épült Mercy alatt a Temesi Bánságban. Leginkább a meglevő régi falvakba, a rác és oláh lakosságtól lehetőleg elkülönítve, telepítették a német bevándorlókat.* Följegyzésre méltó, hogy Mercy alatt a külföldiek telepítése túlnyomó részben az al-dunai kerületekre szorítkozott. *A Temesi Bánság tehát a török*

hódoltság után legelőször az Alduna vidékén népesült be német kolonistákkal.

Rendkívül sok dolgot adtak az adminisztrációnak a német telepesek belső ügyei, úgyszintén a más magyarországi vidékekről áttelepülők elhelyezése és a szökevényekkel való bajlódás.

1724-ben az új-palánkai kerületből sok német család, kik a hangzatos ígéretek után sokkal többet vártak, de fölszigázott reményegekben erősen csalatkoztak, vissza akart menni Németországba. Az adminisztráció karhatalommal kényszeríté őket a maradásra. Sikerült azonban egy éjjelen az újonnan telepített temesi kerületi *Sárád* (Scharrat) falu népének a bíróval együtt megszöknie. Igen gyakoriak a veszekedések a németek és a benszülttek közt, csaknem mindig a földek miatt. 1726-ban az új-aradi németek nem tudnak megférni az ottani rác lakosokkal. A temesvári gör.-kel. püspök bevádolta őket az adminisztrációnál, hogy egyetértve a plébánosukkal és bírójukkal, az Új-Aradon épült szerb templom harangjait erőszakkal leszedték a toronyból és azzal fenyegetőznek, hogy az egész templomot lehordatják. Ravasz alattomosággal conspiráltak a tartományi kormány ellen is, sőt ő felségénél különféle panaszokkal becsmérelték az adminisztrációt. Ugyanazon évben a moldovai tisztartó is följelentést tesz a német telepesek ellen, »deren Maliz bereits hinlänglich erprobt ist«, hogy minduntalan fölzendülnek ellene és a papjukkal együtt nagyon durván viselkednek vele szemben. 1728-ban a »Neu-Wien« sváb telepesei nincsenek megelégedve a részükre kimért földekkel. Minthogy pedig Neu-Wienben a lakosság folyton szaporodott, a temesvári adminisztráció egyszerűen elvette a szomszédos Petromán község oláh lakossága szántóföldjeinek egy részét és átadta a neu-wieni sváboknak. De ez a kedves nép még most sem volt megelégedve zsákmányával. Még többet követelt. S mivel többet már nem kaphatott, cserben hagyta Neu-Wient minden dicsőségével s kereket oldva eltűnt a láthatárról. Igy múlt ki Délmagyarországon »Neu-Wien« községe! Ugyanazon évben a gyarmathai svábok elégedetlenkednek szintén a határuk miatt. Kicsinylik és gazosnak találják azt. Az adminisztráció intézkedik, hogy a Gyarmatha és Bruckenau közt fekvő azt a területet, melyen *Sárád* község állott s melyet a bruckenau svábok

önhatalmulag magukhoz ragadtak, ezentúl Bruckenau és Gyarmatha közösen használja, annál inkább, mert a gyarmathaiak nem fogadtak el bozóttal benőtt földeket, a hol még irtási munkával is kellett volna foglalkozniok. 1728-ban az új-palánkai kerület német kolonistái följelentették Schubert főtisztartót. Ez válaszolja: »dass alle Klagen und Schwatzhafigkeiten der deutschen Familien blos von ihren halsstarrigen, dicken und unbeugsamen Köpfen herrühren, und an der Sache gar nichts sei, als dass er sie nach Gebühr zu ihrer Pflicht anhaltet.«

A magyar megyékből és Erdélyből 1724-ben a csákovai, pancsovai, becskereki és csanádi kerületekben szálltak meg csekélyebb számú magyar és rácz lakosok. A kamara ugyanis már 1722 május 2-án elrendelte, hogy mindazok a bánáti alattvalók, kik a török háborúban a Temesi Bánságból elszöktek, visszatérendőek, s hogy az adminisztráció az illetékes főhadparancsnokokkal egyetértően járjon el a bánáti szökevények visszatérítése dolgában. Létezett Erdélyvel és a magyar vármegyékkel közös megállapodás is, mely szerint a szökevény alattvalókat kölesönösen ki kellett cserélniök. Épp az alattvalók ide-oda költözésének megakadályozása céljából jöttek létre 1726-ban az Aranka és Maros vidékén az ú. n. *hajdú*- vagy *pandurközségek* (National-Hayduken). Az adminisztráció sűrű levelezést folytatott ugyan az erdélyi guberniummal, Arad-, Csanád-, Hunyad- és Bácsmegyéekkel a szökevény alattvalók kicserélése tárgyában, mire nézve különben királyi rendeletek is utasították a törvényhatóságokat, de a magyar szabadelvű fölfogás nem hajolt meg a bánáti német kormányzék rideg követelései előtt s védelmébe vette a jobbágyság szabad költözését. Csanád vármegye és Makó város tanácsa mindenkor oltalmába fogadta a Maros jobbpartjára menekült bánáti alattvalókat és vajmi ritkán történt, hogy magyar hatóságok a bánáti alattvalókat akár a Tisza mellől, akár az erdélyi határokról az adminisztráció kényuralmának kiszolgáltatták volna.

Az adminisztráció követelte ugyan a magyar felsőbb- és középsőbb osztályoktól a bánáti alattvalók kiadását, de ő maga nem cselekedte ugyanezt a magyar hatóságokkal szemben. Mutatják ezt a már említett 1724-ik évi eseten kívül a következő példák. Még azon év őszén, nov. 8-án, Aradmegyéből nagyszámú *rácz*

és *oláh* alattvaló szökik át a Bánátba. Az adminisztráció nemcsak nem ellenzi a bejövetelüket, de sőt lakóhelyeket jelöl ki nekik a temesvári, csanádi, lippai és új-palánkai kerületekben. 1726 aug. 26-án Nógrádmegyéből szöknek le *német családok* a Temesi Bánságba. Az aulikus szellemű Nógrád ráír az adminisztrációra, hogy a szökevényeket titkon föl kell kutatni és kellő őrizet mellett bilincsekben vissza kell őket küldeni. Ugyancsak 1726-ban Szramniczból 26 *török család* költözik a Bánátba. Azonban az adminisztráció szemet húny és nem teljesíti sem Nógrád óhajtását, sem a török kajmakám sürgős követelését, mert neki is szüksége van adófizető alattvalókra. 1727-ben Bácsmegyéből jönnek szökevény *rácz* jobbágyságok a Temesi Bánságba. Ezeket az adminisztráció egész csendben az alsódunai Kubinban (Keve) telepíti le. 1729-ben az erdélyi fejedelemségből, Gyulay gróf birtokáról szökött át sok *oláh* jobbágyság a Temesi Bánságba. Bár a gróf reklamálta őket, még sem kaptak engedélyt a visszatérésre. A ki egyszer benn volt a Bánságban, nem igen mozdulhatott ki többé az adminisztráció karmaiból, ha mindjárt német volt is. 1728-ban szept. 25-én rendeli az adminisztráció, hogy a lugosi és karánsebesi kerületekből Erdélybe szökni készülő *német* telepes családokat ne engedjék át a határon; szökésüket szükség esetén katonasággal is akadályozzák meg. Mikor pedig 1730-ban Rekaschel egész községe fölszedi a sátorfáját és megszökik, az adminisztráció tisztviselői úgy torolják meg az alattvalóknak ezt a hűtlenségét, hogy hátrahagyott földjeiket, marháikat és egyéb ingóságait elkobozzák — a maguk számára. Még Wallis gróf tábornoknak sem engedte meg az udv. kamara, hogy német alattvalóit kivezesse a Temesi Bánságból. Wallist 1730 táján Erdélybe helyezték át. Két faluja volt Temesvár közelében, melyeket ő a saját költségén telepített be németekkel: *Freidorf* és *Neudorf*. Neudorból erdélyi birtokára akarta szállítani alattvalóit. A kamara nem engedte meg. Inkább átvette Wallistól Neudorfot a lakosokkal együtt, a tábornoknak pedig aránylagos jövedelmű más kincstári jószágot adott Erdélyben.

Végezetül fölemlítem még, hogy 1727-ben a Temesvárott letelepült gazdag marhakereskedő *órmény* családfők arra kérték az adminisztrációt; engedné meg, hogy fajbeli rokonaik és

cselédjeik, számra nézve mintegy 200 férfi (zwei Compagnien), a Temesi Bánságban új otthont választhassanak maguknak. Az adminisztráció a nagybecskereki kerület helységeiben telepíté le őket oly rendeltetéssel, hogy ott a nagyterjedelmű prédiúmokat béreljék és kultiválják. Ezek az ősei a későbbi torontáli és temesi őrmény náboboknak.

Az előadottakból kitűnik, hogy Griselinótól kezdve Dél-magyarország összes történetírói tévedésben voltak, midőn a Mercy-féle telepítésekről azt hitték, hogy a német birodalmi jövevények mindössze csak 10—12 bánáti községet népesítettek be. *Ime egykorú hiteles adatok bizonyítják, hogy Mercy gróf kormányzata alatt a valóságot megközelítő számítással 57 bánáti községben települtek német birodalmi kolonisták.*

Mindazokat a német telepeket, melyek Mercy gróf kormányzata alatt a Temesi Bánságban keletkeztek, némi csekély hézaggal felsorolva találjuk a bécsi udv. kamarai levéltárban őrzött egy 1734-ik évi jegyzékben, melynek címe: »*Specification der de facto in dem Temeswarer Banat befündlichen teutschen Ortschaften.*»¹⁾

Baróti Lajos az ő jeles forrásművében, e hivatalos jegyzék és a saját adatai alapján, ekképen állítá össze a Mercy korából való bánáti német telepeket: a *csanádi* kerületben: Perjámos; a *temesváriban*: Német-Szt-Péter, Bruckenau, Gyarmatha, Temesvár, Német-Rékas, Freidorf, Új-Pécs, Kis-Becskerek, Munár, Neudorf; a *csákovaiban*: Detta, Denta, Berekucza, Vojtek, Csákova; a *versecziben*: Német-Versecz, Cservenka, Kudricz, Lagerdorf, Bogsán, Dognácska; a *pancsovaiban*: Új v. Német-Pancsova, Ploschicza, Deliblat; az *új-palánkaiban*: Új-Palánka, Diebicz, Radimna, Posezsena, Matkovitz, Moldova, Szakalovecz, Langenfeld, Rebenberg, Jassovnik, Petrilova, Potok, Makovicz, (Makovistye), Freudenthal, Häuerdorf, Russova, Salhausen, Weisskirchen (Fehértemplom), Oravicza, Lupkova, Majdán, Sahaja, Suchenthal; a *becskerekiben*: Nagy-Becskerek; a *lugosiban*: Lugos; az *orsovaiban*: Mühlenbach, Német-Orsova, Schabendorf; a *lippaiban*: Új-Arad, Lippa, Gутtenbrunn (Hidegkút); a *karán-*

¹⁾ E jegyzéknek a M. Tudom. Akadémia birtokában lévő másolata *Pesty Frigyes* hátrahagyott iratai közt van.

sebesiben: Német-Karánsebes.¹⁾ — E szerint az új-palánkai kerületben 23, a temesváriban 10, a versecziben 6, a csákovaiban 5, a pancsovaiban 3, a lippaiban és orsovaiban ugyanannyi, a csanádiban, becskerekiben, lugosiban és karánsebesiben egy-egy helység népesedett be külföldi németekkel Mercy alatt.

Az itt felsorolt községek közül némelyek legott keletkezésük után elenyésztek és egykori holfekvésük egészen ismeretlen előttünk; mások évek folytán észrevétlenül megváltoztatták a nevüket és fölismerhetetlenné lettek. De azért e néhány ismeretlen község mitsem változtat a történeti tények valódiságán.

Ismétlem, ez a számítás nem teljesen pontos; mert az adatok nem jelölik meg minden egyes esetben a bevándorolt csapatok települési helyét. A telepesek száma sem állapítható meg biztossággal; mert az adminisztráció regesztáiban csak ritkán van föltüntetve, hány telepes jött le a Bánátba egyik-másik csapattal. Mindazonáltal a felsorolt telepes községek mennyiségéből azt lehet következtetni, hogy *Mercy alatt* — ha községenként átlag csak 50 családós férfi szállásoltatott is el négy-négy családtaggal — *legalább 10—12 ezer lélek vándorolt be a Temesi Bánságba a német birodalomból.*

Mercy gróf kormányzásának két utolsó esztendejére esnek a bánáti *olasz* és *spanyol* telepítések. Ezeket Mercy részint a selyemhernyó tenyésztésére s a selyem-, posztó- és papirgyárak kiszolgálására, részint rizstermelésre és a kertii kultúra művelésére használta.

Már 1719—1722. években jöttek a Temesi Bánságba *olasz* építőmunkások s résztvettek a temesvári, az új-palánkai és orsovai építkezéseknél. Mikor a németek bevándorlása elfogyott, Mercy 1729—1733-ban, főkép a selyemgyártás és rizstermelés czélszerűbb foganatbavételére, ismét az olasz és spanyol munkásokra gondolt, kik legjobban értettek e munkákhoz. Az említett évek során számos olasz család jelentkezett a betelepítésükkel megbízott *De Jean* adm. tanácsosnál, ki a *Temesvárott* (Palánk) keletkezett új gyártelepen, *Freidorfon, Csákován, Jaszénován* és

¹⁾ *Baróti*: A németek első betelepítése a Bánságba, 9—10. II.

Mercyfalván jelölt ki számukra szállásokat. Midőn 1733-ban az osztrák uralkodóház és Franciaország s a vele szövetséges Spanyolország közt újra kitört a háború és Mercy a Würtembergi Lajos herceg hadosztályának parancsnokságával megbízva Olaszországba távozott, meghagyta helyettesének, Engelshofen bárónak, hogy a bánáti olasz telepések gondozására, a saját nemzetükből, selyem- és rizstermeléshez értő igazgatót nevezzen ki. Mercy intézkedését Engelshofen 1733-ban hajtotta végre, midőn *Rossi Kelemen* mantuai apátot, apostoli protonotáriust (utóbb 1758—1771. csanádi nagyprépost) hívta meg az igazgatói állásra, ki több olasz család kíséretében jött Temesvárra. Ezalatt *Dall' Avo József* is összegyűjtött Trientben több olasz munkáscsaládot, a kik újabb csatlakozókkal tetemesen fölszaporodva, a Bánság különböző helyein nyertek alkalmazást. 1734—1736. években magában Mercyfalván már 119 olasz család és 21 olasz magánszemély lakott, a kiknek tulajdon olasz papjuk is volt.

Az első *spanyolokat* Mercy Barcellona és Biscaya tájairól hívta be s Becskereken a Bega balpartján telepíté le. Azért *Új-Barcellonának* nevezte el a spanyol gyarmatosok e lakóhelyét. A spanyol jövevények közül sokan kihaltak, nem tudván elviselni a posványoktól fertőzött levegőt. 1733 körül Nápoly vidékéről is számos spanyol család költözött az osztrák örökös tartományokba. Bécsből, császári nyugdíjjal ellátva, kilencz hajón a Temesi Bánságba küldték le őket. Mercy bőséges kereseti forrásokkal látta el e spanyolokat és jó hasznukat vette, különösen a temesvári és becskereki selyemgyárakban. Legtöbben telepedtek le Temesvárott, de egyes rajaik eljutottak Mercyfalvára és Verseczre is.¹⁾

Az ősi Csanádmegye Tisza-marosvidéki magyar községeibe visszaköltözött a szomszéd vármegyékből mintegy 3000 lélek. Az alsódunai és marosi részeken 1724—1726-ban szétesztott polgárhad 4200 családfőből állott, a mit mintegy 16.000 lélekre tehetünk, beleszámítva a szomszéd megyékből és a Balkánról

¹⁾ *Milets János*: »Adatok a délmagyarországi spanyol telepek történetéhez.« (Tört. és rég. Értesítő, IV. h. 75—86. ll. — V. ö. még *Pesty*: »Századok« 1877. évf. I., 49., 54. l.; *Szentkláray*: »Nagy-Becskerék« 15—16. ll.

hazatért régi délmagyarországi rác és oláh alattvalókat, a kik többnyire a temesvári, csákovai, hodjái és mutniki kapitányságok ú. n. sáncaiban helyezkedtek el.¹⁾ A bányászatnál, erdészetnél, a hámorokban és hutákban alkalmazott egyéneket körülbelül 5000 lélekre véve, *Mercy kormányzata alatt a települt összes lakosság száma mintegy 30—35 ezer lélekre tehető*. Kijelenthetjük tehát, hogy Mercy kormányzata alatt a Temesi Bánság lakossága csaknem megkétszereződött — sajnos csupa idegen néppel.

IV.

A Temesi Bánság közviszonyainak további alakulására kétségkívül az *egyház* és *iskola* volt legmélyebbre ható befolyással. Ezek az elsőrendű kulturális tényezők irányították a nép valláserkölcsei életét és mozdították elő elsősorban a lakosság értelmi haladását.

A szigoruan vallásos életfölfogás, mely a XVIII. században az európai társadalmat, főképp a bécsi udvart áthatotta, a Temesi Bánság művelődését is a valláserkölcsei elvek szilárd talapzatára kívánta fektetni. A Temesi Bánság főprotektora s minden ügyeinek főintézője, Savoyai Jenő herceg, a vallásosságot legszorosabb kapcsolatban levőnek tartotta az erkölcsiséggel és a nemes polgári erényekkel, az uralkodó iránti hűséggel és az államnak tartozó kötelességek pontos teljesítésével. Az ő őszintén áhitatos lelkülete nagy elismeréssel találkozott az udvari körökben és erős hatással volt azokra a főhatóságokra, melyektől a visszafoglalt tartomány jövője függött. A herceg ajánlatára történt III. Károly király intézkedése, mellyel 1717. évi október 7-én kelt alapítólevelében Temesvárott a *Jézus-társaság* számára négy áldozópapból és egy laikus testvérből álló *missió-házat* állított,²⁾ átengedvén a rendtagoknak

¹⁾ *Szentkláray*: Száz év Délmagyarországi u. tört. 260. l.

²⁾ A temesvári hadtestparancsnokság építészeti hivatalának levéltárában levő helyrajzi térkép: »Plan, darauf vorgest. wird, was vor gebäu im Jahre 1727 in Temeswar erbauet worden.« Ezen a mappán kivehető a jezsuiták *missió-háza*, a templommal és a környező épületekkel együtt.

templomul a törökök által mecsetté alakított XIV. századi *szt-György-egyházat*, lakóhelyül pedig a templom melletti telken három török házat, a hozzájuk tartozó udvarral együtt. *A jezsuita-rendet bizta meg az uralkodó a lelképásztorság vezetésével nemcsak Temesvárott, de a Temesi Bánság egész területén.*¹⁾

Ugyanis a bécsi kormány, mely ezt az országrészt *szt. István* koronája területéből kiszakította és osztrák törvények szerint igazgatta, egyházi tekintetben sem engedé, hogy a magyar megyékkel egyenlően, régi történeti alapon igazgattassék. *Nádasdy László* grófot, pálos szerzetest, a pálosrend magyarországi vicariusát és győri kanonokot, Fogarasföld örökös főispánját, hit- és bölcsészettudort²⁾ I. József király 1710-ben júl. 15-én nevezte ki csanádi püspökké. *Nádasdy* ugyanakkor Szegeden foglalta el főpásztori székét, de a Maros-Tisza-Duna-közre valósággal nem terjeszthető ki joghatóságát. A csanádi egyházmegyének ez a része tudvalevőleg 1716-ig török hódoltság volt, a török uralom után pedig osztrák tartományná alakíttatván, a csanádi püspök számára csak a Maroson és Tiszán túl fekvő részek maradtak meg.

Temesvár visszavételekor *Nádasdy* ezt a körülményt még nem ismerte. 1716 nov. 12-én jóhiszeműleg írta Wallis gróf generálisnak, hogy mint csanádi püspök és e minőségében Csanád vármegyének örökös főispánja, Wallisnak temesvári várparancsnokká történendő beiktatásán személyesen jelenlenni óhajt, miért

¹⁾ *Nádasdy László* gróf 1710-től 1730-ig volt a csanádi püspöki egyházmegye törvényes főpásztora. Szegeden lakott és a palánki *szt. Demeter-plébániának* plébánosa volt. Ebben a hivatalában segédkeztek neki a magával hozott jezsuiták és pálosok. Minthogy a Temesi Bánság — mint fönnebb említém — 1716-ig a félhold uralma alatt állott, *Nádasdy* csak a Maroson túl fekvő részeken gyakorolhatta püspöki joghatóságát. Így maradt ez a Temesi Bánság megalakulása után is. A Savoyai Jenő elnöklésével 1719 júl. 7-én tartott udvari tanácskozás elvileg a Temesi Bánságot is a csanádi püspök joghatósága alá tartozónak mondotta ugyan ki, de valósággal a Temesi Bánságot csak az 1723 augusztus 7-én kelt udv. rendelettel csatolták a csanádi püspökséghez. 1724 márcz. 5-én vonult be először *Nádasdy* Temesvárra, de állandó lakóhelye mindhaláláig Szeged maradt, hol a káptalana is székelt.

²⁾ Atyja *Nádasdy Ferencz* gróf, anyja *Esterházy Anna Julianna* grófnő. *Nádasdy László* püspök arcképe megvan Temesvárott a püspöki székházban. Bajusszal és szakálasan tünteti föl őt a pálosok szokása szerint.

is kéri annak a háznak a kijavítását, a hol megszállni szándékozik. Minthogy azonban akadályozva volt a megjelenésben, 1716 decz. 20-án ismét levelet küld Wallisnak és gratulál neki a karácsonyi ünnepekre, értesítvén őt, hogy székhelyét Csanádra készül áttenni és igyekezni fog, hogy az ottani vidéket benépesítse. Mikor aztán megtudta, hogy egyházmegyéjét a bánáti részek elvételével megsemmisítették, felfolyamodással élt a felséghez s kérte a történeti jogoknak, püspöki jurisdicciójának a bánási részekre is kiterjesztését.

1719-ben júl. 7-én a Savoyai Jenő herceg elnöklésével tartott udvari tanács és aug. 22-én a kir. kancellária csakugyan kiterjeszté *Nádasdy* főpásztori joghatóságát a Maros-Tisza-Duna közére is, valósággal azonban ez az intézkedés csak kimondott elv és írott malaszt maradt. Ugyanis, mikor *Nádasdy* kánoni látogatásra Temesvárra akart menni, a jezsuita-missió tiltakozott a missió jogkörének megsértése ellen s az adminisztráció is tudatta a püspökkel »a császár nevében«, hogy vendégnek és magyar mágnásnak szívesen látják őt Temesvárott, de az újszerzeményű Temesi Bánság püspökének el nem ismerhetik es nem is fogadhatják. Minthogy továbbá I. József király 1711. évi jan. 5-én kelt és a szegedi várparancsnokhoz intézett leiratában *Nádasdyt* mindazon jogokkal fölruházta, melyeket egykoron előde, Dolny István püspök élvezett: kérte *Nádasdy* ő felségétől a kamara útján, hogy királyi határozat értelmében Makó püspöki várossal együtt Csomorkány, Mágocs, Batida, Sámson és Kutas falvak, továbbá a Makó határában fekvő Lele, Tömpös, Szent-Lőrincz, Dál, Rákos, Kopáncs, Csókás és Igaes prédiümök neki átadassanak. Azonban távol állt az udv. kamarától, hogy a püspöknek ezt a jogos kérelmét a császár elé vigye. Végre 1718 okt. 20-án kérdezi az udv. kamara Mercy gróftól: milyen aequivalens kárpótlást lehetne adni készpénzben *Nádasdy* csanádi püspöknek, a nevezett jószágok elvonása következtében szenvedett tizedveszteség fejében? Éveken át húzták-halogatták Bécsben ennek a kérdésnek megoldását. *Nádasdy* mindig reménykedett és igyekezett barátságos viszonyt föntartani a temesvári adminisztrációval, melynek kedvező információjától várta az udvari főhatóságok jó hajlandóságát. 1721 szept. 21-én írja Gyórból a távollevő Mercy helyettesítő

Wallis grófnak: »Miután a télen Szeged városát jelenlétemmel megörvendeztetni kívánom, tegye kötelességévé Makó püspöki falu lakosságának, hogy részemre 4 hajószállítmány tűzfát készítsenek«. Egyenes magyar lélekkel a nagy hatalmú gróf barátságát akarván magának biztosítani, ugyanakkor egy másik levélben tudatja vele, hogy az idei szüretet Temesvárott fogja tölteni. Azonban ez sem mehetett teljesedésbe, noha folytonosan készült Temesvárt meglátogatni. 1722 decz. 27-én már arra kérte az olasz hadjáratból hazaérkezett Mercy gróf kormányzót, hozassa rendbe a Szegedről Temesvárra vezető országutat és engedjen át neki temesvári tartózkodása idejére legalább egy munkáslakást. Szíve alázatosságában és egyházmegyéje érdekében minden lehetőt elkövetett, hogy egy túrhető modus vivendit kieszközölhessen. Hallgatagon viselte el az adminisztrációnak egyenesen a fópásztori jurisdictióba ütköző azt a hatalmaskodását is, midőn kevéssel előbb, 1722. évi júl. 13-án tudtára adatott, hogy az adminisztráció rosszalja, a miért Zomborra és Csanádra plébánosokat nevezett ki és ő felségének a jogait bitortolta. Nádasdynak többrendbeli panaszos fölterjesztéseire az udv. tanács 1723 aug. 7-én újra érvényesnek jelenté ki ugyan a csanádi püspök bánáti joghatóságát, de ez ismét csak látszatra hozott határozat volt, melyet nem vettek komolyan sem a temesvári jezsuiták, sem a Temesi Bánság kormányzója. Ez a méltatlan bánásmód végtelenül sértette a jólelkű fópap érzékenységét. Ez az oka, hogy Temesvár visszafoglalása után teljes nyolcz évig nem ment Temesvárra, hanem Komáromi Ferencz nevű káplánja által közvetíté a jezsuitáknál az egyházmegye hivatalos ügyeit. De a missió-ház nem tekinté Komáromit a csanádi megyéspüspök megbízott követének, hanem egyszerűen csak közönséges vendégnek. 1723 júl. 20-án írja a jezsuiták naplója: »Hodie hospes venit, D. Franciscus Comaromi, capellanus D. Episcopi de Nádasd.«¹⁾

Végre sikerült Nádasdynak 1724-ben január 27-én III. Károly királytól újabb decretumot kieszközölnie. Abban maga az uralkodó elismerte őt a Temesi Bánság törvényes fópásztorának. Mint *elismert püspök* már azon évi márcz. 4-én Temesvárra jött Nádasdy és a következő napon a jezsuiták templomában installálta magát.

¹⁾ Baróti: »Adattár«.

Másfél század óta ez volt az első alkalom, hogy róm. kath. püspök jelent meg a temesvári várban! Habár az adminisztráció előzetesen értesíté is Nádasdyt, hogy az installációjára minden előkészület megtörtént, bevonulása Temesvárra mindazonáltal rendkívül egyszerű, fogadása rendkívül hűvös volt. Nem a városban, hanem a bástyákon kívül, szabad ég alatt, künn a temetőben kellett magára öltenie pontifikális ruháit. A magyar fópapot, a rebellis családból származó magyar mágnást nem látta szívesen sem az adminisztráció, sem Temesvár német lakossága. A jezsuiták naplója csak néhány rideg szóval emlékezik meg Nádasdynak ezen első temesvári fópásztori látogatásról.¹⁾ És úgy rendelté a Gondviselés, hogy ez a derék magyar fópap megkíméltessek székhelyének a magyargyűlölő Temesvárra áthelyezésétől. Nádasdy továbbra is Szegeden maradt, az akkor még csak 4 tagból álló káptalanával együtt. Temesvárott a látszat szerint folytonosan kerestek neki lakást, minduntalan intézkedtek a püspöki residentia előállításáról, de az eredmény mindig csak tagadó volt. Szándékosan tartották őt távol Temesvártól. Nádasdy élte fogytáig plébánosa maradt a szegedi szt. Demeter egyház hitközségének és csak ritkán, nagyobb ünnepeken, vagy a bérmálás kiosztására látogatott el Temesvárra.²⁾ Távollétében a jezsuiták

¹⁾ »Post nonam (1724 márcz. 4.) venit epistola de adventu Episcopiohanadiensis, qua accepta P. Superior (Perger Antal) illi obviam ivit in Varias et vesperi reversus est. — Dominica I. Quadragesimae (márcz. 5.) post horam 8-am datum signum, ut appareant cives ad processionem ad excipiendum Episcopum. Induit is se habitu pontificali in caemeterio ante portam Aradiensem. Inde exceptus et deductus processionaliter ad Ecclesiam, ubi per sequentes dies administravit Sacramentum Confirmationis.« — Nádasdy ez alkalommal a jezsuiták vendége volt és a missióházban lakott. Márcz. 11-én Belgrádba utazott, melynek kath. lakossága, úgy látszik, egyelőre szintén az ő joghatósága alá volt rendelve. Márcz. 18-án tért vissza Belgrádból és a következő napon befejezte Temesvárott a bérmálást. Márcz. 20-án halotti misét énekelt az elhunyt I. József császárért, 23-án pedig hazautazott Szegedre.

²⁾ Nádasdynak 1727. évi temesvári látogatásáról írja a jezsuiták naplója: A püspök júl. 21-én reggel érkezett Szegedről Temesvárra. Püspöki székház hiányában Rebentisch báró adm. tanácsos külvárosi kertjében szállt meg. Városszerte kihirdették dobszóval, hogy a püspök megérkezett és bérmálni fog. Szt. Magdolna napján megjelent Nádasdy a jezsuita-templomban. A főajtóban a jezsuiták superiorja egyszerű karingben fogadta

kormányozták ezentúl is a Temesi Bánság kath. egyházait. A kánonjog követelményeinek eleget téve, a jezsuiták főnökét vicáriussá nevezte ki Nádasdy. A jezsuiták főnöke járt ki az egyházmegyébe a plébániák megvizsgálására és a püspököt megillető minden joghatósági functiók és szertartások végzésére.

Sok bajt okozott Nádasdynak a püspöki javadalom kérdése és készpénzbeli fizetésének rendetlen s bizonytalan kiutalványozása. 1724 decz. 26-án hasztalan kérelmezte az adminisztráció támogatását arra nézve, hogy Csanád helysége, melytől a csanádi püspökség nevét nyerte s mely szt. István öröklött tulajdonából való adományképen évszázadokon át püspöki birtok volt, visszaadassék a csanádi püspöknek. Az udv. kamara csak 1725-ben állapodott meg véglegesen az iránt is, hogy Nádasdyt csak 2000 frt évi salarium illeti meg. 1725-ik évi szept. 1-én utasította a kamara az adminisztrációt, hogy fizesse ki ugyan a püspöknek a részére megállapított ezt az aequivalenst, de ügyeljen rá, hogy a templomok és kanonoki házak építésére a püspök kezéhez kiutalt többi összeget ne használja föl másra, hanem csak a meghatározott célokra. Nádasdy még azon év nyarán ismét fölkészült Temesvárra, hogy talán ott majd személyes közbenjárásával többet eszközölhet ki. De ezt az utitervét késlelteté Sachsenzeit bíbornoknak közbejött halála. Bécsből írja Mercynek 1726 febr. 15-én, hogy vegyen föl számára Temesvárott szállást és istállót, nehogy mindig terhére legyen a jezsuita atyáknak. Kéri magának és utódainak örök tulajdonul átengedni Rebentisch adm. tanácsos kerti házát. De Mercy megelőzi a püspököt Rebentisch adm. tanácsoshoz intézett e következő utasításával: »... soll dem H. Bischofen Graf Nádasdy bei seiner Ankunfft mehr nicht, dann 2000 fl. erfolgt werden.« A kerti házról szó sem esett többé. Nádasdy ezek után követelte a fizetését a megelőző évekre is. Kérte az adminisztrációt, hogy a kamaránál levő 17.000 frt hátralékos járandóságát küldje meg, mert a

szenteltvízzel. A nagyoltár evangéliumi oldalán mennyezet volt föllálítva, mely alatt a püspök meghallgatta az énekes misét és a prédikációt. A prédikátort, ki egyenesen a szószék felé tartott, megállította és megintette, hogy előbb püspöki áldást és főpásztori engedélyt kérjen. Adott ugyan neki áldást, de a stólát nem tette a vállaira. Ezek után a »vendég« (Lospes) elfávozott a templomból, kíséretével együtt.

szegedi kanonoki házak fölépítéséhez szüksége van erre a pénzre. A részére átengedett szegedi katonai élelmezési házat szintén helyre akarja állítani s káptalani otthonná óhajtja tenni (in ein Capitulum). Azonban az adminisztráció csak 2583 frtot utalványozott ki a püspöknek. Nádasdy újra könyörög, most közvetlenül Mercynél, mert különben egyházi építkezései fennakadnának. Küldjön a 17.000 frtból legalább 4000-et — írja Mercynek. De Mercy sokáig nem válaszol s betegségével menti magát. Végre aztán nagysokára megint csak 2000 frtot küldött a püspöknek.¹⁾

Igy folyt ez tovább. Mig Nádasdy élt, sem lakást nem rendeztek be a püspök számára Temesvárott, sem a püspök megfelelő ellátásáról nem gondoskodtak, holott az 1723-ik évi aug. 7-én kelt császári diploma rendelte, hogy a csanádi püspök számára Temesvárott a várban tulajdon ház jelöltessék ki lakásul. Nádasdy örömeiben megírta akkor az adm. elnökének, hogy miután residentiát biztosítottak a számára, legközelebb Temesvárra teendi át székhelyét. Szándéka — mint láttuk — hajótörést szenvedett az adminisztráció ellenszegülésén és a járandóságainak bizonytalan kiszolgáltatásán. Szüntelen nélkülözésekkel küzdve, a szegedi plébánia jövedelméből és magánvagyonából tartotta fenn magát s egyházi személyzetét. 1728 júl. 14-én újra könyörgött Mercy grófnak, hogy legalább néhány ezer forint előleget küldjön, minthogy kiadásai a pozsonyi országgyűlésen igen nagyok. Ennek az újabb megalázkodásnak tulajdonítandó talán, hogy 1729-ben 5000 frt fizetést engedélyezett Nádasdynak az udv. kamara. Ezt az alamizsnát azonban már nem élvezheté. Még abban az évben érte utól a halál.

Helyzetét leginkább az adminisztrációnak a püspöki joghatóságokba való beavatkozása nehezíté meg. Még a lelkészek kinevezési, áthelyezési és megerősítési jogát is megtagadták tőle. A legtöbb esetben nem is kérdezték meg. Az általa behelyezett plébánosokat egyszerűen elűzték állomásaikról. Elmondok néhány esetet. 1721 ápr. 10-én kérdezte Nádasdy az adminisztráció elnökétől, hogy milyen egyének és miféle nyelvtudással alkalmazhatók a plébániák betöltésénél? Önmaga nem mert intéz-

- 1) Baróti: »Adattár«.

kedni. — 1722-ben az adminisztráció minden előzetes egyházi intézkedés mellőzésével megfosztja állásától *Haidiger* oraviczi plébánost, állítólag fajtalan életmódja miatt. — Midőn *Baky Nándor*, makai plébános, a püspök megbízásából a püspök által kinevezett zombori plébánost 1722-ben a kerületi tiszttartó engedelmével hivatalába beiktatta, az adminisztráció a plébánost szigorú rendelettel tiltotta Zombor községéből. S mikor ezen eljárás ellen a község magyar lakossága egy szál emberig tiltakozott s a plébános távozni nem akart: karhatalommal távolították el helyéről, a templomot pedig bezárták s a községben kihirdették, hogy bárki a netán visszatérő plébánost befogadná a házába, érzékenyen fogja meglakolni érte. — Nádasdy 1724-ben egy káplánt küldött a csanádi parochia ellátására. Az adminisztráció megtudja ezt s legott felelősségre vonja a főpásztort: hogy vajjon alkalmas egyéniség-e az a káplán? — A püspök beleegyezése nélkül helyezi be az adminisztráció a bosnyák francziskánusokat Karánsebesre, és az ottani zárdafőnök 1725-ben köszönő levelet küld Mercynek, hogy Karánsebest a győzelmes visszafoglalás után ismét reájuk bízta. — A német birodalomból jelentkező papok 1727-ben nem a püspöktől, hanem az adminisztrációtól kérnek és kapnak engedélyt a Bánátban való lelkészkedésre. — Nádasdy megkérdezni kénytelen: vajjon a kanonokokat az adminisztráció fogja-e kinevezni, vagy pedig neki engedi át a káptalani tagok kinevezését? — 1729 jan. 5-én: »Administration genehmigt die Installation des Pfarrers Kayser zu Russova.« — S midőn 1733-ban Moldován meghalt *Stoll* plébános, helyére az adminisztráció nevezte ki *Ulrich* tábori lelkészt, sőt installáltatta is őt.¹⁾ Számtalan hasonló példa bizonyítja a bánátsági kormányzásoknak illetéktelen beavatkozását az egyházi igazgatás jogkörébe. Főlemlítendő, hogy a Temesi Bánság visszavételétől, Nádasdy püspökségének ideje alatt, ezek voltak a csanádi kanonokok: *Schambach Ferencz*, 1719-ben püspöki helynök; *Kovács Pál* 1729-ben püspöki helynök; *Makay Ferencz* szerzetes atya és *Lechi Zaccaria József Lőrincz*.²⁾ Mind a négy kanonokot

1) *Baróti*: »Adattár«.

2) Ennek arcképe a család egyik leszármazottjának, *Lechi Zaccaria* *Ádám* m. kir. honvédszázadosnak birtokában van.

Nádasdy püspök nevezte ki. *Schambach* és *Kovács* kanonokokra nézve nem forog föl kétség, az utóbbiak püspöki kinevezése pedig kitűnik abból, hogy közvetlenül Nádasdy halála után, 1730 febr. 14-én, kérdőre vonja az udv. kamara az adminisztrációt: kinek a rendeletére neveztetett ki a temesvári prépost (*Lechi Zaccaria*) és a másik kanonok (*Makay*), és ki utalványozta részükre a járandóságokat? A kamara egyelőre beszüntette a két kanonok fizetését és csak 1731 május 30-án folyósította azt újra 400—400 frttal, mikor *Zaccaria* és *Makay* kinevezéséhez a felség is hozzájárult. Csak később, egy 1744. évi császári decretummal szabályoztatott a kanonokok kinevezési joga. E szabály szerint fölváltva egyszer a felség, másszor a püspök gyakorolta a kinevezés jogát.

Teljesen megváltozott ez a fonák egyházi állapot, midőn Nádasdy halála után idegenből hozott német papokkal töltötték be szt. Gellért székét. Semmi sem feszélyezte többé a bécsi kormányt, hogy a csanádi püspökség dolgában is teljes mérték szerint érvényesítse politikáját, mely Délmagyarországnak szt. István koronájától örök időkre való elidegenítését tervezte. *Ezentúl 1777-ig nem neveztek ki többé magyar születésű honpolgárokat a csanádi főpásztori székre.* Az idegen főpapokat kizárólag csak a Temesi Bánság püspökeinek tekintették, kik a csanádi egyházmegyéhez történeti jogon tartozó Maroson-túli részeket csupán mint Csanádmegye főispánjai végezték funkcióikat.¹⁾

A mint megjött a gyász hír Gyórból, hogy a vendégképen ott időző Nádasdy László örök álomra lehúnyta szemeit, Mercy gróf legott készen volt tervével a megürült püspökség betöltésére nézve. Egy papokonára és földijére, *Falkenstein Albert* báróra esett a

1) »Episcopus *Adalbertus L. Baro a Falkenstein* pro exercenda episcopali iurisdictione autoritate caesareo-regia illa sub declaratione constitutus est, ut iurisdictione illius ultra limites Banatus Temesiensis, ad partes nempe Comitatus Csanádiensis et Csongrádiensis, quae ad Hungariam spectabant, nequaquam extendatur; verum talis per limites Banatus, Tibiscum nempe, Marusium et alpes Transsylvaniae terminata habeatur. Jurisdictionem in partibus Trans-Marusianis exercebant Episcopi tempore isto illegali sub tutela tantum et vigore traditionis antiquae, iuriumque episcopaliū avitarum, quae eis, qua Comitatus Csanádiensis supremis comitibus competeabant.« (*Schematismus cleri diocesis Csanádiensis pro anno 1900.*)

választása, ki Sváборországban grönebachi prépost és Kemptenben (Campidona, Campodunum) az ugyanottani Nagy Károly korabeli benzés apátság társaskáptalanának kanonokja volt. Mercy a francziák ellen vívott harcok idején gyakrabban megfordulván a Falkenstein bárók kastélyában, mint bánati kormányzó is föntartotta e családdal a rokoni összeköttetést. Savoyai Jenőhöz fordult tehát Mercy, hogy ajánlaná Falkensteint a császár kegyeibe kinevezés végett. A herceg készséggel terjeszté föl Mercy jelöltjét. Falkenstein már 1730 júl. 1-én írja Mercynek, hogy audientíán volt Savoyai Jenő hercegnél, kitől értesült, hogy ügye kedvezően referáltatott ő felségének. Rövid időn megtörtént aztán a kinevezés is. Falkenstein 1730 decz. 6-án értesíté Mercyt, hogy magán kihallgatáson volt a császárnál, megköszönve neki az adományozott csanádi püspökséget. 1731 febr. 2-án pedig hálás elragadtatással írja Mercynek, hogy a tudat, Mercy oldalán élhetni, el fogja felejtetni vele a csanádi püspökség csekély jövedelmezőségét. Mialatt a kánoni eljárást Rómában lefolytatták, a káptl. helynök, *Kapucsy György*, 1730 jan. 28-án kéri az adminisztrációt, intse nagyobb jámborságra Szegedy plébánost, ki a szerzetes atyák közt fondorlatokat kohol és nyugtalanságot idéz elő. 1731 ápr. 14-én panaszkodik Falkenstein Mercy grófhhoz intézett levelében: mennyi kellemtelenséggel kell megküzdenie, mielőtt hivatalát elfoglalhatná. Ellenségei áskálódnak ellene és nem akarják engedni, hogy mint csanádi püspök tovább is élvezhesse a grönbachli prépostság jövedelmeit. Aztán fölvilágosítást kér Mercytől: vajjon Szegeden, vagy Temesvárott fog-e lakni? Mercy válaszolja, hogy még nem történt döntés a püspöki székhely kérdésében s bizonytalan, hogy Szegeden, vagy Temesvárott lesz-e a csanádi püspök residentíája. Ellenben a püspöki fizetés tárgyában 1731 május 30-án döntött ő felsége. E szerint a csanádi püspök évi fizetése 5000 frtban állapítottatott meg, mely összegből 2000 frt jár a négy kanonoknak, 1000 frt a székesegyházi zenekar föntartására szolgál, 2000 frt pedig a püspöki asztal ellátására van adva. (Duo autem millia pro mensa episcopali assignata sunt.)¹⁾

1731-ben megtörtént a szentszéknél Falkenstein praeconi-

¹⁾ Baróti: »Adattárs.

satiója. Az új püspök jún. 27-én örömmel tudatja Mercyvel, hogy legközelebb Temesvárra érkezik. Az adminisztráció csak most értesíté a jezsuiták superiorját, hogy a császár a csanádi püspökséget Falkenstein bárónak, »Dechant zu Kempf« (sic) adományozta.

Falkenstein Albert báró 1732 jan. 7-én vonult be Temesvárra, a Temesi Bánság új püspöki székvárosába. I. Lipót király Szegedet rendelte ugyan a csanádi püspökök székhelyének és Szeged volt is püspöki székhely 20 esztendeig, azonban az adminisztráció önkényesen megváltoztatta ezt a királyi rendelkezést és Temesvárott kívánta látni az új főpásztort, mint kifejezetten »a Temesi Bánság püspökét«. A Bécsben betegen fekvő Mercy nem vehetett ugyan részt a beiktatás szertartásán, de az adminisztráció tanácsosai oly fényes fogadásban részesítették a német főpapot, a milyent Temesvár azelőtt még soha sem látott. A jezsuiták főnöke a megelőző vasárnap napon délután kiment a püspök elébe egész Szent-Andrásig. Január 7-én »cives in Majori-Palanka tum germani, tum rasciani jussi ex utraque paradum facere.« A menet előtt katonatisztek lovagoltak. Követte őket díszfogaton Falkenstein. A püspök után haladtak szintén fogatokon az adm. tanácsosai és a többi urak nagy számmal, »longo et eleganti ordine«. A várbeli katonaság a főtéren volt föllállítva s tisztelgett a főpap előtt. Falkenstein a kormányzó elnök új palotájában szállt meg, a hol néhány évig lakott is. Itt pazar lakomával várták. Másnap, jan. 8-án, kellett volna a beiktatásnak történni, de a nagy havazás miatt jan. 9-ére halasztották. Ekkor aztán fényes egyházi látványossággal kísérték Falkenstein bárót a jezsuiták templomába, mely innentül 1754-ig, mikor a jelenlegi cathedrális fölépült, püspöki székesegyház volt. Reggel 9 órakor indult el a menet lobogó zászlókkal és zenekísérettel Mercy palotájából. Elöl lépdelt a katonaság, utánuk szabályos sorrendben a városi polgárság, aztán a tanulóifjúság, ezek után saját keresztjük alatt a szerzetesrendek. Következett a zenészek és énekesek kara, mely az »Ecce sacerdos magnus«-t hangoztatta. Jött aztán párosan az egyházmegyei papság karingben, végre a püspök mennyezet alatt, melyet négy városi senator emelt. A püspök után sorakoztak a város és vidék előkelőségei s külön zászló alatt

az ájtatos nőnem (devotus foemineus sexus). A festői felvonulást katonaság rekesztette be.¹⁾

A szertartások befejeztével, jan. 11-én, körülményesen megírta Falkenstein Mercy grófnak Bécsbe, mily nagyszerű ünnepségekkel fogadták őt Temesvárott. Jan. 30-án arról értesíté a kormányzó elnököt, hogy beadta kérvényét az adminisztrációhoz a püspöki residenttiának Temesvárott leendő építése tárgyában. Elpanaszolta továbbá azt is, milyen csekély jövedelem fölött rendelkezhetik. 1732 márcz. 8-án arra kéri Falkenstein a még mindig Bécsben tartózkodó Mercy: eszközölné ki ő felségénél, — kihez mint egyszersmind belgrádi püspök ellátásának följavításáért folyamodott, — hogy kérvénye kedvezően intéztessék el. Ez meg is történt. III. Károly a 2000 frt rendes püspöki fizetésen (bischöfliches Gehalt) fölül még Makó mezővárost adományozta a csanádi püspökségnek, az udv. kamara pedig 225 frtra javította föl az egyházmegyei lelkészek járandóságát, melyhez még a tizenhatod, a párbér és a stóla-jövedelem járult.

A mint kitavaszkodott, Falkenstein 1732. évi április hóban megtartotta egyházmegyéjében az első canonica visitatio-t, hogy megismerje az egyházmegyét, »cujus antea nullam habui notitiam.« Útjában a jezsuita superior kísérte. Először Lippára mentek és onnan meglátogatták a Maroson innen a néhány környékbeli ujonnan keletkezett kath. parochiát, a Maroson túl pedig Radnát, Aradot, Borosjenőt, Makót, Földeákat és Nagylakot, a hol már régibb idő óta restauráltattak a kath. lelkésziségek. Tapasztalatairól Falkenstein két jelentést terjesztett föl Bécsbe Savoyai Jenő herceghez, mint a helytartóság elnökéhez: az egyiket 1732 decz. 24-én, a másikat 1733 márcz. 25-én.²⁾ Püspökségének (1730—1739) kiemelkedő mozzanata, hogy 1732 aug. 2-án ő tette az első lépést az udv. kamaránál a temesvári székesegyház építése érdekében, a hely megválasztását az adminisztráció böles belátására bízván. Az ő megrendelésére készített *Distel* kapitány és hadmérnök a székesegyház és a püspöki residentia építéséhez háromféle tervet. Ugyancsak Falkenstein tette le 1736 aug. 8-án a székesegyház alapkövét azon a

¹⁾ *Ephemerides Soc. Jesu.*

²⁾ Közreadta *Ortvoay, Szentkláray*: »Csanád-egyházmegyei Történ. Adattár», II. 38—42.

helyen, melyet az adminisztráció akkori elnöke, Engelshofen báró jelölt ki. A püspöki lak építését azonban Falkenstein báró sem volt képes keresztülvinni. Az adminisztráció azzal okolta meg az építkezés abbanmaradását, hogy az építkezési alap teljesen kimerült. Falkenstein hívta föl a már említett 1733. évi fölterjesztésében Savoyai Jenő hercegnek és a helytartótanácsnak figyelmét a népoktatási ügy fölkarolására és a községekben tanítói állások szervezésére, irván: »Ut autem et juventutis instruendae cura habeatur, necessarium quoque esse apparatus, ludimagistros instituere et cullibet saltem 40, aut 50 fl. per annum assignare.«¹⁾ —

Ezek után térjünk vissza a jezsuita atyák lelkipásztori munkálkodására.

A Jézus-társaság egyes rendtagjai már száz esztendővel előbb teljesítettek missionáriusi teendőket Délmagyarország hódolt-sági területén, jelesül *Temesvárott* és *Karánsebesen*.²⁾ Midőn tehát királyi rendelettel Temesvárra visszatelepítették őket, ezt ők olybá vették, mintha régi jogos örököket foglaltak volna el Délmagyarországon. Az első jezsuita atya *Pez Lőrincz* személyében 1718-ik évi február hó 3-án érkezett Temesvárra egy rendtag kíséretében. Azonnal megkezdték lelkipásztori hivatalukat. Honnan jött Pez atya és társa Temesvárra?: nem tűnik ki az adatokból. Valószínűleg Bécsből küldték őket Savoyai Jenő útmutatására. Minthogy a részükre kijelölt régi szt.-György-templomot a vár visszavétele óta élelmezési rak-

¹⁾ »Csanád-egyhm. Tört. Adattár», II. 40. l.

²⁾ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1613-ban két jezsuitát vitt magával *Temesvárról* Gyulafehérvárra: *Vásárhelyi Gergelyt* és *Szini Istvánt*. Ott templomot és házat építtetett nekik. Temesvárott *Gorián Gáspár* atya maradt vissza egyedül. Őt évig alamizsnából élt és áruhában kereste föl híveit. 1618-ban *Tugelinus Jakab* jezsuita atya működött Temesvárott az illyr és magyar kath. hívők körében. *Karánsebesen* is volt a jezsuitáknak misszió-házuk. Bethlen Gábor küldé oda őket Erdélyből, Károlyi Mihály és Kornis Zsigmond kérelmére. Bethlen építteté a karánsebesi residenttiájukat is a híres bibliafordító, *Káldy György* kérelmére. *Bujtál György* és *Makó István* voltak az első jezsuiták, a kik Erdélyből Karánsebesre származtak. 1687-ben is működtek jezsuiták Karánsebesen. Magyar emberek voltak és magyar híveknek prédikáltak. Temesvár, Karánsebes és e városok vidéke a török hódoltság végszakában még magyar volt. (V. ö. *Lányi*: »Magyar egyháztört. II. 342. és Magyar clerus érdemei» II. 13.)

tárnak használta a katonaság, a plébániai istentiszteletet ideiglenesen a bosnyák-ferenczrendiek templomában (a mai piarista-templom) kellett végezniök. Csak 1718 ápr. 7-én vehette át Pez atya a régi szt.-György-egyházat, mely ettől fogva hosszú időre plébánia-temploma lett Temesvár városának. A templom fölszentelése nagy ünnepélyességgel ment végbe. Megjelentek az összes tartományi és városi hatóságok, a katonaság és nagyszámú közönség. A jezsuiták szt. György helyett a Boldogságos-Szűzet választották védőszentül s a templomot »ad Mariam Serenam« címezték, mert a vár megszállásának napjaiban szép derült idővel kedveskedett az ég az ostromló hadaknak, mi az ostrom sikeres eredményére döntő befolyással volt.

A katonai és világi hatalmasságok támogatása jelentékenyen megkönnyíté a jezsuita atyák föladatát, kik különben saját benső hivatásuk érzetéből is mindjárt kezdettől fogva ernyedetlen tevékenységet fejtettek ki mind az ige hirdetésében, mind az istentisztelet áhitatának és fényének helyreállításában és az egyházi tekintély följújtása körül. Nemcsak vásár- és ünnepnapokon, de a böjti időszakban is naponként prédikáltak, délután hitoktatást és exhortációt tartottak s erkölcsös keresztény életre és egyházi énekekre tanították a híveket. Sajnos, hogy többnyire német származásának lévén, buzgó egyházi szolgálatukkal kapcsolatosan leghathatósabb eszközeivé lettek Temesvár és Délmagyar-

¹⁾ A Jézus-társaságnak már a XVII. században számos collégiuma és missiótelepe volt Magyarországon. A közoktatás terén ők vezettek és 1671 óta nagyon megszorodtak hazánkban. 1674-ben 27 telepük volt. A tulajdonképeni királyi területen 25 és a hódoltságban 2: Gyöngyösön és Pécsen. Pécs vidékén ők hozták be 1671-ben a Gergely-féle naptárt. Összesen 352 tagjuk működött akkor az országban. Középpontjuk a magyar Róma, Nagyszombat volt 64 taggal. Jezuítaházak álltak főn továbbá: Pozsonyban, Budán, Esztergomban, Székesfehérváron, Komáromban, Sárospatakon, Eperjesen, Kassán, Sopronban, Kőszegen, Gyöngyösön, Nagybányán, Besztercebányán, Bazinban, Túrócson, Rozsnyón, Nagyváradon, Selmeczbányán, Trencsénben, Győrött, Lócsén, Eszéken, Péterváradon, Kolozsvárott, Gyulafehérvárott, Nagyszébenben, Pozsegán és 1718 óta Temesvárott és Belgrádban. Rendesen a német őrséggel vonultak be telepükre, vagy legalább nyomon követték a német katonaságot. A magyarországi, erdélyi és horvátországi jezsuitaházak, úgyszintén a temesvári és a belgrádi, összeköttetésben álltak a bécsi, krensi, passauai és prágai rendházakkal.

ország szellemi és érzelmi elnémetesítésének. Egyházi szónoklataikat és a hitoktatást közönségesen német és illyr nyelven tartották s a híveket katonazene (chorus musicus) kíséretével kizárólag német és szláv egyházi énekekre tanították.¹⁾

A missióház föntidézett naplója 1719. évi újév napján, mely vasárnapra esett, Temesvár kath. lakosságának gyors szaporodását tanúsító följegyzést közöl. E szerint a 9 órai énekes misén oly nagy volt a gyónók száma, hogy három jezsuita alig győzte a gyónókat kihallgatni. Wallis gróf tábornok s várparancsnok rendelkezéséből az összes helyőrség, kapitányaik vezetése alatt, évenként többször járult a gyónás és áldozás szentségéhez. A polgároktól a jezsuiták szedték össze a gyónócédulákat, házról-házra járva. A katonaság köteles volt azokat föllebbvaló tisztjeinek bemutatni. Karácsony ünnepén még az éjjeli misén is gyóntak a hívek s éjjél után 2 órakor áldoztak. Vízkereszt ünnepén a nagymise és prédikáció után házszentelést végzett a pater superior (ivit thurificatum). Először Wallis grófnál, mint a vár parancsnokánál szentelt és csak aztán Mercy »tábornok úr ó kegyelmességénél,« harmadsorban Rebutisch tanácsosnál, végezetül Haan kamarai biztosnál. »Post prandium divisimus nos in tres partes, nec tamen potuimus omnia absolute.« Ennyire megszorodott a lakosság Temesvárott a várban alig egy esztendőre a törökök kivonulása után! Megszentelték és

¹⁾ A temesvári jezsuita missióház *főnökei* mind németek és szlávok valának. Neveik, melyek itt következnek, elárulják származásukat: *Pez Lőrincz* 1718—1719. — *Pfeiffersperg Ferencz* helyettes 1719—1719. — *Gastayer Mihály* helyettes 1719—1719. — *Perger Antal* 1719—1726. — *Stummer Ignác* 1726—1729. — *Bartmann Dávid* 1729—1729. — *Kuschlan Zsigmond* helyettes 1729—1729. — *Folck Pál* 1729—1732. — *Pámer Gottfried* 1732—1734. — *Hallbrucker Antal* 1734—1738. — *Perger Ferencz* 1738—1738. — *Gruber Ignác* 1738—1743. — *Schalk Ferencz* 1743—1745. — *Ertl Tamás* 1745—1748. — *Mayr Ferencz* 1748—1751. — *Kallanek József* 1751—1753. — A hitzónokok és hittanárok közt előfordul néhány magyar név is: *Sztropkay N.*, *Beznák Pál*, *Erdélyi Zsigmond*, *Zakariás Miklós*, *Vajay Imre*, *Hunyadi N.*, *Szendrey N.*, *Szádeczky János*, *Gyurkovics János*, *Zichy László*, *Jónás András*, *Tornay József*, *Amon Ferencz* és *Benyovszky János*. — Élt a temesvári missióházban 1718—1753. évig összesen 163 jezsuita. Ennyi rendtag közül 35 év alatt csak 14 volt magyar származású, 149 pedig idegen. (*Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu.*)

megtömjéneztek aztán a jezsuita atyák az összes katonatisztek és császári hivatalnokok lakásait, sőt a várban létező egyetlen zsidó ház is részesült a vízkereszti szentelésben. »Pecuniam tamen hoc anno, quam in Palanka apud officiales accepimus, ex certis rationibus PP. Franciscanis Salvatorianis cessi sumus, per modum purae elemosynae, non justitiae.«

Harang még nem volt a városban. A temesvári templomok harangjai mind eltűntek a török világban. Az istentiszteletré dobbal hívták össze a híveket. Az első harangozást egy dobbal, a másodikat kettővel, a beharangozást három dobbal jelezték. »Datum est primum signum cum uno tympano, secundum cum duobus tympanis etc.« 1719-ben, szent Mihály előestéjén, a Bécsből küldött új harangokkal harangozták már az »Ave Maria«-t. A jezsuita templomtorony csúcsára már előbb, szept. 12-én tűzték föl a keresztet, melyet »procuravit inelyta gens rasciana catholica«. Nagy örvendezés vala e napon Temesvár összes keresztény lakossága körében, hogy másfél század után újra ott tündöklött a szent kereszt jelvénye, hol kevéssel előbb »stabat abominatio turcica«. 1719 május 14-én, vagyis husvét után való 5-ik vasárnapon, szólalt meg a nagymisén először a szintén Bécsből küldött orgona, melyet zeneinstrumentumokkal kísérték.

Az akkori egyházi szertartások sok érdekes szokásról és helytörténeti mozzanatról tájékoztatnak bennünket. Megtudjuk a jezsuiták naplójából, hogy karácsony éjszakáján művészi vésetű díszítésekkel ékesített jászolt állítottak föl a templomban, a született Megváltó szobrocskájával. Jézus névünnepén a Megváltó szobrát az oltáron állították föl. Órangyalok vasárnapján angyalnak öltözött diák jelent meg a nagymisén és egy kisdedit vezetett az oltár elé. Ker. szent János vigiliáján és ünnepén egy szent Jánosnak öltözött fiút és hat pásztorznak öltözött gyermeket állítottak az oltár elé, hogy ekképen a vallás misztériumait megérezéksék az ájtatoskodók szemei előtt. Az első keresztjáró napon 1720-tól kezdve közönségesen a *Kis-Palánk* külvárosba vezették a körmenetet, hol azt a minorita atyák fogadták.¹⁾

¹⁾ A Hunyadi-kastély mögött és az állami főgimnázium előtt, hol most a katonaság lovaglóiskolája van, terült el a »Kis-Palánk« városrész. A talaj még most is tele van ott téglákkal, törmelékkel, termés-

Második napon a várbeli bosnyák francziskánusoknak a hódolt-ságban szintén mecsetté alakított ósrégi templomába¹⁾ vonult a körmenet. Harmadik napon kimentek a lugosi kapun a Nagy-Palánk külváros szent Katalin-templomába, hol a XIV. században a Károly Róbert király által betelepített minoriták anyazárdája állott.²⁾

A nagycsütörtöki olajszentelést és lábmosást 1741-ben *Stanislavich Miklós* püspök tartotta meg Temesvárott először, a jezsuiták templomában. Eltérőleg a mostani szokástól, az egyházi szabályok helyes alkalmazásával 13 szegénynek mosta meg a lábát. Ugyanakkor, ápr. 3-án, a püspök bérmált is, előbb azonban »canonica visitatiót« végzett a templomban, mint parochiális egyházban. Ez nagyon bántotta a jezsuita atyákat. Nagyon megütköztek a püspök eljárásán és följegyezték a naplójukba: »quod haecenus a nullo hic factum est«. 1743-ban délután 4 órakor végezte Stanislavich a lábmosást. A szertartáshoz berendelte a zárdák és parochiák papságát is, kik a délelőtti olajszentelésnél szintén assistáltak neki. A jezsuiták közül csak két assistens jelent meg a szertartáson. 1750 márcz. 26-án a jezsuiták már egyáltalában nem segédkeztek a püspöknek a lábmosásnál. Az olajszentelésnél is csak azért tettek, mert az a parochiális templomukban ment végbe; de akkor is csak egy pater jelent meg közülök, mit a naplóban szintén kiemeltek. Ugy látszik, hogy a jezsuiták külön önálló jurisdictiója ekkor már nagyon terhére volt a püspöknek s viszont terhére volt a püspök is a jezsuitáknak.

Nagypénteken, a sírbatétel szertartásánál, Mercy kormányzó és Wallis várparancsnok követték a szentséget égő fáklyákkal. A nagyszombati mise után a pater superior »felix alleluja«-t ment kívánni a város főembereihez. Este 8 órakor tartották meg

kövekkel, melyek fölé a kies »Ferencz József-városliget« tölgyfái borúlnak.

¹⁾ Ennek a helyén, az alapilótázott régi fundamentumon, épült föl a jelenlegi remek piarista-templom. A hajdani templomból ma már csak a campanile alsó része látható.

²⁾ A templom és zárdá miniatúr-tervrajzát föltünteti a már említett »Plan, darauf vorgestölt wird, was vor gebäu im Jahre 1727 in Temesvar erbauet wurden.«

a föltámadási ünnepélyt, de csak a templom körül. A kormányzó generális, a várparancsnok, a világi hivatalnokok és az összes katonatisztek égő fáklyákkal lépdeltek a szentség után.

Ürnapján galyakat és füvet hoztak az oltárok díszítésére. Az egyik oltár Wallis várparancsnok lakásánál,¹⁾ a második a bosnyák ferencziek temploma előtt, a harmadik Rebentisch adm. tanácsos lakása előtt, a negyedik Mercy kormányzó generális lakásánál²⁾ volt fölállítva. A körmenet alatt a jezsuiták temploma előtti tágas piac téren, mely a mai megyeházig terjedt, 6 ágyú döngött és 100 gránátos adta az üdvövéseket. A baldachint 4 zászlótartó katona emelte. A város bírása és tanácsa fáklyákkal követték a szentséget.³⁾ Ürnapja októberét hasonló körmenettel ünnepelték, de valamivel csendesebben. Ekkor az első oltár a térparancsnok háza előtti terebélyes fa alatt, a második a főhadbiztos udvarán, a harmadik Tetz biztosságánál, a város által emelt negyedik pedig a jezsuita-templom előtti térségen volt fölállítva.

Szt. Márk napján a búzaszentelést »extra portam Belgradensem« tartották⁴⁾ zenekísérettel, mindenkor a kormányzó, a vár-

1) A mostani katona-kaszinó helyén.

2) 1720-ban Mercynek még nem volt Temesvárott állandó lakása. Később épült föl a kormányzó palotája, a mostani büntető-törvényszéki épület (kis megyeháza), hol Mercy gróf lakott és Falkenstein püspököt vendégül látta.

3) A *napló* 1720. évi május 30-iki följegyzésében érdekes és festői leírását találjuk az ürnap körmenetnek: »Hors S-a S. Cantatum coram exposito Venerabili et deinde processio cum levitis. Processio instituebatur sic: I-mo loco ivit miles corporalis, qui eam duxit, deinde duo minora vexilla. Haec sequebantur pueri triviales, deinde laboratores caesarei, deinde vexillum rubrum majus, quod portabat civis. Sequebantur deinde cives, post cives portabatur crux ante clerum. Sacerdotes omnes induti erant casualis. Musici, angeli, Venerabile, quod stipabant 12 decuriones. Faces portabant senatores, quas suis sumptibus procurarunt. Baldachinum tulerunt 4 vexilliferi. Post Venerabile sequebatur nobilitas et plebs utriusque sexus. Totam processionem clausurunt milites, terni et terni in ordine ambulantes. Ad quodlibet altare explodebantur 12 tormenta ad salve militum.«

4) A régi Temesvárnak négy kapuja volt. A *belgrádi kapu* a várból a Hunyadi-kastélyba nyílt; az *aradi kapu* (mortorosi) a Nagy-Palánkba vezetett, körülbelül a mai Ferdinánd-kaszárnya és a katonai ételmezési

parancsnok és az összes polgárság jelenlétében. A körmenetknél német s illír nyelven imádkoztak és énekeltek. Mikor az adminisztráció elnöke, vagy annak helyettese az istentiszteleten megjelent, mint a császári és királyi felség képviselőjét fogadta a papság a templomajtóban stózával és szenteltvízzel. Ilyenkor a katonai főméltóságok, a tábornokok és ezredesek megelőzték az adminisztráció világi tanácsosait. Nevezetes, mily kietlen, mocsaras vidék környezte Temesvárt még 1727-ben is. Az akkori szt. Márk körmenet a belgrádi kapun kívül nem közelíthet meg a búzavetéseket a rengeteg víztömeg miatt, mely erről az oldalról körülvevő a várost. A kapun kiérve, megállt a pap és a búzaföldek felé fordulván, nagy távoból szentelte meg a vetéseket.

A temetési szertartást mindig késő este, esthomályban tartották, a nyugati latin népek szokása szerint. Még december hónapban is, mikor a napok rövidek, este 6 órakor végezték a temetéseket sötétben, fáklyák előlvitele mellett. A husvéti föltámadás szertartását este 8 órakor kezdték és 10 óra felé fejezték be, szüntelen ágyúdöngés kíséretében.

Különös szokás volt a tűzveszély ellen való szentségáldás. 1723-ban okt. 14-iki éjszakán leégett Wallis tábornok háza. »Fuit horrendum incendium et data a nostro superiore contra ignem cum Venerabili benedictio.«

Szt. Flórián napja polgári ünnep volt Temesvárott, melyet a Kis-Palánkba vezetett processióval s különféle mulatságokkal ünnepelt meg a város. Nevezetes, hogy évenként jún. 27-én szt. László és nov. 5-én szt. Imre magyar szentek ünnepét nagymisével, de prédikáció nélkül ülték meg a jezsuiták.¹⁾

Évenként okt. 12-én gyász-istentiszteletet tartottak a Temesvár ostrománál elesett hősök lelkiüdvéért, »kik a keresztény

raktár közt; a *Jenő herceg kapuja* (forforosi) Mehala felé nyílt, a mai katonai kórház közepe táján; a *Iugosi kapu*, az aradinak közelében volt, körülbelül ott, hol az erdélyi kaszárnyának a Gyárváros felé tekintő tűzfala áll. Ez a kapu szintén a Nagy- és Kis-Palánkba vezetett.

1) »Juxta assertum patris concionatoris germanici neque in hoc, neque in aliis festis, quae solum Hungaria regnum ut festa fori celebrat, ex institutione R. P. Maximiliani Galler, praesidis provinciae, concio ordinaria dicitur.«

hitért áldozták föl életüket. (Qua die hostes exposuerunt album vexillum.) 1719 okt. 18-án először ünnepelték Temesvár visszavételének évfordulóját. »Te Deum« volt a jezsuitáknál, melyen az összes polgárság és katonaság résztvett. Csak a gör.-kel. n. e. rác és oláh lakosság tartotta távol magát. Miért is 1721-ben a kormányzó generális — nehogy kénytelen legyen a gör.-keletieket megrendszabályozni — udvariasan meghívta az ünnepségre a temesvári gör.-kel. püspököt is.

Túlságosan sok volt az ünnep. Az 52 vasárnapon, az Úr és a Boldogságos Szűz, az angyalok és apostolok ünnepein kívül nyilvános munkaszünettel és ünnepélyes istentisztelettel ünnepelték Ker. szt. János, szt. Adalbert, szt. György, Szerafi-, Borgia- és Xaveri szt. Ferencz napjait, továbbá szt. Katalin, Czeccilia, Kosztka Szaniszló, szt. Márton, szt. Miklós, Flórián, Magdolna, Portiuncula, szt. Lőrincz és szt. László ünnepeit. Az esztendőnek csaknem fele »festum fori« volt. Szt. Balázs napján az a különös szokás dívott, hogy a polgárság almát vitt a templomba szenteltetni. (Benedictio pomorum.) Évenként gyakrabban, különösen Nagy-Boldogasszony napján, mely a jezsuita-templom búcsú-ünnepe volt, tömegesen érkeztek búcsúsok zászlaik alatt azokból a falvakból, a hol már parochiák álltak, nevezetesen Rékasról, Új-Pécsről, Gyarmatháról és Neudorfól.

A jézustársasági és ferenczrendi atyák vezetése mellett 1720—1724-ben három vallásos egyesület alakult Temesvárott. Az egyik volt a *Szeplőtlen szt. Szűzről nevezett egyesület*. (Congregatio Immaculatae Conceptionis.) Ennek hármasság célja volt: a jó hírnév védelme rágalmazók becsúszásai ellen; a keresztény erények gyakorlása; a szegények és fogságban szenvedők segítése. A másik egyesület volt a *Nepomuki szt. János egyesülete*. Ezt a temesvári bosnyák ferenczrendiek, másképp illír barátok, vagy salvatoriánusok alapították 1721-ben, az adminisztráció cseh hivatalnokainak sürgetésére. Nyolcz napig ünnepelték Nep. szt. Jánost búcsúkkal, misékkal, litániákkal, processiókkal és szónoklatokkal. A beszédek tartására meghívták a jezsuitákat, az orsovai és aradi franciskánusokat és a jelesebb világi papokat. Kezdetben az ünnepet márczius 16-án tartották és csak 1727-ben tették át május 16-ára. A szentnek tiszteletére homokkőből faragott szobrot állítottak a templomuk előtti díszterén (forum militare), hol

1852 óta az osztrák győzelmi obeliszk áll, azelőtt pedig, miután szt. János szobrát kivitték a nagypalánki szt. Katalin-templomhoz,¹⁾ a Szeplőtlen Szűz remek kivitelű szobra állt.²⁾ 1724-ben az adminisztráció fölterjesztést tett a felséghez, hogy a csehországi szent, ki akkor még nem is volt canonisálva, a Temesi Bánság védőszentjévé nyilváníttassék. Kérelmüket III. Károly 1726-ban teljesíté és Nádasdy László gróf, esanádi püspök is hozzájárult. Erre vonatkozólag írja a napló: »Festum S. Joannis de Nepomuc, festum fori per totum Banatum, quia ex consensu Augssmi Imperatoris ac Illmi et Rdssimi Dni Episcopi Csanadiensis, ordinarii nostri, hic Sanctus anno lapsio (1726) pro speciali patrono et protectore totius Banatus electus et assumptus est.« Harmadik egyesület volt a *Krisztus keserves kinszenvedésének egyesülete*, melynek túlságokba vitt rajongásaiból sarjadzott ki a *nyilvános vezeklők, önsanyargatók, vagy ostorozók* társulata. (Congregatio Agoniae.) Ájtatosságukat nagypénteken d. u. 2 órakor a jezsuita-templomban szentségkítéssel és litániával kezdték, a honnan más templomokba mentek úrkoporsót látogatni. Fekete vezeklőruhát viseltek, melyből csak a szemük látszott ki és a meztelen hátuk. Nagy néptömeg kísérte őket, midőn az utcákon processióval végigvonultak s a Megváltó példájára nehéz fakeresztet hordoztak vállaikon. Sokszor 10—12 ilyen vezeklő lépdelt egymásután, korbáccsal, kötéllel csapdosván meztelen testüket. Suhancz gyerekek meleg vizet hordtak utánuk edényekben, hogy lemosásukról a megaludt vért.³⁾ A nevezett két congregatio közt később szenvedelmes háborúság tört ki az elsőbbségi jog miatt, úgy hogy magának a püspöknek kellett a perpatvart elintéznie. Az elsőbbséget a jezsuiták vezetése alatt álló agónia-társulat nyerte el, mely 1732-ben beszünteté a véres utcai látványosságokat és azok nem is ismétlődtek többé.

A jezsuita-missió atyái az egyházigazgatási teendőikön kívül

¹⁾ A szobor, mely talán a legrégebb kőfaragvány Délmagyarországon, 1908-ig a várból a Gyárvárosha vezető fásoros gyalogjáró mellett állt, most pedig a Ferencz József-ligettel szemközt elterülő városi ültvényes kertben van elhelyezve, a Bega folyó balparti oldalán.

²⁾ Jelenleg a belvárosi dísztelen Balás-téren, a Gyárváros felé nyíló (erdélyi) várkapunál.

³⁾ Ezt a barbár izléstelenséget *Preyer* is említi és utána mások.

lelkipásztori hivatást is teljesítettek nemcsak Temesvárott, de a terjedelmes csanádi egyházmegye vidéki helységeiben is. Szünet nélkül utaztak s eljártak minden községbe, a hol még nem volt tulajdon lelkész. Rengeteg a feláldozó pásztori munka, a mit végeztek. Olvassuk, hogy »excurrálnak« Oraviczára, Csanádra, Lippára, Radnára, Szent-Andrára, Lugosra, Varjasra, Új-Pécsre, Beeskerekre, Majdánpekre, Rékasra, Karánsebesre, Csákovára, Zsebelyre, Paráczra, Krassóra, Új-Aradra, Gyarmathára.¹⁾

A missió-ház minden tagja köteles volt időközönként alamizsnát koldulni a városban s künn a falvakon. Az alázatosság e gyakorlatától csak a tartományfőnök adhatott fölmentést. Az ekképen gyűjtött alamizsnát a temesvári, karánsebesi s krassói missió-házak és templomok szükségleteire fordították.

A temesvári missió-templomban 1720 okt. 20-án *Streit Károly* újmisési jezsuita tartotta az első »primitia«-misét. 1722 ápr. 9-én vitték először a szentséget nyilvánosan a beteghez. Óségi templomukat, mely a vár ostroma alkalmával sokat szenvedett, lehetőség szerint restaurálták s belső berendezését is fölújították a jezsuita atyák. Három oltár volt benne: Nagy-Boldogasszony főoltára; Xav. szt. Ferencz oltára és szt. Mihály oltára. Ezenkívül volt még két olajfestésű kép: a Segítő-Boldogasszony képe és szt. Anna képe. 1727 május 3-án a Megváltó szt. keresztjének kristályüvegbe zárt s római bullával hitelesített egy részecskéjét ajánlódokozta a templomnak *Soro* tábornok. Később az ereklyét az

¹⁾ »Excurrit P. Joannes in Betzkeret, provisorus graviter aegrotanti Dno. Praefecto.« — »Hodie excurrit P. Superior Aradinum ad PP. Franciscanos, dicturus cras concionem.« — »Hodie excurrit P. Superior Lippam et Radnam.« — »Hodie excurrit P. Jurko Aradinum, collaturus quaedam cum Episcopo unito.« — »P. Superior excurrit in Schebel, ut provideat de ultimis Sacramentis uxori D. Praefecti postae.« — 1731. szept. 23. P. Superior a meridie ivit Neo-Aradinum ad collocandum ibidem pro nova Ecclesia lapidem primum.« — »Hodie excurrit P. Superior in Variasch, ad baptisandum prolem postarii.« — 1723. apr. 27. excurrit P. Superior Caranschebesinum ad ponendum primum lapidem pro Ecclesia ibidem erigenda.« — 1723 okt. 22-én Mercy gróf lakásán megbetegszik egy francia vendég. Karánsebesről szólítják hozzá a francziául beszélő jezsuita lelkészt, hogy ellássa a szentségekkel. Szóval a jezsuiták fölélesztették a vallásos életet a Temesi Bánság minden irányaiiban a kath. hívek közt.

evangélium oldali mellékoltáron helyezték el. A templom alatt 1731 ápr. 22-én tágas kriptát kezdtek építeni, melyet azon évi nov. 1-én nyitottak meg. E kriptába nemcsak a jezsuiták, de a város előkelőségei is temetkeztek. Azelőtt is már régebben temetkeztek a templom talajába, de csak egyszerű ásott sírokba. Az első halottat 1720 ápr. 22-én, az utolsót 1753 nov. 29-én temették el a jezsuiták templomában. Összesen 70 halott alussza itt az örök élet álmát. Köztük van Falkenstein Albert püspök és Solderer Péter városbíró.

1727 febr. 3-án, szt. Balázs napján történik először, hogy »aliquibus in nomine et honorem hujus sancti benedictae sunt candelae.« 1728 márcz. 27-én, nagyszombaton ment végbe Temesvárott az első zsidókeresztelés. Egy nagypalánki zsidó-leányt kereszteltek meg, kinek Rebentisch adm. tanácsos volt a keresztatyja.

Szt. Hubertus napján nagy vadászatra gyülekezék Temesvárott a Bánság összes úri közönsége. Mercy gróf volt a házigazda. Fölkérte a jezsuiták főnökét, hogy a vadászok miséjét az ő palotájában tartsa meg. Mise alatt három zsemlyét szentelt a pap, melyből indulás előtt minden vadász egy-egy szeletkét evett.

1730-ban márcz. 5-én hangzott föl újra Temesvárott az első magyar prédikáció. Hunyadi jezsuita atya szónokolt »ad nationem hungaricam«.

A temesvári jezsuita főnök egyházhatalósági felsőbbségét elismerik a Bánságban telepedett többi szerzetesrendek is. Új-Palánkáról 1724-ben meghívják a kapuczinusok a jezsuita főnököt, hogy a Borom. szt. Károly tiszteletére épülő templomuk alapkövét tegye le. Volt a kapuczinusoknak Új-Palánkán a török időkből maradt egy roskadozó zárdájuk. Helyébe új zárdát építettek, melybe 1727 aug. 2-án Rebentisch tanácsos jelenlétében a jézustársasági főnök vezette be őket. Minthogy a templomuk még nem készült el, a misét ez alkalommal a makai plébános a refectoriumban celebrálta. S midőn 1731-ben Aradon föllájtják Nep. szt. János első szobrát, az ottani minoriták szintén a jezsuita superiorit kéri a szobor fölavatására.

1730 nov. 4-én nagy fénnel ünneplé Temesvár III. Károly névnapját. A templom előtti üres térre katonaság vonult föl s ágyúkból adta az üdvövéseket.

1727-ben említést tesz a jezsuiták naplója egy régi omladozó kápolnáról. Ez a kápolna a Kis-Palánkon kívül állt és Szűz-Máriának tiszteletére szentelt búcsújáró hely volt. (Ad sanctam Mariam Auxiliatricem). Fekvését a napló a császári fuvartelep és a vesztőhely közelébe teszi s »Capella Ungarica«-nak nevezi. A kápolna fekvéséből ítélve valószínűnek látszik, hogy ott volt a Dózsa György kivégzésének helye. 1752-ben még fennállt ez a rozoga épület, de aztán nyoma vész. A nép kegyelete azonban századról-századra föntartotta emlékét s most is ragaszkodik a helyhez, hol egykoron állott. A hagyomány szerint a kurucz vezér halálának helyét keresztrel és fogadalmi Mária-képpel jelölték meg, kérve a magyarok segítő Nagyasszonyát, óvja hazánkat olyan csapásoktól, a milyen a Dózsa-forradalom volt. 1) 1727 május 19-én történt először és utoljára, hogy az első keresztjáró napon e düledező szentélyhez (sacellum) vezette a körmenetet a jezsuiták főnöke s misét is mondott benne. Akkor az épület már annyira pusztulóban volt, hogy ablakai hiányozván, az ablaknyílásokat a nagy légvonat miatt pokróczokkal kellett befügönyözni, nehogy az oltáron a gyertyák elaludjanak. Utóbb nehányszor még javígtatták e kápolnát, míg végre egészen eltűnt a föld színéről.

1730-ban jún. 18-án csaknem áldozatul esett a missió-ház és templom egy véletlen balesetnek. A jezsuiták szomszédságában lakott egy zsidó szatócs, kinek gondatlanságából a boltban levő lópor fölrobbant és veszedelmes tüzet támasztott a városban.

A temesvári jezsuiták egyházkormányzati működését nevezetessé teszi még az *Almás* (Halmos) völgyére terjedő ósrégi *krassói* (krassófi) *missiónak* újjáalakítása. A krassói lelkipásztorság multja beleszővődik hazánk XIV. századi történetébe. 1365-ben, midőn Nagy Lajos királyunk Viddint és vele Bolgárországot meghódítja, V. Orbán pápa Peregrinus bosnyák püspök ösztönzésére a Megváltóról (Salvator) nevezett ferenczrendi szerzetes atyákat küldé a magyar uralom alá jutott keleti göröghitű bolgárokhoz, hogy őket a nyugati egyház számára

1) Temesvár sz. kir. városa adományából, a Miasszonyunkról nevezett temesvári iskolánovérek s a közönség és a kath. nőegylet hozzájárulásával, 1906-ban fehér karrarai márványból készült szobor állíttatott föl ezen a helyen.

megnyerjék. Hagyomány szerint e szerzetes barátok térítése oly eredményes volt, hogy 30 nap alatt 200.000 bolgár fogadta el a római egyház hitvallását. Mielőtt ez történt, mindjárt Viddin bevétele után, nagyszámú bolgár nép költözött Délmagyarországra, kiknek Nagy Lajos Krassó és Keve megyékben, meg a Szörényi Bánság sebesi kerületében lakóhelyeket engedett át, a háború lefolyása alatt a magyar seregnek teljesített szolgálatokért. A bevándorolt bolgárok azonban annyira görögkeletiek és oly műveletlenek valának, hogy a király 1366-ban kötelezte papjaikat feleségeikkel, gyermekeikkel és minden cselédjükkel együtt megjelenni Himfi Benedek krassói és kevei főispán előtt, hogy Himfi személyesen lássa és figyelmeztesse őket honpolgári kötelességeikre, intézkedvén egyszersmind megfelelő elhelyezésükről is. 1) Ennek daczára a bolgár elem annyira elhatalmasodott új lakásaiban, hogy veszélyeztetni kezdé az ország végein a közrendet és közbiztonságot. Ennek következtében Nagy Lajos megengedte az említett salvatoriánus vagyis bosnyák ferenczrendi szerzeteseknek, hogy *Cseri* városában, *Sebesen*, *Haczakon* és *Orsován* rendházakat állítsanak és igyekezzenek a bolgár népet a kath. egyház szellemében oktatni, nevelni és az ország érdekeinek megnyerni. Ez annál kevésbbé ütöközött nehézségbe, mert évek során szakadatlanul szivárogtak be Bulgáriából a már ittlelvő bolgároknak immár katolikus hitre tért fajrokonai, kiknek befolyása megkönnyíté a szerzetes atyák térítési munkáját. 1393 táján a félhold uralma alól menekülő bolgár nép, ferenczrendi lelkipásztoraival együtt, újabb rajokban telepedett le Délmagyarországon. Ezek Zsigmond király engedélyével *Lippát*, *Rékast*, *Lugost*, *Orsovát*, *Sztatinát*, *Krassót* és *Karánsebest* ülték meg, a hol határőri szolgálatokat kellett teljesíteniök. Hunyadi Mátyás király *Krassón* és e helység környékén saját kenézeik alatt *hét faluban* összpontosítá őket, a mely falvak különálló kiváltságos kerületet képeztek. A mohácsi vész után e bolgár nép közül számosan részint a törökök kegyetlenségének estek áldozatul, részint szétszóródtak az ország felső megyéibe és idők folytán beolvadtak az ottani fajokba, nagyobb részük azonban eloláhosodott. Csak kevesen maradtak meg eredeti lakhelyeiken:

1) *Fejér*: Cod. dipl. IX. 3. 543.

Rékason, Szlatinán, Karánsebesen, Krassón és a környékbeli helységekben, hol mindmáig beszélnek szláv anyanyelvüket és vallják róm. kath. vallásukat. Lelki gondviselésben egész 1600-ig szakadatlanul a salvatoriánus ferencziek részesíték őket.¹⁾ Falvaik akkor még nem voltak rendezve. Házaik szerteszét feküdtek a hegyek magaslatain és lenn a völgyekben. Ez a körülmény a lelkipásztorok hivatását módfölött fáradságossá tevé.

1600-ban váratlan fordulat állt be. *Lugosi Borbála* Lugoson és Karánsebesen gazdag alapítványokat tett a *Jézus-társaság* számára. Ennek következtében a jezsuiták legott missió-házakat nyitottak e két városban s kiterjesztették onnan lelki kormányzatukat az egész Almásvölgyre. A ferencziek látva, hogy további működésük Krassón szükségtelenné vált, eltávoztak évszázados otthonukból, melyet nyomban a jezsuiták foglaltak el.

A háborús viszonyok, de még inkább *Pázmány Péter* hatásos gyámolítása és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem pártfogása annyira megerősíté a jezsuiták helyzetét e bolgár, szláv és oláh vidéken, hogy Bethlen ennek hatása alatt-új kolostort építtetett számukra Karánsebesen, sőt pénztárát is följálta a Jézus-társaság érdekeinek előmozdítására. Bethlen Gábor halála után a hitújítás buzgó harczoza, I. Rákóczy György szerezte meg magának a fejedelemséget. Első gondja volt elűzni a jezsuitákat Erdélyből, a hová akkor Lugos és Karánsebes is tartozott. Ennek következtében mind a két helyre visszatértek a ferenczrendiek s megkísérlették visszafoglalni régi otthonukat. Azonban a jezsuiták egyszerűen kikergették Krassóból az ott megjelent *Tramplovich Ferencz* francziskánus atyát. Erről az esetről a krassói elüljárók Moltek báró kapitány előtt bizonyítványt állítottak ki.²⁾

¹⁾ A krassovai ferenczrendi atyák nevei 1600-ig a következők: *Antal* atya Visegrádról, *Márk* Gradiskáról, *Miklós* Dunsórol (mind a három Krassón eltemetve), *Fülöp* (megölték a föllázadt oláhok), *János* Maglajból, *István* (a Plumbo), *Lajos* Raguzából, *Natalis* (a Colore), *Ferencz* Diakovárról, *Ferencz* Kapilovacról, *Péter* Vrsicsről, *Mihály* Budáról, *Gáspár* Gyavarinból és *Templovich Ferencz* (a Saraeno), ki kénytelen volt a krassói plébániát a jezsuitáknak átengedni. (*Historia Parochiae Krassoviensis*. Egykorú kézirat a krassói plébánia levéltárában).

²⁾ *Pávič Imre*: »Paraphrastica et topographica descriptio Provinciae olim Bosniae Argentinae, nunc Joannis a Capistrano nuncupatae.« Budae.

A jezsuiták kezdetben a temesvári missió-házból kezelték a krassói lelkészséget az almásival együtt. Attól tartván, hogy a francziskánusok ősi jogon elvitatják tőlük ezt az állomást, már 1720-ban *Feigl Venczel Bálint* atyát, ki a szláv nyelvet beszélte, Krassóra helyezték be lelkésznek. Minthogy a régi francziskánus zárda az 1716. évi visszafoglalási háborúban elpusztult, Feigl atya számára házat és kápolnácskát építettek fából, melynek fatornyában két jóhangú harangocská szolítá imára a hívőket.¹⁾ Még Feigl életében Krassóra vetődött *Lovinich Mihály* vándor jezsuita (missionarius vagus), ki bejárva az egész hegyvidéket, alamizsnát szedett egy új templom és rendház építésére. 1726-ban a temesvári superior elismerte őt rendtárnak s Feigl halta után megbízta a krassói missió vezetésével, ahová akkor az összes krassován községek tartoztak.

Noha túlmegy Mercy gróf kormányzatának időszakán, az előadottak kiegészítésére mégis hozzáadom, hogy a jezsuita misszionáriusok 1739-ig tartották meg krassói és almásvölgyi állomásukat. Ekkor már folyt a második török háború, melyben Königseck és Wallis császári tábornokok nemcsak Belgrádot, Szerb-, Bosnya- és Oláhországot veszítették el, de a Temesi Bánság aldunai vidékét is a törököknek kellett átengedniök. A csatangoló mohamedán hordák ismét tönkretették ama csekély kulturális vívmányokat, melyek Délmagyarország ezen alsó részein Mercy igazgatása alatt keletkeztek. Lovinich halála után még csak három jezsuita következett a krassói missió vezetésében: *Miksa István* 1730—1731, *Locatelli József* 1731—1738 és *Fabianchich József* 1738—1739. években.

Az aldunai harcok alatt fölbomlott itt minden rend és fegyelem. Az elhalt Rákóczy Ferencz idősb fiát, *József* herceget a szultán erdélyi fejedelemmé nevezvén ki, a herceg, ki akkor Viddinben tartózkodott, 1738 elején bujtogató leveleket bocsátott szét Erdélyben és Magyarországon,

¹⁾ »Turricula est ex lignis supra chorum, in qua 2 optime sonantes campanulae. Penes templum est unum coemeterium, in quo honoratiores sepeliuntur, alterum est magis inferius. Habitatio valde exigua ex lignis aedificata, in qua duo tractus: in longiori 4 cubitalia et una camera ac lucidum celarium, — in breviori refectorium et supra refectorium iterum unum cubiculum.« (*Historia Paroch. Krassoviensis.*)

minek következtében az aldunai oláhság föllázadt és zsvány bandák módjára kíméletlenül pusztított s rabolt mindent, a mi katolikus és császári volt. Fabianchich és az ő krassován hívei szorongatott helyzetbe jutottak s midőn a lázadó csapatok közeledéséről értesültek, félelmükben a krassói *nagybarlangban* rejtőzködtek el, hol több hónapon keresztül mondhatatlan szenvedések közt kellett tartózkodniok. A sok nyomortól és rettegéstől agyongyötört Fabinchichot s néhány segítőtársát félholtan szállították Temesvárra, a honnan a jezsuiták nem tértek többé vissza a krassói missió-házba.

Az ekkép megüresedett lelkési állomást a temesvári adminisztráció 1739-ben visszaadta a bosnyák ferenczrendi szerzetesatyáknak, kik a lefolyt török háborúban elüzetvén orsovai és oláhországi conventjeikből, a krassói és almásvölgyi lelkési állomás elnyerésével némi kárpótlásban részesültek. Az adminisztrációnak 1740 jan. 9-én kiállított okirata szerint a krassói convent évi 300 frt stipendiumot élvezett a kincstártól a parochiális teendők teljesítéseért, az Almás ellátása fejében pedig rendelte az adminisztráció, »fruatür stola et reliquis iuribus ecclesiasticis.«¹⁾

1) A krassói plébánia átvételénél szerényen kijelentik a ferenczrendiek e következőket: »Provincia nostra parochiam hanc non petiit, sed A. R. P. *Georgius Frankovits* dedit ad I. Administrationem instantiam per Patrem aliquem, Guardianum Dévensem, sperans, se aliquot subsidium pecuniarum obtenturum. — Ast illi *Carassovam* nobis obtulerunt. Interim resolutio ad Frankovits venit sequentis tenoris: »Gleich wie wir bey aller Gelegenheit zu zeugen verlangen, wie sehr wir zu ihrem Besten etwas beyzutragen besorget seyn, also ist auch entschlossen worden, die Verwaltung geistlicher Seelsorge zu *Carassova* Ihnen angedeihen zu lassen. Zu welchem Ende sie also nächstens ein taugliches Subjectum allhier zu praesentiren nicht entstehen werden. Temesvar, den 26-ten November 1739. Wegen Unpässlichkeit des Landes-Commandirenden Hrn. Generals unterschrieben L. B. *Engelshofen*.« — Két nappal később maga Engelshofen tartományi aligazgató tábornok írja nevezett ferenczrendiek provinciálisának: »Reverendissime D. P. Provincialis! Occasione praesentium volebam de perdita inter alios Conventus ab Incl. *Provincia Orsova* et damno per fata temporis moderni perpresso mea ex parte condolere, ac cum melioris remedii modo iam non plus superest, auderem cum reliquis pluribus patientiam svadere, nisi scirem Paternitatem Vestram modum adhortandae dietae patientiae Ipsam et me melius possideret et asvetam esse. Interim

A ferenczrendi provinciális *Franics Angelus* rendelte ki Krassóra lelkipásztornak. A csanádi püspök vicáriusa fölruházta őt ugyan »ad interim« a plébánosi jogokkal, oly fentartással mégis, hogy »nullum ceteroquin jus in praedictam parochiam provinciae tuae tribuentes.«¹⁾

1740-tól 1785-ig 12 ferenczrendi szerzetes szolgálta a krassói plébániát,²⁾ melyet ez utóbbi évben, a kir. kamara javadalmazása alapján, csanád-egyházmegyei *világi papok* vettek át.

Krassó egyháztörténeti multjára főképp az okból terjeszkedtem ki bővebben, hogy Délmagyarország néprajzi vegyülékében bemutassam olvasóimnak a hazánkban sehol másutt föl nem található *krassovánok* valláserkölesi művelődésének első kezdeteit.

Mercy gróf kormányzata és a Jézus-társaság lelkipásztorkodása alatt mindössze csak 39 *róm. kath. plébánia* keletkezett a Temesi Bánság nagy kiterjedésű területén. Időrend szerint a következők: *Temesvár* 1716-ban az argentina-bosnyák ferenczrendieknek, 1719-ben pedig a jezsuitáknak és arg. bosnyák ferenczrendieknek vezetésével; *Orsova és Orsova-sziget* 1717-ben a ferenczrendiek

autem hic loci non praetermittitur omnem assistentiam adhibere, ut a Claustro Caransebesino per Rđos Patres Incl. Provinciae possessio de novo et quidem statim reassumi possit, super quod etiam nomine hujatis Administrationis hic proponendum duxi: an non parochiam Carassoviensem, priori tempore a R. Patribus Jesuitis possessam, cum haec societas subjectis ogeat, per aliquem illius linguae expertum, validum Patrem administrare jubere liberet. Quali modo deinde etiam *Districtus Almasch*, quamprimum nempe infirmitas in illo grassans aliquantulum cessaverit, a quodam Patre Incl. Provinciae provideri posset. Temesvarini die 28. Nov. *Engelshofen* General. V. Praeses.« (*Extractus Protocolli Provinciae Bulgariae et Valachiae és Historia Parochiae Krassoviensis*. Ez utóbbinak 1-ső lapján ez a megjegyzés olvasható: »Si quis successorum Dévam diverteret, posset ibi et plura haurire, et quod plurimum interest, de gente nostra scire.«)

1) *Csanád-egyházm. püsp. letr.*

2) *Franics Angelus* (1740), *Lenich Bonaventura* (1741), *Radulov Tamás* (1742), *Franics Angelus* (1743), *Zatic Mihály* (1744), *Brigin Antal* (1745), *Zatic Mihály* (1746), *Lenich Bonaventura* (1748), *Merezin András* (1748), *Zatic Mihály* (1749), *Bogaeskin Máté* (1751), *Zatic Mihály* (1753), *Ledina Konrád* (1755), *Reiff Fülöp* (1758), *Peczojkin Kapisztrán* (1759), *Scheibál Kristóf* (1766), *Hovlik Zsigmond* (1777—1785).

vezetésével; 1717-ben *Lippa* a ferenczrendiek, majd 1723-ban világi pap vezetésével; 1718-ban *Lugos* és *Pancsova* minor. szerz. vezetésével; 1719—1720 *Karánsebes* jezsuiták vezetésével; 1720. *Oravicza* benczés szerzetes, majd világi papok vezetésével; 1718 *Temesvár Nagy- és Kis-Palánk külváros* minoriták vezetésével; 1719 *Krassova* jezs., majd ferenczr. v.; 1720 *Versecz* ferenczrendi, majd v. p. v.; 1721 *Rékas* ferenczr., majd v. p. v.; 1722 *Kis-Zombor* vil. papok vez.; 1722 *Új-Palánka* kapuczinus szerz. v.; 1722 *Nagy-Becskek* v. p. v.; 1723 *Új-Arad* minorita, majd v. p. v.; 1723 *Freidorf* v. p. v.; 1723 *Bogsán* v. p. v.; 1724 *Perjámos* v. p. v.; 1723 *Fehértemplom* v. p. v.; 1724 *Csákova* v. p. v.; 1724 *Új-Pécs* v. p. v.; 1724 *Freudenthal* (Häuerdorf, Salhausen) v. p. v.; 1724 *Denta* v. p. v.; 1724 *Moldova* v. p. v.; 1724 *Szent-Péter* v. p. v.; 1725 *Bruckenau* v. p. v.; 1726 *Deláblat* v. p. v.; 1726 *Temesvár-Gyárváros* ferenczrendi, majd v. p. v.; 1726 *Delta* v. p. v.; 1726 *Szlatina* v. p. v.; 1726 *Rebenberg* v. p. v.; 1727 *Gutenbergbrunn* v. p. v.; 1729 *Russova* v. p. v.; 1730 *Gyarmatha* v. p. v.; 1731 *Nagy-Szt.-Miklós* v. p. v.; 1733 *Czella* v. p. v.; 1733 *Facset* v. p. v.; 1733 *Mercyfalva* v. p. v.; 1733 *Cservenka* v. p. v.¹⁾

A temesvári jezsuiták temploma és háza menedékhelyi kiváltsággal (jus asyli) volt fölruházva. Az atyák befogadták a menedéket keresőket és elrejtették őket hol a házukban, hol a templomban. Az első eset 1719 decz. 17-én fordul elő. »Vesperii ad nos, tamquam ad asylum, confugit leutinantius quidam, qui capitaneum suum occidit.« Öt napig maradt a jezsuiták oltalma alatt, kik aztán álruhába öltöztették és titkon útnak bocsátották. Alig távozott ez, decz. 22-én a Lothringeni-ezred egy katonája, ki a társát megsebesíté, futott a zárdába. A jezsuiták kiadták ugyan, de oly kikötéssel, »ut iterum nobis reddatur, si periculum grave subesset«. 1721 aug. 28-án Sein zászlótartó katona megölte társát, Scharcker zászlótartót. Sein a jezsuitákhoz menekült. A fegyveres őrség kutatta a tettest, de nem találta. A jezsuiták a templom padlásán rejtették el, a honnan másnap önként

¹⁾ Ez a jegyzék egykorú okiratos bizonyítékokból van merítve s némileg eltér a csanád-egyház. schematicismus adataitól.

távozott. 1722 május 5-én este a Wallis-ezred chirurgusa keresett menedéket a jezsuitáknál, mert kioltotta egy hoboistának az életét. Katonáság vette körül a missiót és templomot, de nem hatoltak be hatalmasul. Másnap Wallis megkegyelmezett az asylánsnak. 1722 jún. 18-án a Lotharingi-ezred egy szökevény katonáját rejtik el a jezsuiták. 1722 jún. 22-én ismét egy Wallis-ezredbeli katona rejtőzik el a büntetéstől való félelmében, mert a társát súlyosan megsebesítette. A jezsuiták két hétig tartották maguknál, míg a védenczük nem értesült, hogy büntetése el van engedve. 1722 decz. 11-én Metrovszki báró, Daun-ezredbeli kapitány kért fölvételt az asylumba, »qui Belgradi aut graviter vulneravit, aut occidit dominum L. B. de Neipperg«. A jezsuiták teljes hónapon keresztül tartották őt maguknál, míg csak salvus conductussal vissza nem mehetett Belgrádba. 1724 jan. 9-én este Mercy tábornoknak valami gróf rokona menekült a jezsuitákhoz. Összetűzött egy Dermon nevű haeretikus kapitánnyal s párviadalban megölte. A jezsuiták sötét éjszakán szöktették ki a várból, hol már fölnyergelt lovak vártak rá és elragadták üldözői elől.¹⁾

Temesvár városa és a környék társaséletében élénk rész jutott a jezsuita atyáknak. Misszióházuk középpontja volt az úri társaságnak, azaz tulajdonképen ingyenes szálló-vendéglője, étkezője és szórakozási helye volt nemcsak a város világi és katonai notabilitásainak, a helybeli és vidéki papságnak, de a Temesi Bánság kerületeiből kocsival, lóval, és cselédséggel beránduló tisztviselőknek és külföldi kereskedőknek is. A jezsuita atyák megragadtak minden kínálkozó alkalmat vendégszeretetük tanúsítására. Jó úri asztalt, ízletes konyhát tartottak. A fűszert és az értékesebb fűszerszámot Budán, a zöldségféléket a környékbeli falvakban, Szent-Andráson, Freidorfon és Gyarmathán vásárolták. Pinczékük dúsán volt ellátva pozsonyi és budai borokkal, melyek évente hajón érkeztek Pancsovára, onnan pedig tengelyen szállította be egy frater Temesvárra. Két kertjük és két nyaralójuk volt: az egyik a Majorokban (ma Erzsébetváros), a másik a Basakútnál. Ez utóbbi volt a díszkert. Kívül esett

¹⁾ *Ephemerides*.

az ú. n. *forforosi* (Jenő herceg) kapun. Tágas, szellős területen, mintegy félórányira feküdt a várostól, hol egykoron a török basák nyárilaka (Basabrunn) állott. Volt ott halastó s berendezett villa lombos, árnyékos fákkal s középütt egy régi kúttal, melynek friss vize páratlan volt egész Temesvárott. Kora tavasztól késő őszig ezekbe a kertekbe jártak ki a jezsuiták üdülni. Ott fogadták vendégeiket, ott tartották majális mulatságaikat, játszták »piramidli« tekejátékaikat és galambos szórakozásaikat (cum columba), melyekre hivatalos volt a város színe-java. A napló följegyzései rövidségük ellenére is érdekes képét rajzolják meg a jezsuiták előkelő háztartásának és annak a testvéries barátkozásnak, mely Temesvár közéletét a XVIII. század elején jellemzé. A jezsuitáknak már a letelepedésük esztendejében a Wallis-ezred főtisztjei voltak vendégeik és különösen vacsorára szerettek ellátogatni a missió-házba. 1719 decz. 3-án Xav. szt. Ferenczet ünnepelték a szűkes török házban. »In mensa habuimus hospites: Excell. Dnum Generalem Platzmajor cum sua Domina Rebentischiana, supremum belli Commissarium dom. Miller et regiminis Auditorem.« 1720 újév napján: »In prandio hospites habuimus.« Azon évi jan. 14-én elkészült az új ebédlő-termük. »Hodie prima vice pransi sumus in novo refectorio, ubi quosdam hospites habuimus.« Febr. 2-án: »In mensa habuimus fere omnes proceres praesidii.« Május 7-én a városbíró és a városi tanács viszonozták a vendégséget: »Magistratus civicus hodie nos tractavit in domo judicis.« Május 30-án, úrnapiján, a francziskánusok voltak hivatalosak a jezsuitáknál, kik közül többen a városi főuraknál ebédeltek. Júl. 31-én, szt. Ignác napján, megvannak hívva a jezsuiták asztalához Temesvár összes intéző urai. Aug. 2-án, Portiuncula ünnepén, a várbeli francziskánusok adnak nagy ebédet a jezsuiták és a városi urak tiszteletére. Okt. 18-án, Temesvár visszavételének emléknapján, Mercy tábornoknál ebédelnek a jezsuiták. Ellenben decz. 3-án: »Hospites habuimus proceres praesidii.« 1723 május 10-én: »Hodie coenavimus in horto.« 1722 jún. 7.: »A meridie in coena fuit in horto suburbano Excellimus dom. generalis Wallis, alique proceres praesidii, cum officialibus pluribus non expectatis.« A kerületi tiszttartók és más egyéb hivatalnokok rendszerint nem várták a meghívást. Önmagukat hívták meg: »ad prandium

nostrum se ipsos invitarunt.« 1723 jún. 29-én: »Pransi sumus plerique ad Fontem Bassae,« mely alkalommal a superior fölszentelte az ujonnan épült nyaralót (benedixit cubicula ad Fontem Bassae). 1723 szept. 19-én: »In prandio habuimus hospites senatores praesidii cum judice.«

E néhány följegyzés a sok száz közül a távol perspektívájából hüen tükrözi vissza a Temesi Bánság fejlődő fővárosa úri társadalmának szivélyes összetartását és azt az eleven, mozgalmas képet, melynek középpontja a jezsuiták háza volt. A többi szerzetek ezt nem gyakorolhatták oly bővelkedő mértékben. Ők szegények valának a jezsuitákhoz képest, a kiknek nyájas otthonát a közönség valóságos hotelnek tekinté, melybe egész éven át, éjjel-nappal ki- és bejártak a vendégek.

Különösen népszerűek valának farsangi estélyeik. Ilyenkor a tanulóifjak színielőadásokat mutattak be és tréfás szavalatokkal versenyeztek egymással. Előadás után a társasjátékok különféle szórakozásai következtek. A majális mulatságot gyakorta rendezték a »császári ételmezési malomnál«, mely jó távolra eshetett a várostól, minthogy a meghívott urak és polgárok családjai kocsikon tették meg ezt a kirándulást.

Az alábbiakban lesz még alkalmunk találkozni a jézustársasági atyákkal. Látni fogjuk érdemes munkálkodásukat a délmagyarországi közoktatás mezején. Forduljunk most a többi hitfelekezetek felé s tekintsük: *milyen sorsa volt Mercy kormányzata alatt a nem katolikus felekezeteknek?*

*

Mercy korában a róm. kath. vallás *uralkodó államvallás* volt birodalomszerte. A bécsi kormány magyar törvényeink és intézményeink mellőzésével a Temesi Bánságban, melyet az udvarnál hódított osztrák tartománynak tekintettek, a kath. egyház felsőbbségét emelte uralomra. Nemcsak az udvari kamara, mint az adminisztráció legfőbb fóruma követelte mindjárt kezdetben a Temesi Bánság kath. jellegének decretálását, de beleavatkozott a vallásügybe az udv. főhaditanács is. 1726 ápr. 12-én rendeletet bocsátott ki, hogy a temesi adminisztráció ne vegyen föl más lakosságot az elfoglalt tartományba, hanem csak róm. kath. vallásukat. Innen magya-

rázható az adminisztráció magatartása a más felekezetű lakossággal szemben.

Mercy kormányzata alatt a Temesi Bánság területén három gör.-kel. n. e. püspökség létezett: a *temesvári*, *versecezi* és a *karánsebesi*. Mind a három szerb püspökség volt. Oláh püspökség akkor még egyáltalában nem állt fenn sem a Temesi Bánságban, sem sehol másutt Magyarország területén. Szerb püspökök voltak: *Temesvárott* a már említett *Vladiszávojevics Joannicius*, ki 1710 táján szenteltetett föl és úgy látszik még a török hódoltság korában került Temesvárra Szerbiából. Állásában III. Károly király erősíté meg 1722 ápr. 18-án. Meghalt 1726-ban vagy 1727-ben. Utóda lett *Nesztorovics Maxim* 1728 ápr. 21-éig. Követte ezt 1728 ápr. 21-től *Dimitrievics Miklós*. Meghalt Temesvárott 1744 jún. 27-én. — *Versecezen* Mercy alatt *Stanojevics Mózes* volt a gör. k. szerb püspök. Püspök volt már a török hódoltságban is. Fölszenteltetett 1713 decz. 21-én, királyi megerősítést nyert 1722 ápr. 18-án, meghalt 1724-ben. Utóda lett 1725 decz. 4-én *Dimitrievics Miklós*, ki 1726 szeptemberben Karánsebesre helyeztetett át (zum Caransebescher raitzischen Bischofen). Onnan 1728-ban Temesvárra jött. Ezt követé a versecezi főpásztori széken az említett *Nesztorovics Maxim* 1728-ban. Meghalt 1738-ban. — *Karánsebesen* 1724-ig egy ismeretlen volt a gör. keletiek püspöke. 1726-ban a már említett *Dimitrievics Miklós* kormányozta a karánsebesi egyházmegyét.¹⁾ — Az *aradi szerb püspökségnek* Maroson-inneni részeit a jenei püspök (Bischof von Genu) kormányozta. De csak rövid ideig. 1718 jún. 6-án Kallanek adm. tanácsos értesíti a Bécsben tartózkodó Mercy-t, hogy ő felségének az a rendelete, melynél fogva a jenei püspöknek megtiltatott, hogy a Temesi Bánság területén továbbra is egyházi functiókat végezessen, a nemzetiségek körében (unter der Nation) forrongást (Gährung) idézhet elő.²⁾ E szerint a Temesi Bánságban Mercy alatt csak a temesvári, versecezi és karánsebesi szerb püspököknek volt egyházi joghatóságuk.

Föl kell még említenem *Petrovics Mózes*, belgrádi szerb metropolita-érseknek sajtószerejét. Evvel a bécsi politika nyilván-

¹⁾ *Ruváracz Demeter*: Sematizam mitropolije Karlovaske, 1900.

²⁾ *Baróti*: »Adattár.«

valóan ismét azt akarta Magyarország s különösen a nemzetiségek előtt demonstrálni, hogy a Temesi Bánságot osztrák provincziának tekinti s annak gör.-kel. vallású lakosságát és püspökségeit, függetlenül a karlóczai metropolita-érsektől, *egy különálló Temes-bánsági metropolita-érsek* főhatóságának rendeli alá.¹⁾ Tudvalevőleg az 1718 júl. 10-én létrejött passzaroviczi béke követ-

¹⁾ Megértjük ezt a helyzetet a magyarországi szerb patriarchátus történeti multjából. *Csernoevics Arzén*, szerbországi ipeki patriarcha és metropolita-érsek, 1690-ben népével, püspökeivel és papságával együtt hazánkban keresett menedéket a törökök üldözéseitől. Még mielőtt beköltözött volna, a magyar földön élő összes gör.-kel. püspökök már az ő suffraganeusai valának. Így a temesvári, a versecezi, lippai, csanádi, jenei, gyulai, budai, pozsegai, pécsi, mohácsi, nagyváradi, egri, szegedi és oppovai szerb püspökök valamennyien az ipeki patriarchátushoz tartoztak. Az átköltözés után Csernoevics nem Karlóczát, hanem a szerémi Krusedolt választá székhelyéül. Tulajdonképen nem is volt neki állandó székhelye; mert minduntalan Bécsben tartózkodott a szerb nép és egyháza ügyeinek rendezésével elfoglalva, majd aztán folytonosan úton volt, egyházmegyei látogatásokat végezve. 1694-ben kérte I. Lipót királyt, hogy azokat a püspököket, kiket ő nevezett ki, erősítse meg állásaikban. Ezek voltak: *Diákovics Izaiás* temesvári, *Metohijác István* szerémi, *Drobnyák Jeftimiusz* szegedi és egri, *Popovics Jeftimiusz* székesfehérvári és budai, *Telovác Jevrem* mohácsi, *Stibicza Spiridion* versecezi és karánsebesi püspökök. A király Csernoevics kérelmét az 1695 márcz. 4-én közreadott kiváltságlevélben teljesíté. Ugyanakkor átengedte Csernoevicsnek és utódainak javadalmazául s hogy Orahoviczán vagy Verdniken residenttiát építtessen magának, az egész pozsegai és szerémi distriktusokat. Csernoevics halála után a Krusedol monostorban tartott 1708-iki szerb nemzeti gyűlés továbbra is az ipeki patriarchát ismerte el a magyarországi szerbek patriarchájának. Nem akart patriarchát választani, hanem megválasztotta metropolita-érseknek *Diákovics* temesvári püspököt, esküvel kötelezván őt, hogy a magyarországi szerbek és szerb egyházak fejéül az ipeki patriarchát fogja elismerni. E szerint a Csernoevics után következett öt metropolita-érsek nem volt egyszermind patriarcha is. Midőn az 1739-iki belgrádi béke véget vetett Szerbiában az osztrák uralomnak, a császári hadakkal együtt az akkor már nem Ipeken, hanem Belgrádban székelő szerb patriarcha és metropolita-érsek, *Sakabent Jovánovics Arzén* elhagyta Szerbiát és Karlóczán telepedett le, hol a metropolitai szék Jovánovics Vincze halálával 1737 óta üresedésben állott. Mária Terézia 1741 okt. 21-én nemcsak megerősítette Sakabentet karlóczai metropolita-érseknek, hanem kinevezte őt a monarchiában élő összes szerbek patriarchájává is. Sakabent utódai azonban nem éltek a patriarcha címmel. 1848-ig egyszerűen csak karlóczai metropolita-

keztében nemcsak a Szerémség és a Temesi Bánság, hanem Szerbia is a Morava folyóig és Kis-Oláhország az Alutáig III. Károly jogára alá került. Petrovics Mózes belgrádi metropolita ennek következtében kiterjesztette érseki joghatóságát a bánáti szerb püspökségekre is, noha a magyarországi szerbeknek választott érsek-metropolitája a Krusedolban székelő *Popovics Haczi-lovics Vincze* volt (1713—1725). Mindazonáltal Petrovics 1719 okt. 11-én passzust kért és kapott az adminisztrációtól, hogy a bánáti szerb egyházmegyéket (Dioecesen) hivatalosan meglátogathassa. Canonica visitatiót tartott Temesvárt, Verseczen, Karánsebesen, Aradon és Szegeden; sőt arra is följogosították, hogy a Temesi Bánság összes kenézségeitől egy-egy arany egyházi adót (Kenezenducaten) szedhessen a maga részére. Egy év múlva Petrovics elhagyta Belgrádot. A passzaroviezi béke kihirdetése után ugyanis már 1718 óta nagy számmal jöttek be hozzánk rácz pópák Törökországból, különösen az oláh kerületeken keresztül. Petrovics Mózes is a biztosabb helyre való költözésre határozta el magát. Engedélyért folyamodott Bécsbe a felséghez, hogy székhelyét a Temesi Bánságba áttehesse. A császár meghallgatta kérését. 1721 ápr. 11-én már értesíté az adminisztráció az összes tisztartóságokat, úgyszintén a temesvári és verseczi szerb püspököket is, hogy ő felsége Petrovics Mózeset Temesvárra helyezte át *Temes-bánsági szerb metropolita-érseknek*. Temesvárott ekkor Vladiszávlyevics Joannicius volt a szerb egyházmegye püspöke. Petrovicsot az adminisztráció azon évi ápr. 22-én fényes ünnepségek közepette iktatta be érseki székebe. Köteleztettek a temesvári és verseczi püspökök néhány pópa kíséretében, úgyszintén a kerületi tisztartók és a falusi kenézek »in persona« megjelenni a beiktatáson.¹⁾ *Ez időtől*

érsekeknek czimezték magukat. Az 1848 május 1-én tartott karlóczai nemzetgyűlés *Rajacsics József* akkori karlóczai metropolitát kikiáltotta *szerb patriarchává* s e választást 1848 decz. 3-án Ferencz József király megerősíté. Az 1861-iki szerb nemzetgyűlés határozta, hogy a patriarchai méltóság örök időkre elválaszthatatlan legyen a karlóczai metropolita-érsekségtől. Ezt a határozatot a magyar országgyűlés az 1868-ik évi LX. t. czikk 5. §-ában megerősítette. Így lett a magyarországi gör.-kel. szerb egyház teljesen függetlenné a szerbiai patriarchátustól.

¹⁾ *Baróti*: »Adattárs.

kezdve tehát, teljes öt esztendőn át, két gör.-kel. szerb egyházfőnek székhelye volt Temesvár városa. Mind a kettő valószínűleg a szerb lakosság körében a Nagy-Palánk külvárosban lakott, hol a gör.-keletiek temploma állott. Az 1718-ik évi temesvári »Feuerordnung«-ból tudjuk, hogy a szerb lakosságnak igen magas toronnyal ékeskedő régi temploma volt Temesvárott a Nagy-Palánk külvárosban. A törökök valószínűleg azért hagyták e templomot bántatlanul, mert a szerbekkel, a kiknek nyelvét beszélték, békés években barátságos viszonyt tartottak fönn.¹⁾

A két szerb egyházfőnek együttes benlakása Temesvárott úgy látszik nem sokat lendített Temesvár és a Temesi Bánság szerb népének erkölcein. 1721-ben annyira elharapódzott Temesvárott, nevezetesen Nagy-Palánkban a bigamia, hogy kénytelen volt az adminisztráció a legszigorúbb büntetések alkalmazásával korlátokat vetni a családi életet bomlasztó ezen erkölcstelenség terjedése ellen. A »schismaticusok megrendszabályozására« az adminisztráció 1721 ápr. 25-én külön tanácsulást tartott, melyre a jezsuita superiort és egy rendtagot is meghívták. Ugyanezen ügyben másnap consistorium volt a vladika házában, hol a két jezsuita atya együtt ülésezett a vladikával és a szerb pópákkal. Mennyire beavatkozott az adminisztráció a vallás-erkölcsi dolgokba, mutatja egy 1723. évi eset, midőn halálos fenyítéssel tiltja a gör.-keletieknek a proselitáskodást. A török hódoltságban egy »ráczczá lett magyarnak«, Kurucz Miklós nagy-palánki lakosnak, ki utolsóban levő róm. kath. feleségét erőszakosan akarta megfosztani a végső szentségek vigaszától, meghagyta az adminisztráció a szerb magistrátus bírása által, hogy ne merészelve a beteg asszonyt vallásának gyakorlásában akadályozni, s ha netán felgyógyulna, óvakodják őt e miatt bántalmazni, vagy magától eltaszítani, mert ha arra vetemednék, életével fogna meglakolni.

A gör.-kel. papság magaviselete ellen is temérdek panasz érkezett az adminisztrációhoz. 1724 május 3-án rendelet ment

¹⁾ A temesvári szerb püspökök jelenleg főnnálló belvárosi katedrális a Nagy-Palánk külváros megszűntével s az ottani szerb lakosság áthelyezésével 1754—1757-ben épült a bécsi udv. haditanács engedelmeiből. Az építés költségeit részben a temesvári szerb lakosság, részben az akkori püspök, *Popovics György* fődözte.

a kerületekbe, hogy a rácز pópák (raitzische Popen) által sűrűn elkövetett különféle kihágások megszüntetése céljából tartásuk szemmel a tisztartók az összes bánáti gör.-kel. papokat, írják össze marháikat és egész vagyonukat, az összeírást pedig terjesszék föl Temesvárra további intézkedés végett.

Petrovics metropolitának sok baja akadt a híveivel. Nem akartak neki adót fizetni. Még a pópák sem fizették a metropolita taksáit, melyeket a végzett misékért és egyéb szertartásokért követelt rajtuk. 1721 óta föl lévén mentve a papi robottól, kiváltságos helyzetükben nem akarták többé elismerni egyházi föllebbvalóik követeléseit, míg ellenben ők maguk annál kegyetlenebbül bántak el híveikkel a lelkészi illetmények beszédésénél. 1725-ben decz. 28-án panaszos följelentést tesz Petrovics temesvári metropolita az adminisztrációnál, hogy nem kapja a községektől a kenézaranyakat. Viszont 1725 febr. 18-án a temesvári kerület gör.-kel. alattvalói vádolják meg a szerb püspököt és a pópákat, hogy nemcsak pénzt, de terményeket is zsarolnak a néptől, s ha nem képesek nyomban kielégíteni követelésüket, elhurcolják az emberektől a legnélkülözhetetlenebb holmit is, sőt elzárják előlük a templomot és megtagadják a szentségek kiszolgáltatását. A karánsebesi rácз püspök szorosabb pórásra fogta híveit. Nekibószult és 1724-ben egyházi átokkal sujtotta az adósokat. Exkommunikálta egész Rakita községét, minthogy nem volt képes megfizetni a püspöki annátakat. Ugyanez a sors érte 1725-ben Babsa, 1729-ben Gruina falvakat.¹⁾

Időközben meghalt Karlóczán a metropolita. A szerb nemzetgyűlés 1726 febr. 7-én, tekintettel az osztrák uralom alá került Szerbiára, Petrovics Mózeset belgrád-karlóczai metropolita-érsekké választotta. Ennek következtében Petrovics Temesvárról Karlóczára távozott. Távozása előtt, minthogy alattvalói nem szolgáltatták be járandóságait, adjutumért folyamodott az uralkodóhoz. Adjutumot nem kapott, de a felség megengedte neki, hogy a bánáti szerbek fölött továbbra is gyakorolhassa javadalmi jogait. Ezt azonban már csak rövid ideig tehetette. 1730 júl. 27-én meghalt és a krusedoli monostoregyházban temettetett el.

¹⁾ Baróti: »Adattár.«

Nem tévedünk, ha a gör.-kel. lakosságnak egyházától és vallásától elidegenedését és tömeges hitehagyását, a szerb és oláh lakosság hivatalos elnyomatásán kívül, annak a megterhelhetetésnek és bánásmódnak tulajdonítjuk, melyben ezt a nagy inségben vergődő népet a saját főpásztorai és lelkészei részesítették. Látva azt, milyen más bánásmódban részesülnek az idegenből jött német telepések és mennyire üldözi az adminisztráció a schismát: papjaikkal együtt egész községek kérték fölvetelüket a róm. kath. egyház kebelébe. Falkenstein csanádi püspök nem győzte fogadni az áttérőket s 1736 márcz. 10-én az áttért gör.-kel. szerb papok egész lajstromát terjeszté föl az adminisztrációhoz. Eltartásukra évi stipendiumot kért, kimutatván: hány protopópa, pópa és diákonus pártolt át a schismáról. Az adminisztráció ígérte, hogy a térítés munkájában segíteni fogja a püspököt s emissáriusokat küldött szét a kerületekbe, hogy a gör.-kel. lakosságot áttérésre sarkalják. Pár napra rá, márcz. 30-án, újabb jelentést küld Falkenstein, mely szerint a bánáti schismaticus klérus buzgón törekszik egyesülni a kath. egyházzal.

Milyen messzeható hasznát látta volna ennek az egyesülésnek a közerkölcsök megnemesítése s a vallásos alapon fölépülő közművelődés, mutatja a kort jellemző értelmi elfogultság és a mélyen sülyedt állapot, melyben a délvidéken nemcsak a nemzetiségek sinlődtek, de maga a kormányzó hatóság is leledzett.

Beszéljenek erről a hivatalosan följegyzett példák. Így többi közt szélteben el volt terjedve a bánáti gör.-kel. lakosság közt a *babona*, *boszorkányvarázslat*, *rontás és jóvendómondás*, *a lélekvándorlásban*, *a javasasszonyok gyógyítóerejében és az ördögösség hatalmában való hit*. Milyen alacsonyán állhatott az adminisztráció tanácsosainak, különösen az oláh kerületi tisztartóknak lelki műveltsége és kulturális fölvilágosultsága s milyen hathatós rúgója volt a babona az embertelen bűntevéseknek, ezt oly gyászos példák bizonyítják, melyekre csak iszonyattal lehet gondolni. 1725-ben jelenté az adminisztrációnak a lippai kerület tisztartója, hogy a városban egy vén boszorkány halt meg, a ki vérszopó volt. Harmincz ifjunak vérét szívta el a községben, kikről a lakosság általában azt beszéli, hogy nem haltak meg természetes halállal. A boszorkányt a keresztúton földelték el, de a tisztartó kiásatta. S hogy a lelke vissza ne

járjon többé megrontani az embereket és állatokat, átszúratta a szívét, tetemét pedig katonával őrizteté. Kérdezi az adminisztrációtól: mi történjék már most e förtelmes boszorkány testével? Ugyanazon évben Babsán égettek el egy vérszopót (Blutsauger). Elevenen dobták a lángoló máglyára. Ugyancsak 1725-ben márcz. 31-én utasítja az adminisztráció Rácztisztartót, hogy vétesse ki sírjából a boszorkány hírében elhalt bűvésznőt s vizsgáltassa meg testét nagyon gondosan. Ráczipr. 3-án válaszolja, hogy a sírjából kiásott bűvésznő csakugyan vérszopó boszorkány volt. Rendeletet kér tehát Temesvárról, hogy a halottal mi történjék. 1726-ban Lugoson szintén sok haláleset fordult elő. Egy öreg asszonyt gyanúsítottak boszorkánysággal. Mikor meghalt, a tisztartó kiásatta s fejét ásóval lemetszette, hogy vissza ne járhasson a városba és ne folytathassa bosszúból ördögi munkáját. A máglyán való elhamvasztása iránt intézkedést vár az adminisztrációtól, mert — ugymond — a tetemen fölfedezett jelekből teljes bizonyossággal be lett igazolva, hogy az illető vérszopó boszorkány volt, ki a sok halálesetet okozta. 1729-ben Susanoveczen fordult elő hasonló eset és az adminisztráció hivatalosan intézkedett, mit kell a »Blutsauger«-ral tenni.¹⁾

Látni való, hogy nemcsak a neveletlen köznép, de még a legfőbb bánáti hatóság s annak közigazgatási közegei is teljes meggyőződéssel illeszkedtek bele a kor sötét superstíciójába.

Javulás e tekintetben csak a következő két évtizedben tapasztalható. A kormányzó hatóság akkor már elfogdosta, számon kérte és büntette is a babonás bűncelekményeket, meg a boszorkányság borzalmas műveleteit; de önmaga még nem tudott teljesen szabadulni a démoni vakhit béklyóiból. Helyénlevőnek találta bírói komolysággal foglalkozni a boszorkányokkal, kikről egy fölvilágosodott magyar király már évszázadok előtt nem akart törvénykezni, mert nem léteznek. 1733 május 30-án jelenti a verseczi tisztartóság, hogy egy ottani vén cigány-asszony, meg egy ráczipr. asszony az országút keresztezésénél boszorkányságot űzött. A náluk talált varázseszközöket elégette, a két boszorkányt pedig áristomba zárta. 1737 jún.

¹⁾ Baróti: »Adattár.«

18-án értesíti a temesvári tisztartóság az adminisztrációt, hogy valami nőszemély ismeretlen okból meghabonázott a börtönben egy rabot. 1741 szept. 20-án parancsolja az adminisztráció a csanádi tisztartónak, hogy a bűvészzel vádolt három ráczipr. asszonyt erős fődözet mellett és egymástól elkülönítve küldje be Temesvárra, az orvossal és a tanukkal együtt. A gonosztevők hozzák magukkal a fazekat is, meg a boszorkányseprőt, mellyel ördögös művészetüket elkövezték.¹⁾

Kitűnik e példákából, hogy a művelt osztály lelkének fenekén még mindig ott kavargott a boszorkányhit s hogy csak a hatóságoknak a varázslókkal való bünszövetkezése szűnt meg. A hatóság már üldözi és fenytékekkel sújtja a bűntevőket. Ez is egy lépés volt a civilizáció állomása felé.

*

Luther tanát Délmagyarország területén tudvalevőleg *Perényi Péter* és *Petrovics Péter* temesi grófok vették be legelsőknek 1526 táján. Utódjuk, *Török Bálint* pedig buzgó terjesztője volt a protestantizmus eszméinek. Temesvárott, Lippán és a lugoskaránsebesi bánságban a XVI. század derekán már szilárd talajra helyezkedett a temesi főuraktól támogatott reformáció. *Lippai Kristóf*, egy *Gergely* nevű hitszónokkal, Petrovics pártfogása mellett még 1548 előtt számos követőket szerzett a protestáns felekezetnek Délmagyarországon. Lippán protestáns gimnázium, Temesvárott protestáns tanoda keletkezett, mely utóbbinak 1550 táján *Szegedi Kis István* volt az igazgatója.²⁾ Sőt két zsinatot is tartottak Luther követői a temesi részeken, az egyiket 1549-ben, a másikat 1550-ben. *Losonczy István*, temesi gróf, 1551-ben elűzte Temesvárról Gergelyt és Szegedit. Temesvárnak a következő évben történt elestével a délvidéki protestánsok már csak Erdélyből nyerték hitbeli ápolásukat. 1570-ben *Kárádi Pál* az unitáriusok felekezetének készített fészket Temesvárott, hol mintegy 10 évig működött az ozmánok

¹⁾ Baróti: »Adattár.«

²⁾ »Szegedi Kis István a külföldi egyetemekről hazatérvén, 1546-ban Czeglédre commendáltatott és meg is fogadtatott mind a prédikálásra,

türése mellett, kik vajmi keveset törődtek alattvalóik hitvallásával. 1582-ben újra elszaporodhatott a protestantismus Temesvárott, mert a város kath. hívei márcz. 8-án kérvényt intéztek XIII. Gergely pápához, melyben ő szentségétől legalább egy tanítót kértek, »hogy az sok lutherségeknak végek lehetne.« A portánnak Erdélyhez való véduraságából származó háborúk alatt, melyeket Rudolf császár hadvezérei Délmagyarország területén küzdöttek végig, nagyon kipusztult a délvidéki lakosság. A bécsi, nikolsburgi és linzi békekötések után a protestánsoknak is teljesen nyomuk veszett e tájakon.¹⁾ Az 1681—87-iki törvények engedményeit különben is vagy eltörülte, vagy legalább megnyirbálta Lipót az 1691-ik évi *Explanatio*-val, melynek értelmében a protestánsoknak csak titokban, a katolikusok lelki üdvének veszélyeztetése nélkül lehetett istentiszteletet tartaniok.

Temesvár visszavétele után — mint fönnebb említém — Mercy gróf kormányzó azt az utasítást kapta, hogy csak kath. vallású németeket fogadjon be a Temesi Bánságba. A Temesvárott 1718 jan. 1-én megalakult német tanács is parancsot kapott Bécsből: »dass zu förderst alle und jede Ungläubige, als da seyend Heydten, Juden, Türkhen, Lutheraner und Calvinisten, ja sofort alle andere Ketzer, was Orts und Nahmens dieselbe seyn mögen, von der Stadt gleich abzuschaffen und auf keine Weys gedulden«. Egy Erdélyből jött tímárnak, Prey Mihály Jánosnak, ki evangélikus volt, megengedettett ugyan, hogy a Kis-Palánk külvárosban börcserzést rendezhessen be, de köteleznie kellett magát, hogy üzletét a becsár megtérítése mellett azonnal átengedi, mihelyt kath. tímár jönne Temesvárra. Ez két év mulva csakugyan meg is történt. Aradról jött egy kath. tímár és Preynak távoznia kellett Temesvárról.²⁾

Az 1723-iki országgyűlési határozat biztosítá ugyan Magyarországon a protestánsok polgári és vallási szabadságát, de ez a törvény az ellenreformáció hatása alatt alig tudott érvényre

mind a tanításra. Czeglédről a temesvári iskolába vitetett, a mely iskola leg-híresebb volt akkor az egész részen.« (*Protest. népiskolai közl.* 1866. III. f.)

¹⁾ Kernúch K. Adolf: »A bánáti ágost. hitv. evang. esperesség monographiája«.

²⁾ Böhm: »Délmagyarország« II. 445.

emelkedni, annál kevésbé érvényesült a Temesi Bánságban, hol a magyar törvényeket semmibe se vették.

A szigorú ellenőrzés daczára a német telepítések kezdetén Württembergből, Hessenből és Nassauból magával sodort a népáradat néhány lutheránust is a Temesi Bánságba. Csakhamar fölfedezték és följelentették őket. 1724 júl. 21-én már rendelet jött az udv kamarától, hogy több lutheránus család semmi szín alatt se vétessék föl a Bánátba, a kik pedig már benn vannak, azonnal utasíttassanak ki. Ki kell utasítani a Keller bányagazgatónál tartózkodó prédikátort is (Prädicant), ki az alatt az ürügy alatt van ott, mintha Kellernek a titkára lenne. 1725 ápr. 21-én Verseczen fogtak el egy kálvinista prédikátort. Zár mögötték s aztán kitolonczolták a községből. Dentán több protestáns család lakott és lelkészt is tartottak maguknak. 1726-ban bevádolták a lelkészt törvényellenes szabad vallásgyakorlat miatt. A panaszok megvizsgálására az adminisztráció a temesvári jezsuita főnököt küldte ki karhatalommal. Ugyancsak 1726-ban Petrilován födöztek föl egy Lamath nevű ágost. evang. tanítót (lutherischer Schulmeister). Minthogy e községben a lutheránusok terjeszkedni kezdtek és nyilvános istentiszteletet is tartottak, az adminisztráció erősen zaklatta őket, »wegen ihnen bereits untersagten öffentlichen Ausübung ihrer ketzerischen Religion«. Ez egyszer legyen ugyan elnézve a kihágásuk, de jövőre »sei ihnen bei Leib- und Lebensstrafe die Ausübung derselben untersagt«. 1726—1727-ben az aldunai részeken egy nő, bizonyos Unrein altisztartóné, volt a lutheránusok főtámasza. A férje maga prédikált a gyülekezetben. Mikor a ker. tisztartó erről tudomást szerzett, elkobozta Unrein beszédeit és bemutatta azokat az adminisztrációnak. Menten távoznia kellett állomásáról. Az Unrein-családdal együtt több lutheránus család is elköltözött a Bánságból.¹⁾

Csak az 1734 okt. 20-án kelt »Resolutio Carolina secunda« megjelenése után kezdtek evangélikus lakosok a Temesi Bánságban szórványosan letelepedni. Ez azonban már kívül esik Mercy kormányzatának keretein.

*

¹⁾ Baróti: »Adattár.«

A zsidó pária volt a Temesi Bánságban. De a pénzére és ügyes élelmességére szüksége volt az adminisztrációnak. Ki is használta őket minden alkalommal színültig. A XVIII. század első felében a zsidóság elnyomása Európa-szerte tételes törvényeken alapult. Így volt ez Magyarországon is.¹⁾ Hogy csak a Temesi Bánság visszafoglalását közvetlenül megelőzőtt 1715-iki országgyűlés intézkedését említsem, mely az 1630-iki XV. és 1647-iki XCI. törvényczikkek folyománya volt, a zsidóknak, mint hűtleneknek és lelkiismeretleneknek meg volt tiltva résztvenni a bérletekben és vámokban. 1670-ben kiűzték őket Alsó-Ausztriából és Sopron krónikása szerint Magyarországból is.²⁾ S minthogy — úgy látszik — a hazai zsidóság ki tudott bújni a törvények alól, vagy hogy azok végre nem hajtottak, az 1729. évi XIX. törvényczikk újra kiutasította őket nemcsak Magyarországból, hanem a társországokból is, a miért a rendek örök hálát mondtak a királynak.

Temesvárott a hódoltságban épp úgy meghúzódtak a zsidók, mint Magyarországon a földesurak jószágain. Temesvári belakásukról tanuskodik az 1716-iki török capitulatio 7-ik pontja, melyben Savoyai Jenő herceg a zsidók szabad elvonulását biztosítja. A vár átadásakor 12 török-, vagy spanyolzsídó család találtatott Temesvárott. Sokkal régibb temesvári zsidó telepnek főnállását bizonyítja a temesvári zsidó temetőben talált egy sírkő, mely fölírása szerint a Szalonikiból származott és 1636-ban Temesvárott elhalt *Asriel*, vagy *Assael* hamvait őrzi. Az 1718. jún. 1-én megalakult temesvári német-tanács szabályzata szintén említést tesz a zsidókról, mikor is az összeírás lajstroma szerint 7 család találtatott a város területén. A zsidó temetőben levő két sírkő 1729-ből német nevű zsidókról emlékezik, mi azt bizonyítja, hogy két zsidó felekezet létezett Temesvárott: a már említett spanyol és egy német zsidó felekezet. Az első zsidó imaház a Jenő herceg-várkapu alatt állott. Ezt a kaput

¹⁾ *Szt. László* I. törv. 10. fejezet; *Kálmán* kir. I. könyv. 74—75. szak. II. k. 1—3. szak.; *II. András* 24. cz.; 1578. II. t.-cz. 3. §.; 1595. 10. t.-cz.; 1630. 15. és 1647. 91. t.-cz.; 1649. 79. és 1655. 29. t.-cz.; 1715. 2. és 4. §§.; 1729. 19. t.-cz.; 1741. 29. t.-cz.; 1790/1. 38. t.-cz. *Verbóczy*: Tripart. III. 36. fejt.

²⁾ *Szilágyi S.*: A magy. nemz. tört. VII. 394.

az új vár építésénél nem bontották le, hanem meghagyták Savoyai Jenő herceg emlékére, ki 1716-ban ezen a kapun vonult be Temesvárra. Főnállott e kapu és annak boltozott esarnokában a zsidó templom 1817-ig, mikor aztán végképen eltávolították.¹⁾

Arra törekedett az udv. kamara és a neki alárendelt adminisztráció, hogy a Temesi Bánságban mentül jövedelmezőbb üzleteket csináljon a zsidóság belakásából. Első dolga volt evidentiában tartani a létszámukat. Már 1719. szept. 26-án rendelte a kamara, hogy a Temesi Bánságban található összes zsidóság összeírassék s javaslatot kért az adminisztrációtól: mennyi türelmiadót lehetne tőlük beszélni? Német közjogi fölfogás szerint ugyanis a zsidók a királyi kamara szolgálainak tekintettek és a király oltalmát megfizetni tartoztak. Ezt nevezték tolerancia-taxának; mert azért fizették, hogy a király megtúrta őket az országban. Mint törvényen kívül álló, földönfutó emberekkel bántak el velük. Ha parancsra le nem fizették a sarcot, kenyerüktől fosztották meg, vagy világgá úzték őket. 1724. jan. 11-én új zsidószámlálást rendelt el az adminisztráció. Valamennyinek személyesen kellett Temesvárott megjelenni és egy-egy aranyat lefizetni a főpénztárba. Addig a szatócsüzleteik (Kramladen) zárva maradtak. Valami följelentés következtében 1725-ben hónapokon keresztül az egész tartományban becsukatta a hatóság az összes zsidó boltokat és kereset nélkül hagyta bolyongni a zsidókat, míg meg nem váltották magukat. Az újpalánkai tisztartó virtust csinált ebből és örömmel jelenté Temesvárra, hogy a kerületben levő két zsidó boltot »zwei jüdische Buden verpetschiren liess«. A zsidóság megadóztatásában szinte versengtek egymással az udv. kamara, az adminisztráció, a katonaság, a kerületi tisztartók és Temesvár városa. Tartoztak (ohne Ausnahm) 2 frt fejadót fizetni, fizettek családonként 100 frt türelmi taksát (Toleranz-Taxe), meg kellett vásárolniok a tisztartók és kenézek jóindulatát is, a hadikincstár pedig családonként legalább 100 frt »Extraordinaire Beitrag«-nak, »Kriegsauftrag«-nak készpénzben való fizetésére kötelezte őket, »und wenn nicht,

¹⁾ *Löwy Móritz*: Skizzen zur Gesch. d. Juden in Temesvár. A temesvári spanyol zsidókról, kissé elhibázott évszámítással, *Zemlinsky* is megemlékezett: Gesch. d. türkisch-israelitischen Gemeinde zu Wien.

so sollen selbe Judenfamilien keineswegs geduldet werden». Temesvár városa a város kikövezésére és tisztítására 954 frt külön adót vetett ki a zsidó családokra és be is hajtotta rajtuk. A külföldi német családokkal zsidó családok is bevándoroltak a Temesi Bánságba. Ezeket *német-zsidóknak* (deutsche Juden) nevezték. De míg a német telepesek bizonyos évekre adómentesek valának, a velük jött zsidókat kötelezte az adminisztráció a türelmi és egyéb adók fizetésére. A zsidóság másik felekezete, mely már régebben, a hódoltságban is benlakott, *spanyol- és lengyel-zsidóknak* neveztetett és állami szempontból a német-zsidókkal ugyanazon törvények alá esett.

A Temesi Bánságban tartózkodó zsidóságnak Mercy idejében tulajdon bírójuk volt Temesvárott: *Politzer Abrahám*. Köteles volt minden zsidó személyesen bemutatkozni neki. Ő állott egy-két rabbinussal a zsidó hitélet élén. A temesvári spanyol-zsidóknak *Mayer Abrahám Lévi* volt a rabbijuk. Egyházi előjáróik voltak: *Mayer Amigo*, *Menachim Salamon* és *Marcus*. Ők viselték a felelősséget a türelmi és egyéb adók pontos beszolgáltatásáért. De már 1728-tól kezdve az adminisztráció *Menczer Farkas* temesvári serfőzőnek adta haszonbérbe a türelmi adót évi 700 frtéért, értésére adván *Menczernek*, »dass die Anzahl der Juden eher vermindert, als vermehret werde«. Ugyanakkor rendelet ment ki a kerületekbe, hogy az adminisztráció engedélye nélkül egyetlen zsidót se bocsássonak át a vám-sorompókon és a kerületekbe zsidót be ne fogadjanak.

Mercy kormányzata alatt kevés zsidó lakott a Temesi Bánságban. Temesvárott, a spanyol- és lengyel-zsidókkal együtt, mindössze 80 családot irtak össze, künn a kerületekben pedig alig néhányat. A legnépesebb kerületek tisztartóinak jelentéseiből kitűnik, hogy a kerületükben egy zsidó sem lakott. A pancsovaiban volt egy, a karánsebesiben kettő, a csanádiban egy. *Mercy idejében tehát a Temesi Bánság területén mindössze 81 zsidó család iratott össze.* Számuk csak ezentúl kezdett szaporodni. 1736-ban decz. 2-án írja Bécsből *Hamilton* gróf tábornok, az adminisztráció akkori elnöke *Neffzern* adm. tanácsosnak, hogy álméllkodással értesül (mit Verwunderung) a zsidóságnak a Temesi Bánságban oly nagy számmal való letelepedéséről,

Minthogy ezek elvonják a keresztény kereskedők keresetét, rendeli, hogy csak a Mercy gróf által megtűrt zsidó családok maradjanak meg, a számfölöttieket pedig azonnal el kell távolítani. Azonban a zsidóság kérelmére és a bekövetkezett török háború miatt ez nem történt meg.¹⁾

V.

A tanítás attribútuma és életföltétele a keresztény egyháznak. Elvlaszthatatlan tőle. Az egyház küldetéséből és szelleméből folyik, hogy nemcsak a felnőttek, de az ifjuság tanítását is legnemesebb föladatának tekintse. Számtalan tételes törvény egyenesen kötelességévé teszi a lelkipásztoroknak, hogy községeikben iskolai tanítást tartsanak. »Presbyteri per villas et vicos scholas habeant.«²⁾ Ennélfogva kétségtelennek tartom, hogy Délmagyarországon, jelesül *Temesvárott*, *Lippán*, *Lugoson*, *Karánsebesen*, *Csanádon* és mindenütt, hol keresztény egyházak és hitközségek főnnállottak, azok kebelében iskolák is léteztek, melyekben a hódoltság korában sem szakadt meg teljesen a tanítás. Sajnos, a viszonyok mostohasága csak nagyon gyéren származtatta reánk a bizonyítékokat, melyekből a délvidéki hódoltságkorabeli iskolázás állapotát minden tekintetben világosságha helyezhetnők.

Ezen a helyen csak Délmagyarország központi városának, *Temesvárnak* oktatásügyével foglalkozhatunk. Innen áradt szét az egész délvidékre a kulturális fejlődés folyamata.

Temesvárott a ferenczrendi szerzetesek az ozmán uralom alatt sem távoztak monostoraikból, a meddig csak megtűrték őket. Sorsuk a mindenkori török kormányzó kezétől, vagy szeszélyétől függött. Templomaikból mecsetek lettek ugyan, de otthonukban gyakorta huzamosabb ideig sem háborgatták őket. A várbeli bosnyák salvatoriánusokról egykorú okirat bizonyítja, hogy a hódoltságban a lelkipásztorokodáson kívül gyermekoktatással is foglalkoztak, nem ugyan magyar, de a nekik sajátos

¹⁾ *Baróti*: »Adattár«.

²⁾ Canon Conc. Constanopol. III. — Conc. Trident. stb.

szláv nyelven. *Herczeg István*, Temesvár főbírája, a már említett 1582-iki márcz. 8-án kelt levelében panaszosan írja XIII. Gergely pápának a kath. vallású hívek nevében, hogy papjuk, *Dobroniczky Domonkos*, semmit sem tud magyarul, »mindazonáltal mégis egynéhány gyermeket tanít; kiért kérjük szentségedet, hogy a mi nyelvünkön is küldjön szentséged tanítókat.«¹⁾

Fönnállt a bosnyák salvatoriánus ferenczrendiek iskolája Temesvár visszavétele után is, a meddig ez a rend a városban az elemi tanítást győzte. Kitűnik ez két körülményből. A jezsuiták naplója leírván az 1720. évi úrnapi körmenetet mondja: a kereszt és lobogók után »sequabantur *pueri triviales*«. Az 1727. évi körmenetekről szólva mondja a napló, hogy a jezsuiták latin iskolájának deákjai a *triviális iskola* tanulói után sorakoztak. Közvetlenül a visszafoglalás után volt tehát Temesvárott a belvárosban triviális, azaz elemi iskola. A jezsuiták naplójából megtudjuk továbbá, hogy ez az elemi iskola a bosnyák franciskánusok zárdájában volt elhelyezve. Ugyanis 1724-ben a keresztet hordozó flagellánsok nagypénteki körmenete megállapodik a bosnyák barátok temploma előtt s ott egy ideig várakozik. Ezalatt a flagellánsok betérnek pihenőre az *ottani iskolába*, a hol fűtött szoba várt rájuk. Kétségtelen tehát, hogy a *temesvári elemi iskola a bosnyák franciskánusok zárdájában volt és ennek a szerzetnek vezetése alatt állott*.

Ebben rejlik magyarázata annak, miért nem foglalkoztak a temesvári jezsuiták elemi oktatással is, holott azt másutt föladatuknak tekintették. A jezsuiták azért nem nyitottak elemi iskolát, mert mikor ők Temesvárra jöttek, az elemi iskola már megvolt a bosnyák salvatoriánus ferenczrendiek vezetése alatt, kik nemes hivatásukat, melyre az egyház törvénye kötelezte őket, lehetőség szerint bizonyára a török elnyomatás korában is teljesítették.

Nyolcz esztendőre a visszafoglalás után a jezsuiták *három osztályú gimnáziumot* (schola latina) nyitottak Temesvárott. Kezükbe vették a délvidéki ifjuság továbbképzésének nagyfonságú ügyét. 164 éves szellemi sötétség után ők gyujtották meg Délmagyarországon a tudományos műveltség alapismeretei-

¹⁾ *Preyer*: Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 160. l.

nek fáklyáját. Gimnáziumuk, vagy mint akkor nevezték latin iskolájuk, 1725-ben nov. 6-án nyílt meg ünnepélyes »Veni Sancte«-val. Az első évben csak az első osztály nyílt meg, melynek helyettesi minőségben maga a házfőnök, *Perger Antal* volt a tanára. Ő volt az első gimnáziumi tanár Temesvárott.

Zavaró hatással volt az első tanévben Perger balesete. 1725 karácsony táján Karánsebesre utazott és kifordult a szekérből. Egyik lábát kifeczamidotta, a másikat eítörte. Kénytelen volt az iskolában beszüntetni a tanítást. Mint munkaképtelen rokkantat Kremsbe vitték nyugalomba. Ekkor *Stummer Ignác* kezdte folytatni az előadásokat. De őt is végzetes szerencsétlenség érte: elmebeteg lett s Budára szállították. A második tanév kezdetén jött Temesvárra a latin iskola első rendes tanára, *Misseni Pál*. 1726 nov. 7-én kezdte előadásait. A napló ezt »institutio studiorum«-nak mondja, jelölül annak, hogy a latin iskola 1725-ben vette ugyan kezdetét, de közbejött akadályok miatt a tanítást csak 1726-ban lehetett újra folytatni.¹⁾

A tanév mindig november 5—10-én kezdődött és szeptember elején végződött. Három nappal a megnyitás előtt kifüggesztették a tanrendet a jezsuita-ház kapujára, fölhíván az ifjuságot, jelentkezék a beiratásra. A megnyitás napján a superior, mint az iskola praefectusa, fölvasta a beírottak nevét s ünnepélyesen beiktatta székébe a tanítással megbízott tanárt. 1727-ben együtt volt már mind a három osztály; de a tanítás az első években fölváltva ugyanazon tanteremben tartatott, míg a jezsuiták új residentiája föl nem épült. Előadás mindig csak délelőtt volt 8-tól 10-ig. A délutánokat házi föladványok készítésére, nyáron pedig a szabad levegőn való testgyakorlatokra és vidám játékokra fordították. Kiválóbb szünnapokon az egész tanulóifjuság lóháton kivonult a játszótérre, gyakran a jezsuiták kertjébe, vagy a Temesvárt körül fogó erdőségekbe. 1727 márcz. 12-én írja a napló: »Anniversarium canonisationis s. patriarcharum

¹⁾ A »Geschichte der Pest im Temesvárer Banate« cz. munka szintén 1725-re teszi a latin iskola megnyitását. *Preyer János* »Monographie d. kön. Freistadt Temesvár« cz. művében tévesen teszi a megnyitást 1726-ra. A jezsuiták naplója világosan írja: »1725 nov. 6. solemne Veni S. Spiritus pro initio Scholarum latinorum.«

Ignatii et Francisci Xaverii. Pater professor cum omnibus tribus scholis celebravit hoc festum. Mane omnes sacram mensam adiverunt, post prandium omnes ad recreationem equites exiverunt.« A diákság nyerges kirándulása többször is előfordult a tanév folyamán, kivált tavaszi napsugaras, illatos szép napokon.

A fölmenetel az alsóbb osztályból a felsőbbbe akkép történt, hogy a superior, »ut scholarum praefectus«, a tanév első napján reggel mind a három osztálynak tételeket adott föl írásbeli kidolgozásra. Délután szóbeli vizsgálat alá vonta őket az összes világi tantárgyakból, azután a Canisiusból (hittani könyvből) is. Csak az léphetett a felsőbb osztályba, ki az írásbeli és szóbeli vizsgálaton jól megfelelt. A tanév végén nem tartottak semmiféle vizsgálatot.

Aradon a minorita szerzeteseknek szintén voltak latin iskoláik. A temesvári és aradi gimnáziumok versenyeztek egymással. A minorita professzorok nem akartak tanultság és hírnév dolgában a jezsuiták mögött maradni. Miért is 1727-től kezdve több éven át nyilvános vitatkozásokat rendeztek a különféle tudományszakokból. A tételek megvitatása céljából páros versenyre szólították föl a temesvári jezsuita tanárokat, kik a kihívást mindenkor készséggel elfogadták. Elmentek Aradra s nagyszámú előkelő közönség jelenlétében nyílt disputába bocsátkoztak a minoritákkal. 1727 júl. 13-án *Mechtler Ferdinánd* jézustársasági tanárt hívták a minoriták Aradra, egy kis bölcséleti vitatkozásra. A szellemi túsán a jezsuita pater győzedelmeskedett a minorita fölött. 1729 jan. 3-án *Vajay Imre* és *Heinzmann József* mentek át Aradra »theses theologicas oppugnaturi«. Kacziánér gróf, aradi hadparancsnok, annyira érdeklődött e tudományos versengések iránt, hogy mindig a saját fogatát küldé Temesvárra a vitatkozásra vállalkozó jezsuita atyáért.

Egyáltalában a három osztályú temesvári latin iskola annyira megfelelt a várakozásoknak, hogy a helybeli és vidéki előkelő családok, fölbuzdulva az ifjuság tanulmányi sikerein, az iskola kibővítését szorgalmazták az adminisztrációnál. Ez annál inkább megtörténhetett, mert időközben fölépült a jezsuiták új rendháza és 1733-ban az iskola kiköltözött régi szűk helyiségéből az új épületbe, hol megfelelő tágabb tantermetek kaptak. Ennél-

fogva az adminisztráció hivatalosan fölszólítá a rendet, hogy három osztályú iskoláját *hat osztályú gimnáziummá* bővítse ki.

E kívánságnak a rend csak fokozatos fejlesztéssel felelt meg, a mennyiben 1736-ban megnyitotta a gimnáziumnegyedik, 1741-ben és hosszabb szünetelés után 1763-ban az ötödik osztályát. Felölelte tehát a tanintézet — inntól már két tanárral — a grammatica elementarist, az infimát, mediát, supremát és a rhetorikát. Voltak az intézetben — amint akkor osztályok szerint a deákságot nevezték — parvisták, principisták, grammatisták, syntaxisták és rhetorok. A tanulók száma évről-évre szaporodott ugyan, de 30—40 tanulónál több sohasem volt beiratkozva. Ez a szám megfelelt a Temesi Bánság akkori kulturális viszonyainak. A felsőbb osztálybelieket gondosan gyakorolták tanáraik a művelt társadalmi modorban és a feszelen, bátor, nyilvános föllépésben. A jelesebb tanulókat azzal tüntették ki, hogy az évközben többször rendezett ünnepélyek alkalmával, mikor Temesvár úri közönsége is hivatalos volt, beszédek elmondásával, költemények szavalásával bízták meg. 1740 óta színdarabokat is adtak elő. Volt rendes színpadjuk, mely Bécsből érkezett le hajón Péterváradon át. A hatodik osztályt, az ú. n. poésist, már nem nyithatá meg a rend. Elkésett vele, mert 1773-ban föloszlatták a jezsuita-rendet. Tagjait országszerte azokban az egyházmegyéekben, a hol éppen tartózkodtak, lelkipásztori szolgálatokra alkalmazták. A temesvári jezsuita gimnázium 45 évi fönnállása után megszűnt létezni.

Hibája volt a máskülönben kora magaslatán állott ezen iskolának, hogy a tanítással megbízott rendtagokat szüntelenül változtatták. Az áthelyezés eshetőségének kített tanár soha sem tudott megnyugodni abban a tudatban, hogy a maga elé tűzött célzt kellő igyekezettel el fogja érni. A kéznél levő naplóból nem lehetett ugyan teljes pontossággal összeállítanom a temesvári jezsuita professzorok névlajstromát, de az alább közölt jegyzékből is látjuk,¹⁾ hogy 1725-től 1753-ig (a nagy pestis alatt

¹⁾ Tanárok a temesvári latin iskolában 1725-től 1753-ig: *Perger Antal* házfőnök, ideigl. 1725—1725. — *Stammer Ignác* ideigl. 1725—1725. — *Misseni Pál* 1726—1727. — *Popovics Antal* 1727—1727. — *Mechtler Ferdinánd* 1727—1728. — *Grueber József* 1728—1731. — *Perg N.* 1731—1732. — *Fest N.* 1732—1734. — *Falck Pál* 1732—1733. — *Troll Ferencz*

1738—1741. szünetelt az iskola), azaz 24 tanév alatt 23 tanár működött a temesvári latin iskolában, noha — a hittanárón kívül — 19 éven keresztül mindig csak egy, azontúl két tanár tanította mind az öt (simultan) osztályt. A tanárok tehát csaknem évről-évre változtak, olykor évközben is, a mi bizonyára nem válhatott az oktatás előnyére.

A vidéken is voltak róm. kath. elemi iskolák, de csak azokban a községekben, a hol már parochiális egyházak fönállottak. Az iskola elválaszthatatlan volt a templomtól s teljesen az egyház szolgálatában állott. Mercy idejében maga a plébános tanította a jelentkező gyermekeket vallástanra, német írásra, olvasásra és egy kis számvetésre. Hihetőleg így volt ez a többi felekezeteknél is. Iskolaépületekről ez időben még nem történik említés. Az első világi tanítót (Schulmeister), ki természetesen az egyház alkalmazottja volt, 1728-ban Csákován találjuk. 1734—1735-ben Lippán is volt már világi iskolamester. 1736-ban a karánsebesi francziskánusok kéri az adminisztrációt, hogy az általuk alkalmazott tanítót, ki az ifjúságot iskolai oktatásban részesíti, valamely díjazással lássa el és erősítse meg állásában. 1740-ben, mikor a jezsuiták elhagyták krassói missió-házukat, Krassován szintén világi tanító (ludimagister) vette át az elemi iskola vezetését. 1741-ben Temesvárott a belvárosban már világi tanítók kezén volt az elemi iskolázás, vagy azért, mert a ferenczrendiek iskolája a közelebbi mult török háborúban megszűnt, vagy hogy a ferenczrendiek ekkor már elégtelenek valának lelkipásztori teendőik mellett a fölszaporodott városi lakosság összes gyermekeit tanítani. A jezsuiták naplója említést tesz ugyanis a jelzett évben a várbeli tanulóifjúság egy fölvonulásáról, a hol jelen voltak »scholastici nostri« és »externorum ludimagistorum pueri«. Ugyanekkor világi tanítók oktatják a gyer-

1733—1735. — *Rest József* 1735—1737. — *Kormann József* 1737—1737. — *Wesfly József* 1737—1738. — A pestis idején 1738—1741. szünetelt az iskola. — *Weiss Ferencz* 1741—1742. — *Jovio Tádé* 1742—1743. — *Wittmer József* 1743—1746. — *Forster Antal* 1746—1749. — *Schindler Antal* 1749—1751. — *Rhier Tivadar* 1751—1751. — *Wittmann Adám* 1751—1751. — *Hávor Ignác* 1751—1752. — *Prohászka József* 1752—1753. — *Gruber Károly* 1751—1753.

mekeket Bruckenu és Bresztovácz községekben. Az 1737-ben Vingára bevándorolt bolgároknak 1744-ben már négy osztályú elemi iskolájuk volt latin és bolgár tannyelvvel.¹⁾

Habozás nélkül kijelenthetjük tehát, hogy Mercy kormányzata alatt a Temesi Bánságban a parochiális egyházakkal egyidejűleg kezdődik az elemi iskolai tanítás. Ha nem volt is mindenütt világi tanítók vezetése alatt, mégis annyi helyen részesültek a gyerekek elemi oktatásban, a hány plébánia a tartomány területén fönállott. A világi tanítók műveltségéről fogalmat képezhetünk magunknak, ha meggondoljuk, hogy Mercy idejében még az előhaladott nyugati országokban is, a homnan a német telepeseket kaptuk, inkább voltak a tanítók sekrestyések és kántorok, mint valóságos tanítók. Jövedelmük javarészt is nem a tanítás, hanem az egyházi szolgálatok után kapták. Így volt ez Ausztriában és a birodalom többi tartományaiban. Jellemző az akkori állapotokra egy 1722-ik évi németországi kir. rendelet, mely ekkép szól: »Zu Dorfschullehrern nur Schneider, Leinweber, Schmiede, Rademacher und Zimmerleute dürfen genommen werden.«

VI.

Nagyobb arányú tevékenységet tapasztalunk Mercy kormányzata alatt a gazdasági berendezkedés terén. Az anyagi javak előállítása sokkal fölülhaladta azt, mi Mercy alatt a szellemi kultúra ápolása körül történt. De gazdasági téren is nem a lakosság jólétének előmozdítása volt a főczél — ez csak másodsorban jött tekintetbe, — hanem a bécsi kormány telhetetlen finánczpolitikájának kielégítése. Az uralkodóház a meghódított tartományt tulajdonának tekintvén, a maga javára igyekezett azt kizsákmányolni, részint a meglevő, részint új források megnyitásával. Az udvari kamara lázas mohósággal s legfurfangosabb számításokkal sietett új intézmények s alkotások révén új pénzforrásokat nyitni. Megragadott minden eszközt, mellyel a Temesi Bánság termelő-

¹⁾ A bolgárok bevándorlását bőven tárgyaltam más munkáimban. A bolgárok települése a Temesi Bánságban különben sem tartozik a Mercy kormányzatának keretébe. Már Mercy halála után történt.

képességét és jövedelmeit emelni lehetett. A bécsi udvarnak mindenekfölött pénzre, sok pénzre volt szüksége! Nemcsak az államkincstár lépett föl horribilis követelésekkel, de a főhaditanács is sürgette megtérítését ama több száz milliónyi összegnek, melyet Ausztria a Magyarország fölszabadításáért vívott háborúban állítólag a »saját pénztárából« költött.¹⁾ 1700-ban az udvari hadipénztár valami 140 milliót, mai értékben legalább egy milliárd forintot fizetett ki²⁾ és ennek az óriási bécsi számlának milliós tételeit Magyarország s jelentékeny részletben a Temesi Bánság jövedelmeiből remélték födözhetni. Erre a célra szolgáltak a *különféle adónemek, a tizedek, vámok és haszonbérjövödelmek, a só-, méz-, viasz-, dohány-, méz- és szeszmonopólium, az erdők, a halászat és vadászat hozománya.* Azt persze nem vették figyelembe, hogy az az adómenyiség, melyet Magyarországtól és a Temesi Bánságtól kívántak, nemcsak a nép fizetőképességével, de az örökös tartományok adójával sem állt arányban.

Az első adót, nyomban az 1718-ik évi népösszeírás után, minden rendszer nélkül, egészen önkényes taksálással vetette ki Mercy gróf a Temesi Bánság lakosságára. A népesség akkor még kevés volt s tudvalevőleg túlnyomó részben ráczokból és oláhokból állott, kik a visszafoglalási háborúban elpusztult szegényes vagyonuk helyreigazításával valának még elfoglalva. Ennek daczára egy-egy distriktusra 40, 50 és 60 ezer frt egyenes adót repartíált az adminisztráció. Ennyit a száraz kenyéren tengődő népen lehetetlen volt megvenni. A csanádi kerületnek például 1719-ben csupán két hónapra, január és februárra, 5444 frt 26 1/2 kr. egyenes adót kellett fizetnie. De az adminisztráció, minthogy a folyó kiadásokra és a megszálló katonaság zsoldjának kiutalására pénz kellett, meg aztán az udv. kamara is folytonosan pénzt követelt, semmibe se vette a behajtás nehézségeit. 1719 szept. 6-án ráírt a kerületekre, hogyha hat nap alatt pontosan be nem szolgáltatják a nagyösszegű adóhátralékokat, maguk a tisztartók 16 dragonyosból álló executiót fognak kapni a lakásukba. A buza-, árpa- és zabtizedet szintén azonnal szállítsák be a temesvári mag-

¹⁾ Lásd e felfogást *Friedel Jánosnál*: »Historisch phil. u. statist. Fragmente.« Lipse, 1786.

²⁾ *Szilágyi S.*: A magy. nemz. tört. VII. 522. l.

tárba. A tengeri-, köles- és bortized szállítása iránt később tör-
ténik intézkedés. Néhány kenéz 1719 okt. 25-én kérvénnyel járult a császárhoz e zsarnoki kíméletlenség miatt. Keservesen panaszták, hogy az adók, a katonai beszállások, a folytonos előfogatok és robotok terheit nem képesek tovább viselni. Az uralkodó az udv. kamarára bízta az ügy megvizsgálását, a kamara pedig leküldte az adminisztrációnak: adjon tanácsot, mikép lehetne e bajon segíteni? Az adminisztráció azt felelte, hogy egyáltalában sehogy sem lehet segíteni. És az adózók sorsa inentúl még sokkal rosszabbra fordult. 1722 márcz. 7-én ugyanis körlevél ment ki a kerületi tisztartókhöz, hogy ha a kivetett adómenyiséget (Contributionsquantum) e hó utolsó napjáig be nem szállítják, akkor a tisztartó és ellenőr (Gegenschreiber) fog Temesvárra szállíttatni, még pedig vasban és bilincsekben (in Eisen und Band). 1722-ben május 12-én parancsolja a bécsi »Universal-Bankalitát«, melynek a kormány a Temesi Bánság pénzügyeit alárendelte,¹⁾ hogy a kerületektől 300.000 frt adót kell behajtani; mert ennyi szükséges a tisztviselők és katonák díjazására és más egyéb költségekre. Azon évi júl. 29-én közli az adminisztráció a kerületek előjáróival, mennyire szükséges föllebb emelni a bánáti adókat. Ennélfogva készítsenek individuális subrepartitíót s igyekezzenek az alattvalókat kapacitálni a fizetésre, azzal a megnyugtatóssal, hogy most már nem lesz többé adóemelés. De alig mult el egy-két hónap, az adminisztráció már nemcsak a főlemelt adókat szorgalmazta, hanem sürgősen követelt a kerületektől adóelőleget is (Contributions-Anticipation). Decz. 14-én kemény hangon értesíté a tisztartókat, hogy *Lee* bárót, gránátos főhadnagyot, azzal az utasítással küldötte ki, hogy azokat a kerületi tisztviselőket, kik az adóelőleget még be nem hajtották, nyakon csipje (beim Schopf zu nehmen) és Temesvárra szállítsa.

Minthogy pedig mindennek daczára nemcsak az adók, de a robotmegváltási díjak is csak hiányosan folytak be, 1723 júl. 12-én tudtára adta az adminisztráció a kerületeknek, hogy katonai executiót rendelt ki a tisztartóságokba. Minden tiszt-

¹⁾ A kamarai jövedelmek és koronajáradékok a bécsi *giro-banknak*, majd a *városi banknak* alapul szolgáltak. (L. erről bővebben *Szentkláray*: Száz év Délm. u. tört.)

tartó köteles az illető katonatisztnek szabad asztalon kívül (nebst freier Tafel) naponta 1 frt 30 krt fizetni. Ha ez sem vezetne eredményre, a tiszttartó el lesz az bocsátva állásából. Azonban még ez sem volt elég. Három hétre rá, aug. 3-án, újabb rendeletet kaptak a tiszttartók. A katonaság élelmezési költségeinek fődözésére még 50.000 frt pótdadót is vetett ki az adminisztráció. »Ez az összeg aug. hó végéig okvetetlenül beszedendő. Az alattvalókkal ezt okos módon (mit Klugheit) kell közölni«. Egyébaránt a pénz minden ellenmondás nélkül az adminisztráció pénztárába beszállítandó. De a zaklatásnak még most sem volt vége. Szept. 12-én tudatja az adminisztráció, hogy télire szekeresz (Fuhrwesen) katonaság érkezik a Bánságba s a kerületekben fog elszállásoltatni, Embert és állatot jól lássanak el a tiszttartók, »weil sonst jedes allenfalls crepirt werdende Viech die Beamten ersetzen müssten«. Ha az adók és robotok készpénzben be nem folynának, *Wassy* kapitány és de *Lee* hadnagy pénz helyett zsirt és viaszt fognak szedni az alattvalóktól.

1726-tól kezdve sokkal ijesztőbb mértéket öltött a contributió fölszigázása. A bevándorolt német telepeseknek néhány adómentes esztendőig ígértek ugyan, de ezek az esztendők 1724-ben már leteltek. Az újabb telepesekkel szemben pedig, úgy látszik, tetemesen leszállították az ígéretet. A jelzett évben ugyanis az »Universal Bankalität« oly adókimutatást küldött le az adminisztrációnak, melyben a Temesi Bánság adója 436.852 frtban volt megállapítva. Ez óriási összeget jelentett abban az időben, kivált a délvidéken, a hol minden embernek a kezdet nehézségeivel és az új állapotok megszokásával kellett küzködni.

Am azonban a túlfeszített húr végre is szétpattant. Immár senki sem akart többé adót fizetni! 1730-ban a legújabb német telepesek adómentes évei is letelvén, a furfangos svábok éjjelenként áthurczokodtak oly községekbe, a hol még fönnállott az adómentesség. Az oláhok, ráczok szökdöstek egyik faluból a másikba, hogy a gyűlöletes executio utól ne érje őket. A tiszttartók képtelenek lévén pénzt hajszozni föl, szorultságukban megelégedtek pénz helyett egy kevés tojással, vagy néhány pár baromfival. Az újpalánkai kerületből jelenti

Prenessl tiszttartó, hogy *Sáfrány* (Saffran) contrascriba, ki az adó beszedésére volt kirendelve, pénz helyett tojást küldött: »400 Stück eingesammelte Eierln, sammt der darin befindlichen Würmb anher expedirte, und er hofft noch mehr dergleichen Eierl und Würmb hierher zu schicken.«¹⁾

Ezt a csúf paródiát mégis csak megsokalta a szigornak semmiféle eszközével sem boldoguló adminisztráció. Fölterjesztésére az udv. kamara kieszközölte, hogy ő felsége 1730-ban *Rebentisch* udv. és admin. tanácsosnak s két társának, *Conrad Farkas* és *Neffzern Jakab Benedek* tanácsosoknak évi 192.000 forintért négy esztendőre haszonbérbe adta a Temesi Bánságban, Erdélyben, Oláhországban, Szerbiában, Szlavóniában és a Szerémségben létező, eladdig kinstárilag kezelt összes jövedelmeket és cs. kir. haszonvételeket (kivéve a bányákat, a sót, marhatenyésztést és a német telepesektől remélt adókat), a hozzájuk tartozó gazdaságokkal, jogokkal és szabadalmakkal együtt.²⁾ Az alkunál egyedül a Temesi Bánság jövedelmét csak 90.000 forintra taksálták, a mi szemlátomást rendkívül alacsonyan volt taksálva. De az adminisztráció igyekezett a legtöbb munkával és nem kevesebb ódiummal járó pénzbeszedésnek terhétől minden áron szabadulni. Gondolta magában: bánjanak el ezentúl a bérlők az adófizető alattvalókkal, a hogy tudnak. A kamara meg volt elégedve az üzlettel, az adminisztráció fölszabadult a felelősség alól, a tiszttartók megszabadultak a sok zaklatástól.

Tizedet nemcsak a különféle gabonaféléktől szedtek, de volt bor-, borjú-, bárány-, méz- és viasztized is, sertésellésor pedig a malacokat is tized alá fogták. Mindezt beszállították a kerületi magazinokból (Schüttkasten) a szegedi és temesvári kinstári raktárakba, a hol időszakonként árverést tartottak és a legtöbbet ígérőktől befolyt összegeket »ad cassam cameralem« vételezték be. A kamarális kasszának évenként mintegy 100.000 frt jövedelme volt a különféle tizedek elárúsításából. A tizedszedés 1719-ben vette kezdetét s mindaddig az adminisztráció kezelése alatt állott, míg bérbe nem adátott. Eleinte ötletszerűen, később

¹⁾ *Barót*: »Adattár«.

²⁾ U. o.

osztrák szisztéma szerint, összeírás alapján végezték a tizedszedést. Minthogy azonban a tizedelés munkája sok kellemetlenséggel járt s némely tizedeket nem is lehetett kellőképpen ellenőrizni, az adminisztráció csakhamar beleúnt ebbe a foglalkozásba s 1721-ben a méz- és viasztizedet *Boimitzky* és *Bulgárovics* temesvári kereskedőknek, a bortizedet a Nagy-Palánk külvárosi rác kereskedőknek adta haszonbérbe. A bárány-, borjú- és sertéstizedet készpénzen kellett megváltani. Utóbb ezt a falusi kenézek bérelték. A tengeri tizedről 1722-ben úgy szól a rendelet, hogy »termény helyett adhatnak az alattvalók igás ökröt is«. A bérlőket szemmel kell tartani, nehogy az alattvalóktól pénzt zsaroljanak naturalíák helyett.

Vám- és harminczad hivatalok voltak 1718-tól kezdve Új-Aradon, Lippán és Csanádon a Maros partján; Szegeden, Kanizsán, Csókán, Török-Becsén és Perlaszon a Tisza partján; Kubinban, Új-Palánkán, Moldován és Orsován a Duna-part hosszában. A fő vám- és harminczad hivatal Temesvárott volt *De Jean* főtárnok vezetése alatt. A vámolásnál és a harminczadszedésnél egy 1718 nov. 7-iki udv. kamarai rendelet értelmében a török tarifát, annak nemléteben az osztrák »General-Vorschrift«-et használták. 1719-ben a kamara projectumot kért az adminisztrációtól: mikép lehetne a vámolást és harminczadolást állandóan rendezni? Mercy föl is terjesztett egy javaslatot s annak alapján 1720 okt. 4-én új vámrend lépett életbe. E szerint a vám- és harminczad-czédulákat már nem maguk a vámhivatalok kezelték, hanem *Rebentisch* adm. tanácsos adta ki nekik elszámolás mellett. A hol vámhivatal volt, ott a folyón kincstári komp is közlekedett. Tilos volt bárkinek önkényesen kompot, vagy hidat állítani a folyókra. 1720-ban közzéteti az adminisztráció az udv. haditanács megkeresésére, hogy a *Cosa* báró, aradi várparancsnok által Radnánál állított komp beszűntetendő és ezentúl nem szabad a katonaságnak sem az adminisztráció engedelmével átjáró utakat, vagy réveket nyitni a folyókon. Csak az kelhetett át a réveken, rendes vámfizetés mellett, a ki az adminisztráció útlevelel volt ellátva. Az ilyen akadálytalanul szállítható portékáját még Törökországba is, holott a közönséges közlekedés Törökországgal nagyon meg volt nehezítve. A kívülről behozott idegen bort és pálinkát, 1723-tól

kezdve pedig már a dohányt is, külön vámokkal terhelték. Azon évben *Salamon* zsidó Orsován 169 oka török dohányt akart becsempészni; de elfogták, a dohányt pedig lefoglalták és okáját 9 krajczáron árusították. Kivált a szarvasmarha bevitele volt nagy mértékben megvámolva. Míg a három bolgár kereskedelmi társulat, a krajovai, rimniki és bradicsai 1728-ban más egyéb áruk után 5 százalék vámot fizetett, a szarvasmarhától már 30 százalékot kellett fizetnie. 1730-tól kezdve a határokon levő vámállomásokon alkalmazott hivatalnokoknak föl kellett jegyezniök a vámbárczákra a megvámolt felek minősítvényét, nevét foglalkozását és az illetőségük helyét. Ha e tekintetben aggályok merültek föl, a feleket vesztégzár alá fogták, mely rend szerint 40 napig, epidémiák idején még tovább is eltartott.

Jelentékeny hasznot biztosított magának a kamara a *bánsági béretek* által. Haszonbérbe adtak minden lehető jövedelmes dolgot, a honnan sok pénzt lehetett előteremteni. A bérlők aztán a lakoságon vették meg befektetett tőkéjüket s annak önkényszerű kamataiból derekasan meggazdagodtak. Legott a visszafoglalás után bérbe adták a mézszárszékeket és korcsmákat. 1717-ben az orsovai község fölajdult ez intézkedés ellen s hallani sem akart a vágószékek föllállításáról s a korcsmák bérbeadásáról, »mert még a törökök sem nyomorgatták így az alattvalókat.« A bérlők rendszerint rangot viselő katonák, nyugalmazott főtisztek és idegenből jött kalmárok valának, kik a haszon érdekében oly garázda módon bántak el a néppel, hogy még az adminisztráció tisztviselői is megbotránkoztak rajta. A béreteknel jó volt a pénzes zsidó is, kit máskülönbön üldöztek. 1717-ben *Kepesch* Ábrahám pozsonyi zsidónak árendába adta az adminisztráció a temesvári sör- és pálinkafőzést, és *Kepesch* rendezte be Temesvárott az egész tartományban hírnevessé lett első sörházat a N.-Palánk külvárosban. A harminczas években, mikor már a kerületek egyes népesebb központjain is fönnálltak kincstári sörházak és pálinkafőzők, a temesvárival együtt a tartományban található valamennyi sörházat haszonbérbe adta az adminisztráció. 1733-ban *Soldner Péter*, temesvári városbíró és *Widmesser Miklós*, temesvári polgár vették haszonbérbe a bánáti sörházakat és szeszüstöket évi 20.000 frtéért. *Kepesch* zsidó kapta haszonbérbe évi 300 frtéért a Begán álló 3 járatú vízimalmot is, kezébe kerítvén ekkép

a Temesi Bánság középpontján a szeszt és a kenyeret. 1726-tól *Menczer Farkas* és *Schlesinger Lévi* zsidók bérelték a sör- és pálinkafőzést. Lippán *Zober* ezredes kezén voltak a kincstári bérletek. 1717 decz. 25-én jelenti a lippai kerület tisztartója, hogy a bérlő hallatlan nyomást gyakorol az alattvalókra. Már akkor elvették a szegénységgel küzködő néptől a szabad halászat jogát és szerződésileg egyeseknek adták haszonbérbe (Fischfangsarenda Contract). Az orsovai község 500 frtért maga haszonbérelte a halászatot, hogy az idegenektől való függéstől meneküljön. Minthogy 1719-ben a szabad halászat elkobzása miatt tartományszerte zúgolódás tört ki, az aldunaparti községeknek megengedte a kamara az adminisztráció kérelmére, hogy a saját területükön halászhasanak. Ellenben vizát nem volt szabad halászniok. A vizahalászatot az adminisztráció egy *Grainár* nevezetű furvézernak adta bérbe 4000 frtért. A tiszai halászatot Kanizsától Szegedig *Pejácsevics* báró vette árendába s a haltenyésztés céljából több helyen halastavakat ásott. 1722-ben Lippán, 1728-ban Oraviczán is készültek halastavak, természetesen mindenütt robotmunkával. Egy-egy halastó ásatási munkálataihoz két-három kerület alattvalóit hajtották föl karhatalommal, a hasznot pedig a bérlők zsebelték be. 1720-ban tudatja az adminisztráció, hogy a makkoltatási jogot, mit eddigelé a községek szabadon úzhattak, *Woniczly* és társai cégnek adta haszonbérbe s ezentúl a cég taksákat fog szedni a makkoltatásért. 1721-ben a szabad pálinkafőzést szorították meg. Egy-egy községnek csak csekély, korlátolt mennyiségben engedélyezték azt. Ez szintén nagy fölháborodást okozott a köznépnél. Az engedélyért befolyó összegekről a tisztartók havonként tartoztak számolni. Ugyanazon évi márcz. 21-én rendelte az adminisztráció, hogy a kanálmalmoktól 6 frt béradó, a magasjاراتú malmoktól (hochgängige fiscalische Mühlen) 50 frt szedendő be. 1722-ben kívánja az adminisztráció a tisztartóktól: tudassák vele, hol található a legtöbb teknősbéka? *Wassy* főtisztartó tegyen javaslatot: miképen lehetne a teknősbéka kereskedéssel (Commerce mit Schildkröten) valamely kincstári hasznot (Aerial-Nutzen) elérni? 1727 nov. 1-én végre a vadászatot is tilalom alá helyezte az adminisztráció, s aztán kerületenként bérbe adta a kincstár javára. A vadász-

kutyákat az egész tartományban agyon kellett löni, mert — mondja a rendelet — a köznépnak inkább földműveléssel kell foglalkoznia, mint vadászattal.

Milyen siralmas sorsra jutottak a haza fönmaradásáért hősi küzdelmekben elhalt, vagy a behódolt szélekről másfelé költözött régi magyar nemességnek dominiumai, mutatják a haszonbérletek, melyekkel Mercy gróf Délmagyarország java földbirtokait, képtelen áron, többnyire idegen emberek kezére juttatá. Elutasítva az ősi birtokait reclamáló magyar családokat, szántatlanvetetlen földjeiket a régi hagyományos mesgyék szerint összeíratta s mint *kincstári praediumokat* osztrák katonatiszteknek, örmény, görög, rác és oláh marhakereskedőknek adta haszonbérbe, hogy azokon gulyáikat, méneseiket és nyájakat legeltessék. Temesvárott »Praedien Societät« néven társaság alakult, mely részint a maga számára bérelte a parlagon heverő területeket, részint mások számára közvetíté azok bérbeadását az adminisztrációnál. Összeállítottam Mercy kormányzata idejéből e praediumoknak bérleti kimutatását a csanádi, csákovai, becskerekai és temesvári kerületekben, amint következik.

A csanádi kerületben: Deszk, Klárafalva, Palota, Szóreg, Szt.-Iván, Sajtos (Sajtény) és Rábé praediumokat (mintegy 20—30 ezer holdat) bérelte 1719—1733-ban *Veliki Vászó*, a szegedi rác milícia kapitánya, majd őrnagya, 631 frt 40 kr. évi haszonbérért. Szeged városa is kérte e földet, de nem adták neki. Ezeket a praediumokat »National-Miliz-Praedien«-nek nevezték el. A *szegedi rác kereskedők* 1720-ban 25 frtért Teremiát kapták haszonbérbe. Bogárost bérelte 1723-ban *Katta Péter*, csákovai lakos, szintén 25 frtért. Szöllőst 1723-ban *Suba* és *Lacsko* nagypalánki lakosok árendálták évi 40 frtért.

A nagy-becskerekai kerületben: Akacsot és Zsombolyt 1722—1733-ig *Pejácsevics Mátás*, temesvári lakos kapta 60 frtért; Czernyát és Tószeget 1722-ben *Kokaz Márko* 45—50 frtért, a *Meha* testvérek Macedóniából 1723-ban ugyanezeket a praediumokat 80 frtért kapták; Aracsot és Devetákot 1727-ben *Zsiván* rác kapitány kapta 40 frtért; Szt.-Györgyöt, melyet 1727-ig *oláhországi marhakereskedők* béreltek, az említett év letelte után *Raczko* és *Nedelyov* rác marhakereskedők kapták évi 20 frtért.

A *temesvári kerületben*: Csatádot 1725-ig *Pordok Jákó* 20 frtért, majd *Csurcsia Péter*, nagy-palánki lakos 40 frtért, 1725-ben *Bibich Jován* praedium-társasága 40 frtért árendálta; Kécsát 50, Rebeátot 15, Bobdát 20 frtért haszonbérlete 1722-ben *Ribizovics Iván*. Jécsát 1722-ben temesvári palánki rácz lakosok vették ki évi 40 frtért. Ugyanők kapták Kécsát 135 frtért, Zádorlakot 1723-ban a *bodroghi rácz monostor* 50 frtért bérelte. Baraczházát 1723-ban *Mag János*, temesvári mészáros 40 frtért vette ki. Új-Bessenýt 1723-ban *Doringer hadnagy* 50 frtért haszonbérlete. Bilyédet 1723-ban *Jura és Toma* palánki lakosok 70 frtért, Pakácztot 1723-ban a *varjasi ráczok* 45 frtért kapták haszonbérbe.

A *csákovai kerületben* Peterdát 1722-ben *István Márton és Pál*, csákovai magyar lakosok 26 frtért bérelték.¹⁾

A só elsőrendű és legbiztosabb jövedelmi forrása volt a bánáti kincstárnak. Azért Mercy a sóelárusítás jogát sohasem adta haszonbérbe. Arra rendelt hivatalnokok által kezelteté, mint a kincstár saját monopóliumát. Temesvárott volt a fő-sóhivatal. Mindjárt kezdetben *Mayerhoffer*, utána *Häntschl*, majd *De Jean* inspectorok álltak az élén. Ezenkívül volt kilencz tartományi sóraktár (Salzstadl): Szegeden, Lippán, Lugoson, Karánsebesen, Orsován, Módoson, Nagy-Becsckereken, Pancsován és Verseczen. E hivatalok élén sótárnokok (Salzeinnehmer) működtek több tisztviselővel. Valamennyi sóhivatalnok *Rebentisch* adm. tanácsosnak volt alárendelve. A só Erdélyből Vizaknáról szállították eleinte bérelt, később kincstári hajókon s Lippán, meg Szegeden raktározták el. Onnan a sószállítási biztos (Salz-transport-Commissär) rendelkezései szerint robotos fuvarokkal hordták szét a kerületi állomásokra, aztán pedig a községekbe, a mennyit egy-egy község számára a temesvári fő-sóhivatal adrepartiólt. Szerbia elfoglalása után ott is sómonopóliumot léptetett életbe az osztrák kamara; mert megjött annak a szükségé, hogy kellő sómennyiség tekintetében a szerbországi alattvalókról is gondoskodva legyen. 1721 ápr. 19-én rendelte az udv. kamara, hogy a szerbiai sószükséglet Oláhországból szerzendő be és a só Pristolból a Dunán Orsovára, Fetislanba és Belgrádba

¹⁾ *Baróti*: «Adattár».

szállítandó. Megpróbálták a tengelyen való szállítást is Oknáról Kladvára és Orsovára; de ez csekélyebb haszonnal járt. A Temesi Bánság évi sószükséglete 54.000—160.000 mázsára ment. Egy kimutatás szerint kapott az adminisztráció a Bánát részére 1720-tól 1729-ig 540.319 mázsa 46 $\frac{1}{4}$ font erdélyi só, a többi szükségletet Orsován át oláhországi sóval pótolta, mely azonban minőségre nézve silányabb volt az erdélyi sónál. A só ára 1716-ban mázsánként 2 frt 30 kr.-ban állapított meg, 1720-ban 2 frt 15 kr., 1731-től kezdve ismét 2 frt 30 kr. volt a só mázsája.¹⁾

A *kincstári erdőségek* jövedelme, rengeteg kiterjedésükhöz képest, nem érte el a minimális mértéket még ama primitív korban sem, melyről szólunk, noha a faizást robotmunkával végeztette az adminisztráció. A bánáti erdészetet 1717-ben szervezték. Elére a temesvári főerdészt nevezték ki. Neki voltak alárendelve a kerületek állomásaira kiküldött erdészek és az erdei munkafölügyelők. 1719 júl. 12-én engedélyezte a bankalítás, hogy az örökös tartományokból szakértő erdei munkásnép szállíttassék a Temesi Bánságba. A következő években jött is be mintegy 100—150 tirolai és schwarzwaldi család, kik az újpalánkai, karánsebesi és lugosi distriktusokban szállásoltattak el. Az erdőirtást határtalan pazarlással úzte az adminisztráció, bár szorgosan és szigorú büntetések alkalmazásával fölügyelt arra, hogy az alattvaló nép ne károsítsa az erdőket. Temérdek tűzifát fogyasztottak a hivatalok és a katonaság; de ennél is több kellett az egész tartományban folyamatban levő építkezésekre, úgyszintén a gyári és bányászati iparvállalatok szükségleteire, minthogy kőszén nemlétében minden üzemnél csak fával és faszénnel tüzeltek.

VII.

Nemcsak gazdasági és pénzügyi tekintetből, de még inkább kulturális értékénél fogva elismerésre méltó cselekedete Mercy gróf kormányának a földművelés, ipar és kereskedelem fölélesztése,

¹⁾ *Baróti*: «Adattár».

különösen az iparnak és kereskedésnek szélesebb alapokon fejlesztése. Nem úgy értem ezt, mintha mindezek a kulturális munkák a Temesi Bánságban utolérték volna az ország magyar vármegyéinek földművelését, iparát és kereskedelmi szorgalmát; hanem úgy értem, hogy Mercy kormánya ezen a téren még leginkább mutathatott föl eredményeket. Nem is annyira a kisipart és a detail-kereskedést veszem figyelembe, mint inkább a *gyártelepek* életbeléptetését, a *bányaművelés* megindítását és a bánsági kereskedésnek *külföldi piacokkal és pénzüzetekkel* való összekapcsolását.

Mercy gróf Temesvár visszavételekor a bánáti földművelést kivált az aldunai vidéken teljesen tönkretéve találta. Vetések és takarmánykészletek föl voltak perzselve, a legelők összetaposva, a lakosság minden élelméből és jószágából kifosztva. A kiűzött törökök bosszújának s a hadakozó császári seregek fölvonulásának nyomait viselte magán az egész vidék. A pusztulásnak ezt a gyászos képét az utóbbi háború okozta. A török hódoltság idején Délmagyarországon is csakúgy, mint másutt, mezei munkájával szerezte a lakosság mindennapi kenyerét, sőt adózott a föld terményeiből török urainak is és kereskedett fölös gabonájával, hogy valamit megtakarítson magának. Német történészek, *Griseolini műveltől merítve*, ki 60 évvel Temesvár megvétele után írta munkáját, tévesen állítják tehát, hogy »a Temesi Bánságban a rómaiak kora óta eke sohasem hasítá a földet«. Ez nem igaz. Ezt a világgá kürtölt történeti valótlanúságot irányzatosan csempészték be az európai irodalomba egy másik történeti valótlanúságnak a bizonyítására, mintha a meghódított »provincziában« a bevándorolt németek nyitották volna meg a földművelés és ipari szorgalom kulturális korszakát. Pedig ezek a jámbor svábok, egykorú adatok tanúsága szerint, olyannyira nem értettek a mezőgazdasághoz és annyira idegenkedtek a nehéz munkától, hogy büntető kényszereszközökkel kellett őket rászorítani és bele kellett őket oktatni a földművelés és gazdálkodás teendőibe.¹⁾

Mercy gróf tartományi elnök eleinte maga is azt hitte, sőt

¹⁾ A bécsi levéltárak erre vonatkozó adatai közéve: »Száz év Délm. u. tört.« és »Csanád-egyházm. plébániák történe.« cz. műveimben.

cézélul tűzte magának, hogy a külföldi német telepésekkel, kivált a bánáti földművelés terén fog számottevő eredményeket fölmutathatni. Mercy azonban nagyon erősen csalódott. Nagyon kijózanodott, mikor látta, hogy az örökös tartományokból a mezei gazdálkodáshoz mitsem értő, munkakerülő, vagyontalan csőcselék — ő maga nevezte így — került le a Temesi Bánságba. Alig helyezkedett el 1718. februárban a külföldi német bevándorlók első csapata, Mercy már júniusban kiadta rendeletét, hogy a kerületi tiszttartók komolyan szorítsák őket a földművelésre. S 1725-ben, mikor a Temesi Bánság szerteszét, kivált a déli distriktusokban meg volt már szállva német telepesektől, szigorú parancsban rendelte Mercy: »dass die Unterthanen zur Besorgung des Ackerbaues angehalten und angeeifert, auch ihnen hierzu die gehörige Einleitung gegeben, und zur Ziehung der Viehzucht angehalten werden«. Minthogy 1718-ban a tiszttartók jelentéseiből az tűnt ki, hogy mindenfelé kevés a szántás és vetés, mert az alattvalóknak nincs hozzávaló vetőmagjuk és igásmarhájuk s a földet kapákkal munkálják: nehogy a szükségsekben szűkölködjének, az adminisztráció igás jószágot osztatott szét köztük és Mercy megkeresésére 1719 febr. 18-án leírt a bankalitás, hogy megbízta *Spitzer Lipót Károly* stockeraui lakost 10.000 mérő búza, 10.000 mérő árpa és 6000 mérő zab szállítására a bánáti alattvalók számára. Márciusban pótolták ezt a szállítmányt és *Schuller Ernő Lajost* küldték Bécsből Pantsovára aerariális gabonával. Más alkalommal küldött a kamara az őszi és tavaszi vetésekre és a nép élelmezésére *Mayerhoffer József* fölügyelete mellett 13.000 mérő búzát, 15.000 mérő árpát és 6000 mérő zabot. Ezenkívül *Schlesinger Farkas* által is küldöpt 3000 mérő búzát és 5000 mérő árpát vetőmagnak.

Vetőmagban, igás munkaerőben és élelemben tehát nem lett volna hiány. De a fáradságos munkához nem szokott sváboknak sehogy sem volt inyükre a fáradszó földművelés. Sokan eladták marhájukat és elélték a kapott gabonát, a földjeiket pedig parlagon hagyták és visszaszöktek hazájukba. Csak 1728 táján, mikor a szökéseket katonai karhatalommal akadályozta meg az adminisztráció és a külföldieknek nagyobb arányú beözönlése a Temesi Bánságba itt is életszükségletté tette a

kenyérkereseti munkát, kezdett a bánáti mezőgazdálkodás föllendülni és gyümölcsözőbbé lenni. Mercy kormányzata alatt mindazonáltal és az ő törekvései dacára, csak bölcsőkorát élte a mezőgazdaság a Temesi Bánságban. —

A szőlőtermelést ugyanott művelték Mercy alatt is, a hol ez a kultúra ma már dús virágzásnak örvend: Verseczen, Orsován, Gattaján, Fehértemplomban és a Maros vidékén. A bánáti szőlőművelés nem szakadt meg soha, csak éppen az ellenséges támadások éveiben. A bentermelt borok dicséretét hirdeti az adminisztrációnak egy 1722 aug. 30-án kelt körrendelete, melyben figyelmezteti a kerületek előljáróit, hogy a Bánságban nagyon drágák a külföldi borok, miért is ajánlja a bánáti borok fogyasztását. A bánáti borok — úgymond — nagyon jók, ha jól kezeltetnek. Méltányos, hogy a tartománybeli termelés értéke fokoztassék és az alattvalóknak alkalom adassék helyesebb szőlőkultúra kezdeményezésére. Azért az adminisztráció megtiltotta a külföldi bornak és pálinkának behozatalát. 1723-ban megint az adminisztráció a lippai kerület tiszttartóját, hogy ne akadályozza vállalkozásukban a hidegkuti és a többi kerületi alattvalókat, a kik Paulison és Ménesen szőlőket ültetnek. Milyen kiváló erős vörösbor termett a napsütötte orsovai halmokon is, tanúsítja *Rebentisch* adm. tanácsosnak 1719 júl. 17-én kelt levele, melyben fölkéri barátját, az orsovai tiszttartót, *Consiliu*, hogy kölcsönözzön valakitől egy pinczetokot, töltsé meg azt vörösborral és küldje mielőbb Temesvárra »zum Genusse meiner Gattin, welche dem weissen Rebensaft unhold ist, weil die Frau Platzmajorin von Temesvár, welche bei uns auf Visite ist, vom Durste fürchterlich gequält wird«. —

Zöldségtermelő *kertészettel* régi idők óta foglalkoztak a tiszai és marosi magyarok. Ezt a közszükségleti kultúrát a Temesi Bánságban az utóbbi háború szüntette meg, mikor a kertészkedéssel foglalkozó lakosság a Maros túlsó partjára menekült át. A béke megkötése után lassanként visszatért a kertésznép elhagyott földjeire és újra kezdé munkáját. Kertészetük volt már 1720-ban a becsei, akacsi, csókai, kanizsai, szanádi, deszki, szt.-iványi és kis-zombori magyar lakosoknak, a honnan a vidéki népesebb vásárookra, különösen Szegedre, Becskerekre és Aradra szállították a főzelékzöldséget. *Kendert* a folyók, tavak és mocsarak mentén főképen ruházkodási czélokra termelt

a nép. Főnnállott ezenkívül 1722 óta három nagyobb szabású császári kertgazdaság is (Kaiserl. Maierhof), a központi tisztviselők és a katonaság konyhaszükségleteinek ellátására. Egy ilyen kincstári kertgazdaság volt Temesvárott, egy volt Vingán és egy Módoson. Kincstárilag kezelt kendertermelést Nagy-Becskereken rendeztek be, a hol 1723-ban 5934 köteg kendert termesztettek és dolgoztak föl. 1723-ban összeíratta az adminisztráció a tartománybeli összes kendertermelőket s kincstári monopólium alá vette a bánáti kendertermelést is. Magánosoknak nem volt szabad kendert termelniök a saját használatukra. Az egész termést a kincstár vette meg mázsánként 5 frtjával. —

A mezőgazdaság előmozdítására Mercy 1721-ben császári *marhatenyésztő* telepeket létesített Vingán, Hetényben, Csákován és Módoson. Erre a czélra a kerületi községeknek 4000 darab tehenet és 4000 szopós borjut kellett ingyen beszolgáltatniok. A bányaközségek számára külön 400 darab szarvasmarhát szerzett az adminisztráció a rónavidékről, darabonként 5 frtjával. Bánsági marhatenyésztési tiszttartóvá *Kienle János Adám* neveztetett ki. A marhát egyik praediumból a másikra hajtották, a hol kövőbb volt a legelő és ihatóbb a víz. Az igavonó marha kivitele Törökországba el volt tiltva. *De Jean* adm. tanácsosnak nagy érdeme, hogy a községekben több gond fordított a gulyára és a községek köteleztettek rendes pásztorokat tartani a legelőjőség őrizetére. —

Különösen a *juhnyésztést* ajánlta Mercy az alattvalóknak, »hogy a tartományban élénküljön a pénzforgalom és gyarapodjék a jólét«. 1722-ben a gyapju ára okánként 4 garas volt. Egy-egy kerületben akkor még csak 50—400 mázsa gyapjut termeltek. A gyapjufonó- és szövőgyárak föllállítása után a gyapjukereslet is rendkívül fokozódott. —

Méneseket csak a lovas katonaság vezető tisztjei, a praediumbérlő társulatok és a kerületekben föllállított tartományi fuvarintézők (Landfuhrwerks-Beförderer) tartottak. Ez magántulajdon volt. Kincstári lótenyésztésről ez időben még nem fordul elő említés. A lókitétel szintén korlátozva volt. Ugyancsak *De Jean* tanácsos érdeme, hogy a bánáti marhavásárok már Mercy kormányzata alatt jó hírnévre emelkedtek. —

A kéziipar, kézművesség, a különféle mesterségek, vagy mint mostanában nevezik a *kisipar*, melynek a visszafoglaláskor Temesvárott és e város környékén a régi időkből semmi nyoma sem maradt fenn, Mercy kormányzata alatt elég gyorsan támadt új életre. Mintha a földből nőtt volna ki, oly ismeretlen utakon jelent meg a Temesi Bánságban, csaknem egyszerre és észrevétlenül. Alig vannak adataink néhány olyan mesterségről, a melyekről bizonyos, hogy Mercy honosította volna meg bécsi és egyéb külföldi iparosoknak a behívásával. Elkísérhette ugyan a német telepeseket is egy-két mesterember, de a többi valószínűleg mint vándorlólegényérkezett és nyitott magának műhelyt a Bánság városaiban és kerületeiben, a hol épen jövőt teremthetett magának. Hihető, hogy a legtöbb iparos Csehországból, Ausztriából, Magyar- és Erdélyországból vándorolt be, azokra az ismételt és sokatigéző fölhívásokra, melyekkel az udv. kamara a külföldieket a bánáti eldorádóba csalogatá. Mercy korában a köznépnél honos nemzeti háziiparon kívül mintegy 30 különböző mesterségnek képviselőivel találkozunk a Bánság területén. Képviselve volt már minden iparág, mely a köznapi életszükségletek kielégítésére szolgál. A megfelelő mesteremberek találhatók valának eleinte csak az egyes központi helyeken, azután már minden valamirevaló községben. Voltak *mészárosok, pékek, molnárok, szabók, csizmadiák, cipészek, kőművesek, kőfaragók, mészégetők, ácsok, asztalosok, kovácsok, lakatosok, cserző tímárok, vargák, kerékgyártók, kötélverők, rézművesek, kéményseprők, szappanyosok, tákácsok, harisnyakötők, kőszőrűsök és hajósok, salétromfőzők és vitriolfőzölők, mézeskalácsosok, gyapjuszövők, viasz- és fagygyöntők, posztónyírók, szijgyártók és göröncserek.*

Nevezetes, hogy Mercy kormánya nem tűrte meg a Bánságban az *iparoscéhéket*. Pedig a céhéek emelték föl Magyar- és Erdélyországban a magyar ipart oly magas színvonalra, midőn önrendelkezési jogaik és testületi szabadságaik keretében fönntartották az iparosok társadalmi tekintélyét s valláserkölcsi szellemtől vezérelt fegyelmezetttségükkel oly hűen ápolták a munkásszorgalom, a megbízható becsületesség és honszeretet erőnyeit. Autonóm szabadságokról hallani sem akart a bánáti absolut kormányzat. Midőn a czéhuigy egy alkalommal 1727-ben szóvá tétetett, Mercy levette azt az adminisztráció tanácsulési napirendjéről,

«damit im Banat keine Zunft von Handwerksleuten eingeführt werde». —

A felsorolt bánáti kézművességek néhány fontosabb ágának fejlődési menetét időrendi egymásutánban tüntetik föl a következő adatok.

1716-ban nov. 13-án, tehát már egy hónapra Temesvár visszavétele után, molnárok dolgoznak a Bega folyón álló négy városi malomban. E malmok azelőtt a törökök tulajdonában voltak. Mercy bér nélkül engedte át azokat egy évre a nagypalánki rác polgároknak, hogy kijavítsák s egy év leteltével 25 frt árendát fizessenek az aeráriumnak. — 1718-ban Lugosra és Facsetre Bécsből érkeznek iparosok s a facseti kerület alattvalói zsidó- és talicskakészítéssel foglalkoznak. A csanádi kerület tisztartója jelenti, hogy a kerület összes községeiből 350 frt folyt be a »császári iparosok« számára. Karánsebesen *Abrudia Mihály* aranymosó (Goldwäscher Profession treibende) helyet kapott, hogy Karánsebesen aranymosó-műhelyt állíthasson, de az aranyat be kell szolgáltatnia az adminisztrációnak. Ugyanakkor utazta be *Mayerhoffer* adm. tanácsos a kerületeket, kijelölván azokat a helyeket, a hol fűrészmalmodat lehetett berendezni. Néhány fűrész a következő évben már működésben is volt. — 1719-ben Vaáron a mészégetők, Márgán, Koliczon és Jablaniczán a fűrészmalmodok álltak munkában. Azon évben szövetkeztek a temesvári polgári szabók, cipészek és mészárosok s privilégiumért folyamodtak az udv. kamarához. A bánáti hajósok kérik az adminisztrációt: mentse föl őket a katonai elszállásolás terheitől. Áprilisban leírt a kamara az adminisztrációhoz: vajjon a Laibachból küldött négy kőműveslegénynek, a kik Oraviczán dolgoztak, van-e még valami bérkövetelésük? — 1720-ban Lippán 3 aerariális mészégető-kemenczénél meszes iparosok és téglavetők dolgoznak, a Maroson pedig egyre-másra építik a vizimalmodokat. — 1721-ben Temesvárott egy *Nicordel* nevű kéményseprő mestert fogad föl az adminisztráció, ki több legénnyel dolgozik a tartomány kerületeiben levő úri házaknál. Ekkor még kevés lehetett a Temesi Bánságban a szabó, kötélverő és kerékgyártó; mert az adminisztráció a fortificationál alkalmazott fuvarosok mundurját *Drigler* bécsi szabónál rendelte meg 2000 frtéért. Pozsonyból *Herzog Györgytől* 7500 darab ökörkötelet, 600 kötőféket és

100 darab másféle kötelet hozatott. Budáról *Geisler* kerékgyártótól hozatta a kocsikerekeket s *Magis* és *Ferneý* budai vasárosoktól a kocsikenőcsöt.

Ezentúl már sűrűbben tűnnek föl az iparosok. 1722-ben az udv. kamara kerékgyártó- és kovácslegényeket szállított a Bánátba s fűrészmalmot állít Fadimákon. Bécsből több szeg- és szerszámkovács jelentkezik, hogy ők készek lennének heti 3 frt bérért a Bánátban munkát vállalni. — 1723-ban az adminisztráció szerződésre lépett az összes bánáti köteles mesterekkel a kincstári szükségletek szállítására. Lugoson nagyobb-szabású kincstári malom (Elisabetha-Mühle), Facseten henger-malom készült. A karánsebesi kerületben szép számmal vannak viaszöntők, a kik ez évben 300 mázsa viaszárut termeltek, okáját 1 frtjával. — 1724-ben megengedte az adminisztráció a bánáti tímároknak, hogy az általuk készített török bőrt s a fekete, piros és sárgaszínű bőroket eladhatják, de más bőrt nem szabad készíteniök. — 1725-ben a német telepes községekben sok harisnyakötő- és gyapjuszövő mester dolgozott. Ugyanakkor engedélyezi az adminisztráció a rebenbergi német telepeseknek, hogy a Néra folyón kétjártú malmot építsenek »auf deutsche Manier«. Temesvárott *Obermayer Péter* és *Weigl János* pékmesterek új sütőműhelyeket nyitottak, magukra vonván ezzel *Fleischacker Antal* és *Senig György* régebbi pékmesterek nehezítését. Az adminisztráció 1727-ben akkép döntött a peres ügyben, hogy Temesvárott csak 3 péknek szabad dolgozni, miért is Obermayernek távoznia kellett a városból. — 1726-ban vannak már mindenféle szappanyosok is. Ők öntik a Temesvárott közhasználatú faggyugyertyát. *Nedelko Sztoján* és *Zsiván* szappanyosoknak volt a legnagyobb műhelyük. Ők szállították a bánáti katonaságnak is a gyertyaszükségletet, fontját 6 krajczárjával. Ekkor telepedett le Temesvárott *Schindler Károly*, az első géplakatos mester (Kunstmeister), kiről azt jelentik Wallis grófnak, hogy műhelyében vizigépeket és mérnöki eszközöket is készít. Mivel a német telepesek közül, kivált az újpalánkai és orsovai kerületekben, számosan foglalkoztak bőriparral és ez az »Aerarial-Ledererzeugung-Arendation«-nak kárára volt, az adminisztráció szigorúan parancsolta, hogy a bőrcserzéssel magánosok ne foglalkozzanak. Ezentúl a bőrt csak a »Kaiserl. Lederhaus«

ban volt szabad vásárolni. — 1727-ben Temesvárott a Nagy-Palánkban *Hoffmann Antal Andrásnak* keresett asztalosműhelye volt. Pénzes ember lévén, a palánki kincstári nagyvendéglőt is ő tartotta árendában. Ugyanakkor egy német közsőrüs telepedett le Temesvárott. — 1728-ban fölszólítja az adminisztráció az összes bánáti kerékgyártókat, hogy szegődjenek el megállapítandó pauszális díjért a várépítési munkálatokhoz. Ez évben Karánsebesre, Új-Palánkára, és Dettára szegkovácsok telepedtek át Bogsánból. Ugyanakkor rendelte az adminisztráció a csákovai kerületi mészárosoknak, hogy a marhahúst fontonként nem szabad egy polturánál (Poltraken = 1½ krajczár) drágábban árusítaniok. A mészárosok ellenszegültek és bezárták székeiket. Majdánpeken egy *Fikert Adám* nevű iparos havi 15 frt fizetés mellett salétromfőzéssel és vitrióforralással foglalkozott az adminisztráció szolgálatában. Ruszán és Orsován malomácsok fűrészmalmot építettek. Parácson *Candú Jakab*, temesvári palánki lakos, négy köre járó vízimalmot épített a Temes folyón. Ugyanezen évben a fehértemplomi németeknek már saját mészégető iparuk és tégláégető telepük volt, a mi után adózniook kellett. — 1733-ban összeiratta az adminisztráció a bánáti rézműveseket.¹⁾

Voltak iparágak, melyeket ez időtájt, elegendő polgári iparos hiányában, a katonáknál alkalmazott mesteremberek űztek. Így például nagyon keresett iparosok voltak a katonai szabók, különösen a katonai szíjgyártók. —

Az építőipar Mercy idejében úgyszólván egészen a várak, kaszárnyák, kincstári épületek és néhány templom építésével meríté ki magát. Monumentális építkezés a XVIII. század második és harmadik tizedéből csak egyetlenegy maradt ránk: a temesvári bolgár-argentinai *ferenczrendi barátok* (jelenleg a kegyesrendiek) *temploma* a belváros díszterén. De erről alább szólok. Új várak épültek Temesvárott és Orsován, nagyobb arányú várerődítéseket végeztek Lugoson, Karánsebesen, Pancsován és Új-Palánkán. 1716 és 1717-ből nincs adatunk arra, hogy a Temesi Bánságban jelentősebb építkezések történtek volna. Belgrád elfoglalása előtt még gondolni sem lehetett ilyesmire. A bánáti építőipar tulajdonképpen csak 1718-ban vette kezdetét, mikor az adminisztráció decz.

¹⁾ Baróti: Adattár.

3-án meghagyta a lippai, temesvári, csákovai, verseczi és csanádi tiszttartóságoknak, hogy az építendő kerületi kaszárnyákhoz szükséges építő-faanyagot a tél folyamán készítsék elő a kincstári erdőségekben. 1719 tavaszán épültek mindenfelé a téglaegető-kemenczék. Temesvárott a belgrádi, lugosi és aradi várkapuk előtti térségen rengeteg téglavető és téglaegető telepeket rendezett be *Blam Flórián* városbíró. A várépítési és erődítési munkálatok ugyanazon évben mindenütt egyszerre kezdődtek. Az adminisztráció talpra állítá az összes bánáti robotos munkaerőt. A fuvarokat és kézimunkásokat a tiszttartóságok conscribálták s katonai assistentiával állították elő az építkezések helyén. Ki lett adva a parancs, hogy a szükséges munkaerő hétről-hétre annál inkább jelentkezék a helyszínén, mert a kik elmaradnak, minden mulasztott napért 12 krt tartoznak fizetni és azonkívül még meg is fognak csapatni. A legtávolabb vidékekről fölhajtották az embereket, tekintet nélkül házi gazdaságukra és mezei munkáikra. Éveken át mozgott, nyüzsgött az egész tartomány ide-oda járó robotosok seregeitől, fuvarozó szekerektől, igavonó állatok sokaságától. A fortificationális munkálatok ügyeletére különféle hivatalnokokat nevezett ki az adminisztráció. Voltak »Bauschreiber«-ek, »Kalkaufseher«-rek, »Schanzschreiber«-ek és »Ziegelschreiber«-ek. Az összes építkezési munkálatok *Reisenbüchler Márk* »Bauverwalter« kezében összpontosultak. Ezek az építészeti tisztviselők előkelő állást foglaltak el a polgári társaságban, úgy hogy mikor egy *Conti* nevű temesvári »Züglmeister« meghalt, nagy pompával temették el a jezsuiták templomába.

A temesvári vár építése 1719-ben a most is fennálló ú. n. erdélyi kaszárnya építésével vette kezdetét olyképen, hogy a régi Hunyadi-vár bástyái meghagyatván, azok tetejébe rakták föl a város egész délkeleti oldalát átfogó hatalmas építményt, melynek emeletes középfrentján a távol környékre kilátást nyújtó magas óratorony díszlett. Ugyanakkor épült a katonai élelmezési raktár is (Proviand-Haus), folytatólag szintén a régi bástyafalakon. E két épület bolthajtásos folyosóin még ma is jól kivehetők az eltűnt régi várnak lőréses bástyái, a Hunyadiak korának tiszteletreméltó emlékei. Egyidejűleg folytak a Károly Róbert király hajdani palotája helyén álló és azonképen kaszárnyává

alakított Hunyadi-kastélynak helyreállítási munkálatai, valamint az új tervek szerint jelentékenyen kibővített mostani várnak építése. Ez a szt. Ignácról nevezett északi bástyánál vette kezdetét és oly gyorsan haladt, hogy 1723-ban április 5-én már az alapkövetétel ünnepét is megtarthatták.¹⁾ A jezsuiták templomát kívül-belül 1721—1723-ban javították ki, mert az ostrom alatt annyira megrepszttették az ágyúgolyók, hogy 1719-ben gyertyaszentelőkor a hóvihár lefújta az ostyát az oltárról. Helyreállítottatott továbbá a nagypalánki minoriták szt. Katalin-temploma, melyben 1723 január 17-én kezdődött újra az istentisztelet. A jezsuiták naplója följegyezi e dátumot: »Hodie p. superior reconciliavit Ecclesiam penes casarmas pro patribus Franciscanis.« 1721 júl. 10-én engedélyezte az udv. kamara, hogy a pancsovai helyőrség számára, mely ott és Új-Palánkán az erődítmények építésénél megkívántató téglaegetéssel foglalkozik, a hozzávaló tűzifa a szerbiai erdőségekből vétessék. 1722 ápr. 19-én tudatja a kamara, hogy a bánáti építkezések számára 20.000 szál fenyőfa áll készen Szolnokon a Tiszán. Évről-évre úsztatták le a marmarosi kincstári erdőkből a fenyőlápok rengeteg tömegét. 1725-ben a lugosi kaszárnya építésére 1300 darab fenyőt, az orsovai vár építésére 6000 darabot, 1728-ban Pestről 30.000 darabot szállítottak, darabját 34 és 45 krajczárjával. A kerületekben mindenütt tiszttartói lakóházak és magtárak épültek.

A temesvári várépítés folytatása 1725-ben szükségessé tette a Kis-Palánk külvárosnak, mely — mint már a fönnebbiekben mondva volt — a Hunyadi-kastély mögötti térségen és a mai Bega-csatorna helyén a Majorok felé terült el, úgyszintén a minoriták ottani filiális templomának és hospitiumának végleges lebontását. A lakosság átköltözött részint a belvárosba, részint a Nagy-Palánkba, vagy a Majorokba és az akkor már települőlélben levő Mehala faluba. A belvárosban a mostani Szt.-György-téren kezdődött az építkezés. Itt egy egész új házsor keletkezett (nova

¹⁾ A vár alapkövét *Gastayer Mihály* jezsuita superior helyezte el, czinnlemezre vésett e következő emléksorokkal: »Imperante Carolo VI., Duce Eugenio Sabaudiae Principe, per cladem Petro-Varadini MDCCXVI a Turcis recuperata Provincia, sub praesidio Claudii Comitis a Meroy, anno a partu Virginis MDCCXXIII, die XXV mensis Aprilis, Temesvarini moenia fundabantur.«

platea) azon a terjedelmes térségen, melyen a jezsuiták templomától a mai Losonczy- és Balázs-térig üres telkek voltak. Ezt a nagy területet a török uralom alatt fából készült török házak, kertek és udvarok foglalták el. Ide tervezték az akkor még csak egyemeletes kormányshéki épületet (Temesmegye mai székháza), melynek alapozása részben még Mercy kormányzata alatt kezdődött. Egyidejűleg épült a temesvári várparancsnok háza (das Commandanten Haus) a belvárosi salvatoriánusok szomszédságában (a mai katonakaszinó); a tábornoki lak (Generalathaus), a mai gyárvárosi kapunál, az erdélyi kaszárnya déli végében, a Balázstéren (ma már nem létezik). Ugyanott épült a katonai iroda (Canzlei), mely a Balázstéren a Mária-szobor helyén állott. Az alsó-kaszárnya (untere Caserne) a katonai felszerelési műhelyekkel együtt a mai Ferencz József-liget közepén épült. A felső-kaszárnya (obere Caserne) a nagy-palánki minorita-zárda mögött emelkedett. A nagy lóportorony, mely védőfalakkal volt körülvéve, a mai erdélyi kaszárnya keleti végének udvarán épült, szemközt a mai ipariskolával. A gyógyszerház körülbelül a mai Jenő herceg-tér közepén épült. A kincstári palota (Cameralthaus), Mercy gróf, kormányshéki elnök lakása (a mai ügyészégi épület, kis-megyeháza) a mai Balázstéren, a tábornoki lakkal szemközt emeltetett. A későbbi elnökök alatt többször alakítottatott át.¹⁾

A jezsuiták új misszió-háza számára 1729 nov. 30-án tűzte ki Mercy a telket a régi residentia helyén. »Hodie — sint laudes Deo — írja a napló — designatum nobis est ab Excellentissimo spatium pro aedificanda nova residentia.« 1730-ban május 4-én, egy csütörtöki napon, kezdték meg az építkezést. »Haec dies memorabilis est — mondja a napló — cum primos pro nova missionis fabrica caepimus labores, quos faciat Deus optimus laetissimis continuari successibus et absolvi celerrime ad majorem nominis sui gloriam, patrum nostrorum commoditatem, ac praesidii hujus majus decus et ornamentum.« Május 30-án tették le ünnepélyes mise után az épület alapkövét. A superior processióval vonult a fundamentumokhoz, hol Mercy nevében Wallis gróf várparancsnok helyezte el az alapkövet. Szertartás után a városbíró, Solderer Péter, vendégül látta az összes városi

¹⁾ Plan, darauf vorgestölt wird, was vor Gebäu im Jahre 1727 in Temesvar erbauet worden.

urakat, a jezsuitákat és francziskánusokat. 1731-ik évi őszön már elkészült az emeletes új misszió-ház, de fönnállott az udvaron még a régi is. Ezentúl az új épületben folyt az iskolai tanítás. 1732-ben kezdik építeni a várban az új városházát egy tágas török fürdő helyén. Az építőanyagot az adminisztráció ingyen engedte át a várépítési készletből. A belváros tereinek és utcáinak kövezése már 1722-ben vette kezdetét és folytatódott az egész időszak alatt. A követ a lugosi kerületből, Hetmányról szállították Temesvárra robotos fuvarokkal.

A kincstári építkezések különféle munkálatait vállalkozóknak adta ki az adminisztráció. A temesvári várépítésnél 1728-ban a mézszállítást *Kauth Miklós* kapta, az asztalosmunkákat *Friedrich Hans Adám*, a kovácsmunkákat *Seitz Gáspár*, a bogárn munkát *Scherl Pál* kerékgyártó, a lakatosmunkát *Messer Miklós* lakatosmester, az ács munkát *Wütmesser Miklós* (Fortifications-Zimmerpallier), ki a várépítésnél különösen kitüntette magát. A kőfaragómunkát *Barth Sebestyén* külföldinek adták, mert a bánáti lakosok közt nem találtak kőfaragót. A kádármunkát *Fröhlich*, a téglaszállítást *Kandit Jakab* kapta. Az ablaküveget és a hozzávaló cizmet, úgyszintén a kályhákat még 1721-ben Stájerországból hozatták; de utóbb már ezt a szükségletet is bánáti gyárterményekből fűdözték. Az építőmunkák terveit katonamérnökök készítették; de igénybe vették olykor a műépítészetben jártas jezsuita szakférjak közreműködését is. 1726-ban fölkéri az adminisztráció a jezsuita superiort, rendelje Temesvárra az Egerben lakó *Kerschensteiner Konrad* jezsuita frátert, ki a vízépítészeti szakban kiváló ismeretekkel bír.¹⁾ 1729-ben Nagybányáról hívták meg Temesvárra *Salinger József* laicus testvért, a műszaki tudományokban szintén jeleskedő jezsuitát, kit nemcsak a temesvári, de a belgrádi építkezéseknél is használtak. »1730 nov. 30. Frater Josephus ivit Belgradum, ut faciat delineationem pro futuro ibidem collegio.« Templomok, kápolnák és zárdák épültek különböző helyeken. Verseczen épült a kálváriakápolna 1720-ban, Nagy-Becskereken egy kápolna 1723-ban, Új-Palánkán a kapuczinusok temploma és zárdája 1727-ben, Oraviczán a kath. templom 1727-ben, az orsovai szigeten

¹⁾ Meghalt forrolázban Temesvárott 1728 aug. 18-án. Eltemetett a jezsuiták temploma kriptájában.

templom és francziskánus zárda 1727-ben, Karánsebesen a jezsuiták temploma és zárdája 1723—1733-ban, Lippán a kath. templom és paplak 1723-ban, Lugoson a kath. templom és a ferenczrendi zárda 1733-ban, Krassován a jezsuiták temploma és zárdája 1726—1728-ban, Rebenbergen a kath. templom 1735-ben. Imaházak épültek mindenütt, a hol parochiák és önálló lelkészégek keletkeztek, de még nem volt parochiális templom. 1733-ban rendeletet bocsátott ki az adminisztráció a kerületekhez, hogy az újonnan épült és restaurált összes bánáti templomok s lelkészlakok költségeit írják össze és tudassák, hol kell még templomokat, zárdákat, vagy papi lakásokat építeni.

Mercy távozása után épült föl ugyan, de még az ő kormánya idején lett tervbe véve a csanádi püspök temesvári székesegyháza és a temesvári bolgár-argentínai vagyis salvatoriánus ferenczrendiek temploma és zárdája.

A temesvári *székesegyház* III. Károly király ünnepélyes fogadalma folytán épült. 1716-ban fogadta a császár a Mindenhatónak: ha győzelmet arat a kereszténység ellenségein, hálaadásul templomot építend Temesvárott. Közbejött akadályok miatt az időközben készült építészeti tervek kivitele haladékos szenvedett egész 1736-ig. Ekkor tették le a székesegyház alapkövét. *Kostka Tivadar János*, temesvári kincstári építész és társa, *Steinlein* vezették az építkezést, mely a templom külsején 1754-ig tartott. Barokk-stílusban concipiált keresztalakú és két-tornyú templom ez, melynek termésköböl készült boltozata és díszes stukkója, oltárainak decorációja és oszlopszatának szintén köből faragott capitéljei egyformán dícsérik a kor művészi architektúráját és az uralkodó család fejedelmi bőkezűségét.

A *bolgár salvatoriánus barátok templomának* építése már több nehézséggel járt. Az áldozat, melyet ez a szegény szerzet hozott, örök emléke vallásbuzgóságának és emelkedett műízlésének. Már 1724-ben folyamadott a szerzet a császárhoz, hogy a lefolyt háborúban a vár ostroma alkalmával tönkretett, de romjaiban még fönnálló (und annoch vorhanden Rudera der ingehabten Kirche) templomuk, zárdájuk és telkük helyreállíttassanak. Mercy gróf nem támogatta valami nagy buzgósággal a rendfőnök kérelmét s a kamara függőben tartotta a segélynyújtást, tekintettel a sok milliónyi költségre, mit a bánáti kincstári építkezések az

aeráriumnak okoznak. Az elutasító válasza a szerzetesek országos gyűjtés megindítását határozták el. 1725 jan. 5-én Mercy útlevelet állított ki számukra, hogy az újonnan építendő templomra mindenfelé (aller Orten) kegyes adományokat gyűjthessenek. Bejárták koldulva az egész országot, Erdélyt, a Balkánt és a tengerpartot. Fáradtságos útjukról már az első év végén oly kecsegtető eredménnyel tértek vissza, hogy főnökük a templom-építést a következő 1726-ik év tavaszán megkezdheté. A főnök kérte az adminisztrációt, hogy legalább a szükséges építőanyagot adná meg a templomhoz. Ezt a kérelmet Mercy készséggel teljesítette. Így jutottak a barátok építőfőhöz és téglanyaghoz. Az utóbbi részben a régi vár lebontott bástyáiból és a régi templom falazatából nyerték. A régi templom pilótázott szilárd alapzatát és a szentély epistola-oldalán emelkedő campanile alsó részét meghagyván, százados alapokon oly művésziesen megfogalmazott új templomot építettek a saját erejükből, hogy az, mint a XVIII. század építőművészetének monumentális emléke, páratlanul áll Délmagyarországon. Az építés 12 esztendeig tartott. 1736 febr. 18-án jelentést tett Falkenstein püspök az adminisztrációnak, hogy a belvárosi bolgár tartománybeli ferencziek már nagyon előhaladtak a templomuk építésével. A munkát szerencsére még a török háború előtt fejezték be, sőt elkészültek a remek belső berendezéssel is. A templom építőmesterét még nem ismerjük ugyan, de művének olasz karaktere, a sanctuárium structurája, a boltívetés és a kórus ritka szép compositiója, a gyönyörű virágfüzéres stukkó és a remek capitélek első tekintetre elárulják, hogy a mester olasz volt, ki a művészi szépnak tökéletes ismeretével dolgozott művén. A pompás templomot, mely Temesvár városának s a csanádi egyházmegyének legszebb műépítészeti emléke, 1736. évi decz. 8-án szentelte föl Falkenstein püspök.

A temesvári nagypalánki ú. n. *minorita ferenczrendiek templomát és zárdáját* 1736-ban restauráltatta a szerzet. Az előző év szept. 4-én *Jak Chrisostom* zárdafőnök 100.000 téglát és 300 mérő meszet kért e célra az adminisztrációtól, abból az anyagból, mely a várépítés után fönmaradt. A minoriták új templomot és zárdát szándékoztak építeni, de erre az előhaladott várépítési munkálatok miatt, melyek a bástyákat a Nagy-Palánk felé terjesztették ki, nem kaptak engedélyt. Miért is csak a

restaurációra kellett szorítkozniok. De csak 15 évig használhatták a nagyjából helyreállított templomot, melynek talajában Károly Róbert király 1317-ben elhalt Mária nevű hitvesének hamvai nyugodtak. A Gyárváros keletkezése és az erődítményi munkálatok folytatása nem túrték tovább régi helyükön ezeket az ősi építményeket. A minoriták templomát 1750 táján szétbontatta a hadi kormány. Mária Terézia 1754-ben a belvárosban építtetett e szerzetnek új templomot és zárdát, a törököktől átvett két háztelek és egy kincstári malom helyén.

Ha elgondoljuk, hogy Mercy kormányzata idején épültek, vagy bővültek a Temesi Bánság területén mindazok a falvak is, melyek a bevándorolt német telepesek csapatainak lakóhelyül rendeltettek: akkor az építő munkásságnak és az ipari szorgalomnak olyan arányu méretei bontakoznak ki szemeink előtt, hogy hozzá foghatót ez időben hazánk más vidékein csak keveset találunk.

A *gyáripar* lépést tartott a kisiparral s a tartomány középpontján, Temesvárott érte el fejlődésének tetőpontját. Kétségtelen, hogy Mercy virágzó, vagyonos és népes várossá akarta tenni Temesvárt s e végből igyekezett ott a polgárosodás eszközeit meghonosítani. Ezt az érdemét senki sem vitathatja el tőle. A Nagy-Palánkon túlra elterülő mezőségen, melyet a Bega folyó hasított ketté, külön *gyártelepet* méretek ki a fölállítandó különféle gyárak számára. 1725-ben egy külföldi szakembert hívott Temesvárra, *Framrich Henriket*, s kinevezte őt gyár-építő felügyelőnek (Factor), azzal a megbízással, hogy a Temesi Bánság alkalmas helyein *posztó- és más egyéb gyárakat* építsen.

A gyárak létrejöttének idejét természetesen az élet szükségletei határozták meg. A fönnebbiekből tudjuk, hogy például a *sör- és pálinkagyártás*, mely a köznép mindennapi szükségletének kielégítésére szolgált, a Temesi Bánság legelső ipari berendezkedései közt említetik. 1718-ban már működésben volt a *temesvári sörgyár*, ugyanazon a gyártelepen, hol a többi gyáripari vállalatok keletkeztek. 1722-ben megindult a kerületekben is a sörgyártás. Ekkor engedélyezte az adminisztráció *Kepesch* zsidónak, hogy *Pancsován, Karánsebesen és Új-Palánkán*, valamint a *többi kerületekben* is, hol szükségét látja, sör- és pálinkafőző gyárakat állíthasson s a sör akóját 3 frt 30 krjával, a pálinka akóját 9 frtjával üthesse csapra. *Kepesch*

után *Menczer* zsidó állott a bánáti szeszgyárak élén. Később *Bauer Fülöp* évi 20.000 frt haszonbérért vette át a bánáti sör- és szeszgyártást. Bauert magyar sörfőzőnek (ungarischer Bräu-meister) nevezi egy udvari leirat, melyből megtudjuk, hogy tetemesen megjavította a bánáti sörgyártást. Ennek következtében rendelte az udv. kamara, hogy a sörgyárak ne adassanak ezentúl zsidók kezelésébe. Minthogy pedig a német telepesek közül sokan foglalkoztak sör- és pálinkafőzéssel: ezt szigorúan megtiltotta az adminisztráció s elkobozta tőlük az anyagot és eszközöket, nehogy a kincstári szeszgyárakat megkárosítsák. Az idegen gyártmányok bevitelét szintén elkobzással, sőt testi fenytéssel is büntette a hatóság.

A fölmerülő életszükségletek szerint gyors egymásutánban kerültek sorra a gyári iparnak egyéb nemei. *Framrich* 1725-ben fölépítette és vízierőre berendezte *Temesvárott*, a Bega folyó egy kis szigetén, a *posztógyárat*. Ugyancsak *posztó- és abagyárakat*¹⁾ állított *Karánsebesen* és *Borlován* is, hol a kanálmalmokat gyári üzemre alakította át. Mind a három helyen 1726-ban kezdtek meg működésüket az új kincstári gyárak. A temesvári posztógyár volt Délmagyarországon a legnagyobb gyár. Körülötte csakhamar más gyárak keletkeztek, a Mercy által megjelölt területen. 1733-ig létrejött Temesvárott a *sörgyár* (Aerial Lederhaus), a *daróczygyár* (Aba-Fabrik), *harisnyagyár*, *selyemgyár*, az *arany- és ezüst-paszomántgyár*, a *kelmejestőgyár*, *papirgyár* vagyis *papírmalom*, a *szappangyár*, egy *szeggyártó hámor*, a *lőpor- és salétromgyár*, *kalapgyár* és egy *olajsajtó*. *Facseten*, *Lugoson* és *Borlován* *abagyárakat*, *Bogovánban* *vashámort*, *Kallinán* *üveghutát* állított az adminisztráció. A *facseti abagyár* volt az első a Temesi Bánságban s már *Framrich* előtt 1722-ben működésben állott. A gyapjuszükségletet a kerületi tisztartók által az alattvalóktól vásárolta az adminisztráció.

Mind e gyárak működéséről a következő adatok tanuskodnak. 1722-ben *Rácz János* kerületi tisztartót Erdélybe küldé

¹⁾ Aba, abat-közönséges daróczy, a milyent a paraszt nép számára ma is gyártanak. A székelek most is *aba*-nak nevezik. Egy német meghatározás szerint: „grobes, ungefärbtes Wollenzeug zur Kleidung für den gemeinen Orientalen.“ (*Pierer*: Universal Lexikon, I. 14. 1.)

az adminisztráció, hogy a Bánság s különösen a bánsági lovas katonaság szükségleteire 3000 darab pokróczot vásároljon. Hozzon magával pokróczszövő mestert is (Kotzenmeister), »um sonach auch hierlandes derlei Fabriken aufrichten zu können«. A facseti pokróczgyártás ekkor még nagyon kezdetleges volt és távolról sem tudta kielégíteni a bánsági aba- és pokróczkeresletet. Ez a télen-nyáron egyaránt használható gyártmány a Temesi Bánság minden vidékén igen nagy kelendőségnek örvendett. Az udv. kamara 1725 márcz. 19-én helyesléssel vette tehát tudomásul Mercy grófnak megfelelőbb aba- és pokróczgyárak tárgyában tett javaslatát s megbizta őt, tudakolná a bánáti kereskedelmi társaságnál: mily módon és hol kellene ilyen nagyobbzerű gyárakat fölláttítani? — 1725-ben a bogsáni vashámor már oly tökéletes munkát végzett, hogy gyártmányait Triesztbe szállították hadihajók építésére. — A temesvári posztógyárban a gyapjumosásnál nagypalánki szerb nőket alkalmazták, miáltal a köznép számára új keresetforrás nyílt meg. A földolgozásra szükséges gyapju beszerzését 1725-ben *Enoch* zsidóra bizta az adminisztráció. Most már több gyapju állt a posztógyárak rendelkezésére, mint mikor a gyapju bevásárlása a tisztartókra volt bízva. Egy pokrócz ára 28 garas volt. 1725 okt. 16-án rendelet jött az udv. kamarától, hogy jövőre a bánáti posztó-, aba- és pokróczgyárak számára Oláhországban vásárolt gyapjutól csak 3 százaléknyi vámot szedjenek. — Az idegen bórneműek behozatalát eltiltották, kivéve a saffiant. — 1726-ban ápr. 13-án Mercy Budára utazott, hogy onnan jó gyári munkásokat szerezzen »in Ansehung der Vervollkommnung der banatischen Manufacturen und der hierzu erforderlichen Gebäude«. Minthogy azonban czéhbeli magyar mesterember nem igen akadt, a ki hajlandó lett volna a Temesi Bánságban munkát vállalni, Mercy a következő évben Frankfurtból hozatott posztónyíró mestereket és vasgyári munkásokat, kik a gyárvárosi telepen legott munkába álltak. Az üzlet olyan jól ment, hogy a takarékos adminisztráció 1728-ban 36.712 frtot ruházhatott be csupán a temesvári posztógyárba. — Az üvegyártáshoz megkívánható salétromot, mert ez évben még nem gyártották azt a Bánságban, szintén külföldről rendelte meg Mercy, a honnan salétromfózó iparosok is jöttek, mikor a salétrom- és lóporgyártás meg-

kezdődött. — 1728 júl. 21-én körrendeletet bocsátott ki Mercy a vámhivatalokhoz, hogy idegen posztót nem szabad behozni a Temesi Bánságba, »wegen besserem Absatz der zu Temesvár in der Fabrik erzeugten Waaren«. Tudatta egyszersmind a kerületekkel, hogy a temesvári gyárban a Bánság szükségleteire elegendő másodrendű posztót gyártnak. A kerületekre bizonyos posztómennyiséget a szükséglet mértéke szerint s kötelezte a szabókat, hogy a temesvári gyárban vásárolják a posztót, hat havi utólagos fizetés mellett. A kerületi huszárok öltözékére szintén innen kellett a posztót beszerezni. Egyébként is annyira megnőtt e gyártmányok kelendősége, hogy 1730-ban újabb külföldi szállítmánnyal kellett a posztókészítők, mángorlók és nyírók személyzetét szaporítani. Ekkor már nemcsak fekete, piros és szürke, de felér és kék posztóneműeket is készített a gyár s végenként 17 frtjával bocsátotta áruba. — A gyapjuszükséglet is annyira megnövekedett, hogy 1744-ben egyetlen kerületből 29.324 frt áru gyapjut fuvaroztak be a temesvári posztógyárba. A gyári iparnak ezt a fokát kétségkívül Mercy buzgalmánának és bátor vállalkozási szellemének kell tulajdonítanunk.

Mercy távozása után a gyári ipar terén hanyatlás állott be. 1747-ben már azon gondolkodott az adminisztráció, hogy a bánáti posztó-, aba- és pokróczgyárakat kiadja iparos embereknek haszonbérbe. Fölmerült olyan terv is, hogy a temesvári posztógyár tágas épületei katonai czélokra fordíttassanak. E szándéknak kivitelét meghiusította egy 1753 júl. 14-én kelt udv. rendelet, mely szerint a temesvári Gyárvárosban fönnálló posztógyárat semmi esetre sem szabad lovassági kaszárnyává átalakítani, hanem továbbra is fönn kell tartani a kincstár számára.

A *papírmalmot* 1732-ben állítá föl Mercy. 1733-ban már üzemben volt. Mi lett sorsa Mercy utódai alatt, nem derül ki az adatokból.

A temesvári gyáriparnak minden más egyébnél előkelőbb, és a munkások értelmi készsége s izlése tekintetéből is magasabb rendű termelése volt a *selyem*. A selyemipar meghonosításával mintegy betetőzni akarta Mercy az ipari kultúra megalapozása és fejlesztése körül szerzett érdemeit. Sokat fáradozott, hogy ennek a Temesi Bánságban még teljesen ismeretlen iparágnak megfelelő talajt készítsen elő. 1733-ban

összeíratta a Bánátban található csekélyszámú eperfákat és megbízta *Salhausen* ezredest, hogy a külföldön nagyobb mennyiségű eperfa-csemetéket vásároljon s ültesse el Temesvárott, Csákován, Becskereken, Pancsován, Verseczen, Fehértemplomban, Dettán és Guttenbrunnban, hol a föld és éghajlat leginkább kedvezett az eperfának. Kihirdetteté egyszersemind az összes kerületekben, hogy az eperfák megcsontkítóit és pusztítóit *halálbüntetéssel* fogja sújtani. A tisztartóknak és községi előljáróknak meghagyta, hogy az eperfa-ültetvényekre legnagyobb gondtal és lelkiismeretességgel ügyeljenek.

Az első kísérletek Temesvárott a Kis-Palánk táján sikertelenek maradtak, ellenben a várból a vadászerdőbe vivő út mentén ültetett eperfák megfogamzottak és felnöttek. Mint-hogy azonban az egész tartományban nem volt egyetlen ember, ki a selyembogár ápolásához értett volna, Mercy Milano és Mantua vidékéről hívott be hozzáértő olasz családokat, kiket részint a saját falvaiban, u. m. Mercyfalván, Girodán és Gyarmathán, részint Dettán, Verseczen és Fehértemplomban telepített le, rájuk bízván a selyemhernyó gondozását s a selyemszövési gyári művelését.

E családok kíséretében jött Temesvárra *Rossy Kelemen* mantuai apát, kit Mercy a bánáti selyemkultúra vezető főügyelőjévé (Werkführender Inspector) nevezett ki 500 frt évi kezdő fizetéssel.¹⁾ *Rossy a selyemipar valóságos apostolává lón a Temesi Bánságban.* Beutazta többször az egész tartományt, oktatta és buzdította a népet a selyemhernyó tenyésztésére. A mint hivatalát átvette 143.000 darab eperfát ültetett el Temesvár környékén, a falvakban pedig ingyen osztogatá a selyembogár petéjét a vállalkozó népnek. *Rossy* oldalán műkö-

¹⁾ 1736-ban »Seidencultur-Director«, majd »Seidencultur-Oberdirector«, folyton emelkedő fizetési ranggal. Mercy Falkenstein esanádi püspök ígéretét vette, hogy kinevezeti *Rossy*t a káptalanba kanonoknak. Többször ismételte ezt az ígéretet *Stanislovich* püspök is. Az érdeemes pap reménye azonban sehogy sem akart teljesebbé menni. Végre sikerült *Engl Antal* püspöknek 1749 végén »supernumerarius«, azaz czímzetes kanonokká, 1752-ben pedig valóságos kanonokká kineveztetni *Rossy*t. A esanádi káptalanban a nagyprépostságig emelkedett. Meghalt Temesvárott 1771-ben. Jeltelen sírja a székesegyház kriptájában van.

dött a selyemgyárban, mint munkavezető, *Poly Antal*. Az adminisztráció gyakrabban küldé ki őt Olaszországba szakértő munkásokért és a selyemgyártásnál szükséges szerszámokért. Szóval az olaszok kezén csakhamar virágzásnak indult a temesvári selyemgyár. A selyemgyár első termékét Istennek áldozta *Rossy*. Gyönyörű miseruhát készíttetett a temesvári székesegyház számára. Az uralkodó hitvesének, *Krisztina* császárnénak egy öltözet selyemruhát küldött. De a temesvári selyemgyár gyors föllendülését már nem érhető meg Mercy.

A *bányaművelést* a rómaiak és a későbbi századok bányakultúrájának nyomain újítá föl az udv. kamara Mercy fölterjesztésére. A törökök is folytattak a délmagyarországi aldui hegyvidék egyes helyein bányászatot és e nehéz munkára leginkább a hadifoglyokat és rabságra ítélt más alattvalókat használták föl. Délmagyarország visszahódításakor ezeket az elhagyatott bányákat a Temesi Bánság kormánya az osztrák államkincstár birtokába vette. Az udv. kamara már 1718-ban intézkedett, hogy *Majdánpeken*, *Karánsebesen* (?), *Oraviczán*, *Csiklován* és *Bogszánban* a már meglevő régi bányák, mint kiváló jövedelmi források, újra üzembe vétessenek s a munkálatok megkezdésére alkalmas bányamunkások fogadtassanak föl. 1719 elején 13 bányász érkezett Tirolból a bányamunkák betanítására. A karánsebesi, lugosi és facseti kerületek tisztartói jelentették a temesvári kormányzóságnak, hogy a bányászati szerszámokat már beszerezték Erdélyből. Azon évi április hó 26-án az udv. kamara *Kropf* bányafelügyelőt küldé le Bécsből a Temesi Bánság bányaművelésének berendezésére. Tavasz végével már javában aknázták a rézérczet az említett bányákban. Ekkor még csak rézre dolgoztak. Július 1-én rendelte a kamara, hogy mustrák küldessenek Bécsbe az Oraviczán bányászott rézérczből. Nov. 2-án értesítést kért a kamara: vajjon üzemben van-e már a majdánpeki bánya s mennyi érczet termel? Értesíti egyszersemind *Mercy*t, hogy az Oraviczán készen fekvő rézerczet, a felküldött mustra értékelése szerint, bécsi mázsánként 44 frtjával adta el Bécsben.

Kitűnik ebből, hogy 1719-ben az oraviczai és csiklovai bányákban már nemcsak a nyers réztermelés volt folyamatban, de üzemben voltak a fából készült zúzógépek is. Ezeket tur-

binával táplálta a patakok vize. A zúzógépek aprózták föl a kohók számára az aknákból talán lóháton, vagy ökrösszekereken összehordott tellérmasszákat. 1720-ban a keleti kereskedők társasága (Orientalische Compagnie) már nem a szemesés rézérczet, hanem az olvasztott rezet vásárolta a bánáti bányákban, mázsánként 45 frtjával. Irott emlékek bizonyítják, hogy 1720-ban már Majdánpeken is folyt a bányamunka, sőt üzemben volt ott egy új rézhámor is; mert az elűzött törökök, kiktől e bányatelep nevét örökölte, csak magát a bányát hagyták az osztrák győzőknek. 1720 előtt ugyanis a majdánpeki réztermelést olvasztás és földolgozás végett az oraviczai hutába és hámorba kellett szállítani. S minthogy ez költséges és fölöttébb fárasztó volt, a kamara megengedte Mercynek, hogy Majdánpeken két rézhutat és hámort állítson. Az egyik »Károly császár,« a másik »Erzsébet« névre kereszteltetett és mindkettőt 1726-ban tették üzembe.

Az udv. kamarának egy 1721 jan. 26-án kelt leiratából megtudjuk, hogy az oraviczai rezet Bécsben még nagyon tisztátalannak találták, úgy hogy Besztercebányára kellett azt küldeni újból való átolvasztás végett. Azért rendelte a kamara, hogy az adminisztráció ügyes rézműves mestereket állítson a hutákba, kik a réztisztításban jártassággal bírnak, nehogy a török feleknek (türkische Parteien) kifogásuk legyen a szállítandó rézárú ellen. A kamara beleegyezését adta továbbá, hogy Mercy javaslata szerint egy rézzúzó és hámor állíttassék Temesvárott is. A zúzó gép segíté a bányák nyers érczterményeit megtisztítani a tellérsalaktól. — Júniusban tudatta a bankalítás, hogy Selmechról egy *Kirchner* nevű felórt (Bergüberreiter) küldött le a bánáti bányák megvizsgálására s egy pontos bányatérkép készítésére. Augusztusban a bankalítás *Schmid Antal* hámormestert szerződteté a bánáti réz földolgozására, s midőn *Kirchner* nem volt képes megrajzolni a bányamappát, helyére *Perger* szomolnoki bányaignazgató és bányamérnök jött le elkészíteni a mappát. Hihető, hogy *Perger* javaslataára küldték le Tirolból 1722-ben azt a 247 bányász családot, és Csehországból azokat az olvasztó munkásokat és hámorkovácsokat, kikről már fönnebb említést tettem. E munkásoknak a fölügyeletére és vezetésére két bányatisztnak a kinevezését engedélyezte a kamara: egyet Oraviczán, a másikat Majdánpeken.

1722-ben kiterjeszté Mercy a bánáti bányaművelést a vasércz termelésére is. Ezáltal milliókkal gyarapította a császári kincstár tőkéit. A vasbányászat azévi márcziusban Karánsebesen (?), Csiklován és Bogvánban kezdődött egyszerre. Szükségét érezte a vastermelésnek az egész vidék; mert nemcsak a temérdek építkezés, de a katonaság is, kivált a szekereszet fogyasztotta a vasat nagy mennyiségben. A vasszükségletet 1722-ig úgy fődözte a kamara, hogy az összes vasanyagot egy bécsi vaskereskedő, *Kaufmann János* által szállíttatá le a Bánátba. Törvény volt, hogy a bánáti vas- és aczélszükséglet kizárólag csak Ausztriából szerzendő be. Az életbeléptetett vasbányák tehát általánosan érzett hiányt pótoltak s jelentékenyen megkönnyítették, jutányossá tették a vasanyag bevásárlását. De Mercy igyekezete még messzebb terjedt. Nemcsak a tartomány vasszükségletét akarta kielégíteni, hanem versenyre kelt a külföldi bányák vastermékeivel is; mert a bánáti vasat jóság tekintetében még a stájerországi vason is fölülállónak tartották a hozzáértő emberek. Szaporítani kellett tehát a vastermelést, hogy a külföldnek is jusson belőle. 1723-ban üzembe véteté *Dognácskán* a bedőlt régi tárnákat, hol a dús rézközet közt, gazdag vasfém- és ólomerek nyúltak el messze távolságokra. Mercy legott két vasolvasztó kohót és a már meglevő rézhámoron kívül egy vashámort is rendeztetett be *Dognácskán*, bár a kamara nem jó szemmel nézte e bányának újabb beruházásokkal való megterhelését. Az összes bányák vezetését *Hartung* százsz bányatanácsosra bízván, Besztercebányáról és Szomolnokról ismét számos bányamunkást hozatott Mercy, kik *Schubert* bányamester, *Koller György* kohóvezető és *Fulda Marco* üzemlőnök vezetése mellett ezernyi tonna réz- és vasérczet dolgoztak föl naponta, a miről *Erlacher János* tiroli bányakönyvelő számolt be az adminisztrációnak. A bánáti rézszükséglet évenként 8—10 ezer mázsa volt, a vasszükséglet meghaladta a 20—30 ezer mázsát. Legproduktívabb volt a bogváni vasbánya. 1728 május 26-án tudatta az adminisztráció a tisztartókkal, hogy a bogváni vashámor már oly termőképességre emelkedett, hogy egymaga is képes vassal ellátni az egész Temesi Bánságot. Azért ezentúl nem szabad a Bánátba vasat behozni sem Magyarországból, sem Erdélyből, sem Stíriából. Ekkor már munkásokban sem volt hiány, sőt kénytelen volt a bányaignazgatóság a

bogsáni vashámorból elbocsátani a fölösszámú kovácsokat, kik aztán Karánsebesen, Új-Palánkán és Dettán rendeztek be maguknak műhelyeket. A kamara hirdetések útján fölhívást intézett a német telepesekhez: jelentsék be 16—20 éves fiaikat, kik a bányászati pályára hivatást éreznek, hogy kinstári költségen képeztesse ki és a bánáti bányákban alkalmazhassa őket. Ezentúl már számos vezetőmunkás, üzemfőnök, felőr és bányamester került ki a bánáti hegyvidéki családok köréből.

Az *arany- és ezüstkutatás* Csiklován, Oraviczán és Dognácskán eredményezett kedvező termelési jövedéket. Különösen Csiklován bukkantak vastag aranyekre és az onnan nyert terméstartományt aránylag kevés költséggel és csekélyebb fáradtsággal állították elő. Az ezüstöt bővebb mennyiségben Dognácskán és a bogsáni vashámorból fejtették. Ott az ezüstszemcse a vaskövel és rézzel vegyest fordult elő. Arról is meggyőződött a bányagazgatóság, hogy az elhagyott régi bányák környékén balomszámra fekvő hánnyókban még sok arany és ezüst található a használatlan salak és szegényércz közt. A bányagazgatóság fölászta és földolgoztatta a hánnyókban parlagon heverő e kincseket, úgy hogy a Temesi Bánság arany- és ezüsttermelése meghaladta a várakozásokat és szépen jövedelmezett. 1731-ben rendelte az udv. kamara, hogy a bánáti lakosság jobb ellátása végett életbe kell léptetni az aranymosást (Goldwäscherei). Ennek fölügyeletével *Kempf* kincstári inspektor lett megbízva, ki az aranytartalmú vizek mentén kioktatta a lakosságot az arany kiiszapolásának technikájára. Az ekképen nyert aranyat, pisetáját 2 frt 33 kr-ával számítva, be kellett szolgáltatni a temesvári főszámvevőségi hivatalba. Onnan mind a bányaaranyat és ezüstöt, mind az iszapolt aranyat évenként külön futár szállította Bécsbe a kamarához értékesítés végett.

A bányák fölserelését — kivéve a bányászszerszámokat, szellőztető gépeket, aknamécseket és a betóduló víz eltávolítására szolgáló szivattyúkat, mit a kamara rendszerint Bécsből küldött — a saját anyagából és a saját alkalmazottjaival készítette az adminisztráció. Minthogy kőszénre akkor még nem bányásztak, a hutákat, olvasztókemenczéket és kovácsoló hámo-rokat faszénrel kellett fűteni. A faszén oliai mennyiségben az erdőmesterek fölügyelete mellett a kerületek robotosainak

kellett készíteniök a kincstári erdők fatermeléséből. Az adminisztráció üzleti alapon kezelte a szénanyag beszerzését, a mennyiben kedvező föltételekkel a szénégetés jogát *Lechthaler* erdésznek adta ki haszonbérbe. A haszonbérleti szerződés értelmében a faszén előállítására különösen a verseczi, karánsebesi, újpalánkai, almás-klissurái és orsovai alattvalókat terhelte. A bányaközet robbantására a temesvári »Zeughaus«-ból szintén saját készítésű löport használtak, melyet a temesvári löpor- és salétromgyárban egy *Weis János* nevű hesszeni tüzérkapitány gyártott. Mindamellet a bányabefektetések költségei évenként mintegy 180—200 ezer frtra rugtak.

Minthogy a bányaművelés évről-évre terjedelmesebb lón és folyton tökéletesült, olyannyira, hogy az adminisztráció a mindinkább fokozódó közigazgatási teendők mellett alig győzte tovább a bányakezelés sokféle dolgait: Mercy 1727-ben javaslatot terjesztett föl az udv. kamarához, hogy a bányák fölügyelete és igazgatása különítessék el az adminisztráció hivatalos körétől s önálló »*montanisticum*« állíttassék föl, melynek az összes bányai ügyek alárendelve legyenek. A kamara elfogadta e javaslatot s már 1727. évi decz. 15-én megkezdte működését az adminisztráció mellé rendelt külön bányászati osztály, melynek elnökévé *Rebentisch* báró adm. tanácsos, ennek távozása után pedig *De Jean* adm. tanácsos neveztetett ki. Mercy maradt ugyan továbbra is az összes bánáti ügyek élén, de az adminisztrációtól elválasztott *montanisticum* külön bányászabályzatot (Bergwerks-Instruction) kapott a kamarától. E szabályzat szerint a bánáti bányai ügyeket most már a saját felelőssége mellett kezelte a *montanisticum*, a hozzá beosztott bányamérnökökkel és bányatisztekkel. Ezzel a Temesi Bánságban a bányakultúra új korszakba lépett. —

A bánáti termények értékesítését a *kereskedelem* eszközölte. Temesvár visszavételének első éveiben a kereskedelem a vásárokon, piacokon és a házalók kezén bonyolódott le. Mint minden primitív állapotban, itt is nagy szerepe volt akkor a cserekereskedésnek, mely hitvány külföldi csecebecsékért a tartomány ipari és gazdasági termékeit ragadta magához s voltaképpen nem volt egyéb, mint az együgyű nép becsapása. Mercy legott észrevette ezt s 1720-ban rendeletet adott ki, hogy a kóbor görög,

zsidó és rácز házalókat le kell csukni, a mint rájuk akadnak a falvakban. Az úri családok hajón hozatták maguknak Bécsből a különféle kereskedelmi cikkekét; a mi pedig a köznép mindennapi szükségleteire kellett, annak árát Mercy 1721-ben szabályozta. Egy mérő búza 36 krajczár volt, egy mérő árpa 24 kr., egy font hús 3 kr., egy mázsa só 2 frt 15 kr. és egy mázsa mész 1 frt 8 kr. Ezt az ártarifát botbüntetés terhe alatt nem volt szabad túllépni. Tilos volt a piacon és a vásáron szárnyas jószágot, vagy közönséges eleséget árusítani, mert azt minden család maga termelte magának. A kofáknak elkobzás büntetésével tiltott a piaci, vagy vásári elővétel. Kiterjedt Mercy figyelme a forgalomban levő pénzneműekre és Temesvár érdekeire is. 1724 jún. 30-án rendeli, hogy a louisdort minden kamarális pénztár 7 frt 30 kr-ával köteles beváltani. A tisztartók tegyék ezt közhírré a kerületekben, nehogy a Németországból bevándorló telepesek, a kik ilyen pénzzel vannak ellátva, a kereskedők csalfaságának áldozatul essenek. Temesvár városának megengedte, hogy a hétfői és pénteki napokon tartatni szokott piacokon 3 kr. helypénzt szedhessen minden egyes kocsiól.

Nagyobb szabású kereskedés csak 1723-ban kezdődött, mikor Temesvárott Wallis gróf elnöklésével a *német kereskedelmi társaság* (Commercién Societät) megalakult. *A szándék az volt, hogy a Temesi Bánságban teljesen német legyen a kereskedés.* 1724 jan. 22-én egy rácз kereskedő akart üzletet nyitni a temesvári kerületben. Az adminisztráció tudni óhajtá: vajjon az illető már azelőtt is a kerületben lakott-e, »weil man deutsche Kaufleute untergebracht wissen will«. A német kereskedelmi társaság vette át mind a tartományban termelt, mind a transito kereskedelmi cikkekét s továbbítá azokat a külföldi áru-piaczokra. A szállítást *Forstmayer* bécsi hajósmester eszközle a Dunán, Tiszán és a Száván. Azonban a német társaság alig uralkodott két évig a helyzeten. *Bibics Jován*, temesvári előkelő lakos elnöklésével csakhamar megalakult a *görög kereskedelmi társaság* s a bánáti görög és rácз kereskedők szembeszálltak a németekkel. Kieszközölték az udvarnál, hogy a kereskedés nekik is engedélyeztessék a Temesi Bánságban, kik mindenkor hűen szolgálták ő felsége érdekeit. 1725-ben okt. 8-án már körözteté az adminisztráció, hogy a bánáti kereskedés a

Temesvárott alakult 76 főből álló keleti görög kereskedelmi társaságnak (Orientalische Compagnie) meg van engedve.¹⁾ Ez gazdagabb volt s jobban győzte pénzzel. Ügyessége és vagyona által lassanként hatalmába kerité az egész bánáti termény- és marhakereskedést, sőt Temesvárott még más két szövetséget is létesített, megalakítván a *Viehhandlungs-Societät*-et és a *Praedien Societät*-et. A zsidó üzletemberek a német kereskedelmi társasághoz szegődtek, miért is »német zsidók«-nak nevezték el őket. A német és görög kereskedelmi társaságok Mercy egész kormánya alatt folyton versengtek egymással, úgy hogy az udvari kamara 1725-ben egy »Norma regulativa«-t volt kénytelen kiadni a kölcsönös károsítások meggátolására. Az adminisztráció azonban mindig a német kereskedőket pártolta, nekik juttatván minden megbízást és kezükre játszván minden jövedelmező üzletet. A görög, vagyis keleti kereskedelmi társaságnak az adminisztráció még a saját érdekeinek sérelmével is, a hol csak lehetett, útjában állott. Így 1729-ben megtiltotta, hogy ez a társaság a bánáti vashámorokból Törökországba kaszákat, sarlókat s egyéb gazdasági cikkekét szállítson. Ellenben még 1724-ben megbízta a német kereskedők társaságát, hogy *Enoch* zsidóval az összes bosnyák rézszükségletre szállítási szerződést kössön. Megbízta továbbá a német társaságot, hogy 2000 mázsa viaszt, 1000 mázsa dohányt, 12.000 mérő különféle gabonát, 4000 akó bort, 2000 akó pálinkát és 1000 mázsa viza-ikrát szállítson a tengeri kikötőkbe s onnan tovább. Megbízta végre, hogy 140—150 mázsa bánáti rezet vigyen ki próbaképen Velenczébe s Buccariba. Ugyancsak a német társaság szállítá az alattvalók adózásából összegyűjtött több ezer mázsányi viaszt is Velenczébe. 1725-ben Porto-Ree, Új-Palánka és Orsova közt állandó és rendes hajóközlekedést

¹⁾ Bécsben már 1670 táján alakult egy *keleti kereskedelmi társaság*, mely évek multán több magyar városban is, így Pozsonyban fiókot nyitott s kezében összpontosította a Magyarországból Bécsbe menő marha- és terménykereskedést. Erdélyben a társaság teljes kereskedelmi egyedúráságot szerzett s Magyarországon szintén élvezett előjogokat, melyek azonban a magyar kincstári bevételeknek kárára voltak, úgy hogy 1681-ben a rendek a társaság megszüntetését sürgették. (*Acsády*: Magyarorsz. tört. 392. l.)

létesített a német kereskedelmi társaság, hogy a bánáti bányatermékek és egyéb árucikkek szabott időre érkezhessenek az európai kereskedelmi piacokra.

Elénk kereskedést űzött a német társaság az adminisztrációtól időközönként elárusítás céljából átvett bánáti bányatermékekkel, különösen a rézzel. Igy 1725 nov. 12-én kamarai rendelet szerint a fekete, rózsa, és hengerelt rezet mázsánként 36 frtjával árulta a társaság és oly jó vásárt csinált vele, hogy a következő évben még több rezet kért az adminisztrációtól, minthogy Triesztben, Fiumében és Regensburgban nagyon keresett cikk volt a bánáti réz. 1726 júl. 6-án tudatja az udv. kamara az adminisztrációval, hogy ő felsége a Boroszlóban elraktározott 11.000 mázsa bánáti rezet *Hirschl* lengyel factor örököseinek adta el 50.000 frtéért. Néhány hétre rá, aug. 14-én, a bankalítás utasította az adminisztrációt, hogy a Triesztben, Bukarestben és Regensburgban eladott bánáti rézért 30.171 frt 12 krt vételezzen be a főpénztárba. Okt. 12-én az adminisztráció ismét 1500 mázsa rezet adott át a német kereskedelmi társaságnak, hogy azt Triesztbe, Buccariba és Regensburgba szállítsa.

De nemcsak a temesvári német kereskedelmi társaság, hanem magánosok és külföldiek is kereskedtek a bánáti rézzel. *Ibrahim Musztafa*, bosnyák basa, 1726-ban igen sok rezet szállított el a bánáti bányákból Boszniába, Konstantinápolyba és Adrianopolba. *Hirschl Miksa*, zsidó kereskedő Győr vidékén, *Flüsch* rézműves Erdélyben és Moldvában, a Krajnában és Oláhországban kereskedtek bánáti rézzel. A velencei piacon *Hagli Damján* török kereskedő, *Dámon József* és *Athiás Rájael* zsidó üzéreik képviselték a bánáti rézkereskedést. Konstantinápolyban *Sabach Izsák* ozmán kereskedő is többször kötött szerződést az adminisztrációval bánáti rézre, sőt a Bosphorus partján bánáti rézárházat is állított. Minthogy azonban 1728-ban 1000 mázsányi réznek az árát nem fizette le pontosan, az adminisztráció csak 3—400 mázsát engedett neki készletben tarthatni. *Szakmár József* zsidó kereskedő Lengyelországban és Litvániában hordozta meg a bánáti rezet. De a bánáti fémáruk legkiválóbb szállítója *Schreivogel* volt, ki 1725, 1726 és 1727-ben Németországba és más északeurópai államokba egymaga annyi bánáti rézárut szállított, mint a temes-

vári német kereskedők egész társulata. Ő létesíté az állandó üzleti összeköttetést a temesvári kereskedelmi társulat és a trieszti s fumei kereskedők szövetkezete közt, a minek a bánáti kereskedelemre oly jó hatása volt, hogy az udv. kamara külön leirattal is utasította az adminisztrációt, hogy a fumeiekkal és triesztiekkel tartsa fenn szorosán az üzleti összeköttetést, annál inkább, mert a fumei és trieszti keresk. szövetkezet hajói sokkal jutányosabban szállíthatják a Temesi Bánság számára kelet fűszereit s egyéb kincseit, mint a dunai és szávai hajók.

A kallinai üveghuta öntvényei számára Új-Palánkán és Orsován volt a raktár. Onnan látta el az adminisztráció üvegáruval Szerbiát, Oláhországot, Bulgáriát és Macedóniát. Különösen keresett árucikk volt az ablaküveg. Orsován 1728-ban számos keleti üvegkereskedő telepedett le, kiket az adminisztráció szívesen fogadott be a tartományba. Epp ily keresett kikötője volt Új-Palánka is nemcsak a bánáti ólom-, réz- és vaskivitelnék, de a belföldi üvegipar kifelé való értékesítésének is. Az adminisztráció egyik kedvelt kereskedő-czége volt Új-Palánkán a *Theodorovics Nicola* czég. Ez volt főbizománya a kallinai üveghuta elárusító raktárának. Az új-palánkai vaskereskedést 1724 óta bizonyos *Humbel János*, németországi vasárus tartotta a kezében.

A gabonakereskedés túlnyomó részben görög, örmény és szerb üzletembereké volt, a kikkel 1728 táján csak a gazdag temesvári *Wolf* és *Schwartz*-féle zsidó terménykereskedők versenyezhettek.

Nagyarányú kereskedést űztek bánáti mézzel, viasszal, szappannal és faggyuval a temesvári *Stoján* és *Nedelko Zsiván* czégek. Ők szállították a bányák és a bánáti katonaság számára a gép- és mécsolajat, a gyertyát, szappant stb. Ugyanők érdemeket szereztek a délvidéki méhtenyésztés körül is. Egyedül csak a temesvári kerületben 12.193 méhkast tartottak árendában a köznéptől, melyet az adminisztráció rákényszerített a méhtenyésztésre.

1727-ben egy *Kristóf Gáspár* nevű vászonkereskedőt emlegetnek az adatok, írván róla, hogy a bánáti katonaság részére 10.910 frtéért 70.470 rőf vásznat és 10.024 rőf zsákszövetet szállított.

Az apró detailkereskedés, mint már érintém, részint a vásárokon és piacokon, részint az úgynevezett mozgó kereskedelem ölen bonyolódott le, a portékáikkal faluzó és házaló török és görög szatócsok közvetítésével.

Árucikkok adásvételénél 1725-ig a török hossz- és súlymérték, az okka, arasz és láb volt használatban. 1725-ben léptette életbe az adminisztráció a bécsi nehezéket és a bécsi rőföt. A gabonakereskedésnél 1726-ban a hivatalosan megpecsételt pozsonyi-mérő (Pressburger Landmetzen) lépett érvénybe.

A forgalmi pénzek nemét és értékét kezdetben a bevett szokás szabályozta. Forgalomban voltak vegyesen német, lengyel, francia, olasz, görög és török pénzek. 1726-ig maga az udv. kamara sem volt tisztában vele, hogy milyen váltópénz járja a Temesi Bánságban. Ekkor hívta föl a kamara az adminisztrációt jelentéstételre: vajjon a 17 krajczáros és 7 krajczáros pénzekon kívül miféle más pénznemek léteznek a Temesi Bánságban? Aprópénz egyáltalában kevés volt. Leginkább a török aprópénz forgott közkézen s az adminisztráció is ezt részesíté előnyben. 1728-ban *Králik* tiszttartót küldé az adminisztráció Konstantinápolyba pénzt váltani. Králik 13.482 frt 9 kr. török aprópénzt hozott magával a temesvári lópénztár számára. Érdekes, hogy 1727-ben az újpálánkai kerületben azért folyt be kevés contributio, mert a Rákóczi-féle váltópénzt (Ragotzysche Scheidemünzen), mely ott forgalomban volt, nem fogadta el a kerületi tiszttartói hivatal. Ellenben más kerületek elfogadták. Így a karánsebesi tiszttartó ugyancsak 1727-ben jelenté az adminisztrációnak, hogy a kerületi pénztárba befizetett pénzek közt 1414 frt 33 kr. Rákóczi-féle poltura találtatott. Erre az adminisztráció meghagyta az összes kerületeknek, hogy a Temesi Bánságban forgalomban levő Rákóczi-pénzt 1 krajczár értékben mindenütt el kell fogadni. 1728-ban a Rákóczi-polturnak (Poltracken) rossz híruk kerekedvén, hetytük a bankalítás intézkedése folytán a cseh-garast (Böhmische Gröscheln) hozták forgalomba a Temesi Bánságban. Ugyanakkor rendelte a kamara, hogy a Rákóczi- és lengyel pénznemeket ne fogadják el továbbra a bánáti pénztárak, a zechini-dukátok értéke egyenlő legyen a körmöczi aranyokéval, a louisdor értéke pedig 6 frt 48 krban állapíttassék meg.

VIII.

A kulturális fejlettség fokmérői mindig azok a *közállapotok*, melyek közt valamely nép él. Mercy gubernátori korának kultúráját s az ő kormányának értékét kitetszően tüntetik föl a közviszonyok, melyek közt a Temesi Bánság lakossága élt. Az akkori közállapotok hamisítatlan képét mutatják az adminisztráció hivatalos iratai. Ezek szerint Mercy katonai önkényű idegen igazgatása nélkülözötte azokat a föltételeket, melyek az alattvalót megbékéltetik helyzetével és megnyugváásra, sorsával való meglegedésre hangolják.

A szegény népet nemcsak elviselhetetlen terhek nyomorgatták, de azonfölül egyik oldalról a közigazgatás zsarnoksága, másiktól a katonai brutalitások szorították présbe.

A följegyzett tények mindennél hitelesebben beszélnek a Temesi Bánság közállapotairól Mercy kormányzatának idejében.

Különösen a hatalmaskodó katonaság és némely kerületi tisztviselők tették súlyossá és szomorúvá az alattvalók helyzetét.

1718 febr. 28-án jelenti a becskereki kerület tiszttartója, hogy *Sartory* adjutáns katonái agyonütötték a szécsányi kenézt, más katonák pedig halálosan megsebesítették a becskereki főkenézt. Megütözik ezen maga az adminisztráció is, írván a hadtest-parancsnoksághoz: »Derlei Behandlungen werden die sich von den Türken geflüchteten Banater Insassen von der Rückkehr ins Banat abschrecken.« Ugyanaz a tiszttartó jelenti május 1-én, hogy *Oehlslegl* becsei harminczados, valamint a csanádi harminczados is, nemcsak tisztességtelenül viselkednek az alattvalókkal szemben, de tetteg is bántalmazták őket. *Döppe* komisszárius pedig oly gógös és szemérmetlen, hogy negyedik személynek tartja magát a Bánátban. A verseczi tiszttartó panaszoja, hogy a Bayrait-dragonyosezred katonái teljesen fölették (ganz ausfouragieret) a környékbeli községeket, sőt a kerületi pénztárt is ellopták. A bogsáni lakosság ugyanakkor azért jajdul föl, mert *Grady* báró, gránátos kapitány, rettentő módon sanyargatja a lakosságot és azt kívánja, hogy éjente négy férfi és egy nőszemély álljon mellette őrt. Okt. 4-éről a csanádi tiszttartótól van jelentés, mely szerint a szegedi hid

örizetére kirendelt temesvári katonaság nemcsak üti-veri a szaravolai és szentmiklósi lakosokat, de szüntelen lopdossa is őket. Ugyanó jelenti okt. 25-én, hogy a rácz-csanádi komphoz kirendelt káplár agyonlőtte az ottani pópa feleségét, a helység lakóit botozza, bántalmazza és a mellett minden családfőtől két darab tizenhetes pénzt (Siebzehner) zsarol a maga számára. A zsablyai révnél valami *Zsiván* nevű kapitány önhatalmulag vámhivatalt állított föl és a saját erszénye javára vámolta az utazó közönséget. A Schönborn-ezred katonáitól egyáltalában nem tud a lakosság maradni. Annyira zsarolják és lopják a népet, hogy a becskereki kerületben számos községből már teljesen elköltözött a lakosság.

1719-ben két rendeletet is bocsátott ki az adminisztráció a katonaság visszaélései ellen. Ápr. 29-én meghagyta a kerületeknek, hogy a katonának semmit se adjanak a szabályszerű illetményein kívül és ne engedjék, hogy bármit is csikarjon a paraszt néptől. Decz. 17-én rendelí az adminisztráció a főhaditanács leirata értelmében, hogy a parasztság ne adjon semmit a beszállásolt katonának a kenyéren, húson és són kívül, a miről kéthavonként kell leszámolni. Pénzt semmi esetre se adjanak nekik az alattvalók.

Csakhogy mindez írott malaszt maradt. 1720-ban és a következő években nemcsak ismétlődtek a panaszok, de sőt rosszabbra fordult az állapot. 1721-ben a Párdányban szállásoló katonaság lopja, veri a lakosságot, a tisztjük eleség kiszolgáltatására kényszeríti a népet, a kenézekkel pedig bizonyítványokat írat alá, hogy a katonaság kifogástalanul viseli magát. A fosztogatás, sarcolás annyira elvetemült, hogy a tiszttartók jelentése szerint számos községben semmiféle adót sem lehetett már behajtani a lakosság leírhatatlan nyomora miatt. Ugyanazon évben a csákovai kerületben bizonyos *Parna* (talán *Barna*) főkenéz hatalmasul elfoglalja a valyepáji lakosok földjeit, sőt pénzadózásra is kényszeríti őket, mert — úgymond — azelőtt is 15 darab orosz-lán-tallért (*Löwenthaler*) fizettek a török uraknak. A szelcsovai vámszedő elveszi az alattvalók lovait és szarvasmarháját s őt meg nem illető tekintélyt arrogál magának (*übermässige und sträfliche Auctorität*), a néppel pedig leírhatatlan brutális módon bánik (*und behandelt die an der Gränze liegenden Dörfer mit unbeschreiblicher Härte*). 1722-ben *Bunitz*, kerü-

leti mérnök, följelenti *Sonnenberg* altiszttartót, mert csaknem zsarnoki módon »fast tyrannische« bánik el az alattvalókkal. 1723-ban Becse községe panaszolja, hogy *Hermann*, ottani harminczados, még az élelmiszereket is elszedi a lakosoktól. A Lugoson állomásozó *Piccolomini* gróf kapitánynak pedig az a szokása, hogy az alattvalók szárnyasjóságát vadászkutyaikkal fogdossa és lövöldözi össze az utcán, a mi miatt a lakosság hasztalan kért orvoslatozt a parancsnoktól. 1724-ben a katonaság elszállásolása miatt zúgolódik a közönség. A tiszturak kiszemelik maguknak a jobb házakat a községekben és egyszerűen elfoglalják azokat. A háztulajdonost és családját kidobják a saját otthonukból, úgy hogy kénytelenek másoknál lakást bérelni. 1725-ben *Kern József* altiszttartó az adóbehajtásnál 28 botot méretett egy vermesi lakosra, oly kegyetlenül, hogy a szárandó ember belehalt a sebeibe. 1726-ban maga *De Jean* kormánytanácsos jelenti *Rebentisch* adm. elnökhelyettesnek, hogy a temesvári katonai fővárta börtönébe, nem tudni kinek a parancsára, elcsuktak néhány temesvári polgárt és ott »auf den Hintern« 50—60 botütéssel büntették.

Ilyen esetek után, melyeknek bizonyára híre ment az egész tartományban, szökődöni kezdett a nép magyarországi, vagy erdélyi területre, különösen azokból a községekben, a honnan könnyen érhetette el a határt.

1724-ben okt. 26-án és nov. 24-én jelentések érkeztek Temesvárra, hogy Kis-Zombor község átszökött a Maroson Csanádmegyébe. Házaikat széthányták, földjeiket munkálatlan hagyták. Szanádról és Kanizsáról a Tisza bácskai oldalára szöktek a magyarok; nem tudták elviselni a német katonaság kegyetlenkedését és az emberfölötti közterheket. Hivogatták, csalogatták a többi népet is. A ki pedig nem mept utánuk, megfenyegették, hogy fölgyújtják feje fölött a házat. A német telepesek sorsa sem volt külömb. Még a legbujább termékenységű vidékeken sem tudott a nép megélni, annál kevésbé fizethette az adóját, megtakarításról pedig éppen szó sem lehetett. 1726-ban a délvidék legtermékenyebb kerületének, a csanádinak tiszttartója hivatalosan bizonyítja, hogy a kerületben telepített német falvak egyike sem adóképes (*kein contributionsfähiger Ort im Districte*

sich befindet). S mikor a Montecuccoli-ezred bevonult a Bánátba, ugyancsak a csanádi kerület lakossága jajdult föl legelőbb, hogy honnan teremtsen szekeret és lovat a katonák szállítására, mikor annyi szekér és ló nincs az egész kerületben. 1729-ben Giroda falu kivándorolni készült, mert az ottani garnizon temérdek kárt tett a vetésekben és a legelőn. A katonaság föleszi az emberek éléstárát és fölemészti a házi jószág takarmányát, úgy hogy egész vidékek az éhínség kárhozatának vannak kitéve és a lakosság szanaszét szökik, a merre lát. Az adminisztrációnak az alattvalók kóborlása ellen kiadott tilalma, valamint az a rendelete, hogy mindenki a saját falujába terelendő vissza, a vagabundokat pedig föl kell akasztani, teljesen hatás nélkül maradt.

Növelte a nép elkeseredését a végletekig fölesigázott töménytelen robotmunka és a velejáró embertelen bánásmód, mellyel a külső tisztviselők a közteherviselést kezelték. Így például föl-hajszolták az alattvalókat a temesvári, karánsebesi és orsovai várak építéséhez robotmunka teljesítésére egész Szeged, Becskerek vagy Pancsova alól. A csanádi és becskerek kerületekből egész Lippára parancsolták az embereket, hogy a Maros medrét és partjait tisztogassák. A Bega folyó tisztítására évente a temesvári, lippai, lugosi és csákovai kerületek egész lakosságát rendelték ki. A munkásnép a nehéz munka után nem kapott egyebet, mint egy kevés kenyeret és 3 kr. napidíjat, a mellett némán kellett túrnia a hajduk és pandurok bárdolatlan durvaságait. 1718 júl. 18-án parancsolja az adminisztráció a lugosi és facseti kerületek alattvalóinak, hogy Bertalan napjáig a kincstári erdőkben 1000 öl tűzifát vágjanak, 100.000 zsindelet készítsenek és nagymennyiségű talicskát faragjanak. Babsán 600 fatörzset kellett levágni és Temesvárra szállítani a robotos munkásoknak. 1723-ban 10.000 darab fatörzs vágása volt kiosztva a facseti és lugosi kerületek alattvalóinak. Mindezt hídépítési célokra ki is kellett ácsolniok és a megjelölt folyókhoz szállítaniok. Köteleztettek továbbá az alattvalók a katonaság számára is roppant mennyiségű tűzifát vágni és befuvarozni. Így a csákovai kerületből évenként 4000, a temesváriból 2000, a lippaiból szintén 2000 öl tűzifát szállítottak robotosok az erdőkből. A lippai kerületnek szénát kellett termelni és szállítani a Vingán elhelyezett kincstári tenyészmarha számára. Mesébe illő dolog,

mennyi szénát kellett évről-évre más kerületeknek is a katonaság számára szállítani. Egymaga a csanádi kerület 1600 boglya széna előállítására volt kötelezve. Azontúl még a visszaélések is annyira elszaporodtak, hogy 1729-ben kénytelen volt az adminisztráció az összes tiszttartóságokhoz körrendeletet kiadni, hogy a kerületi tisztviselők ne használják föl a közmunkákat saját maguk javára és ne átkozzák, ne szidalmazzák és ne ütleljék az alattvalókat. Még 1731-ben is, mikor pedig a közviszonyok már bizonyos megállapodásra jutottak, a központi igazgatásnak közvetlen közeléből, a temesvári kerületből hangzik föl a hivatalos panasz, hogy az alattvalók »wegen den ihnen unüberschwinglichen Lasten stark entweichen.«¹⁾ —

Egy másik munkámban ismertettem már a *polgári és bünyfenyítő bíráskodást* a Temesi Bánságban.²⁾ A tisztartók és kenézek bíráskodása (Landjustiz) épp oly gyarló volt, mint a tartományi hadbíróóságé (Land-Auditoriat). Különösen abban látott sérelmet az igazságkereső köznép, hogy a hadbíróóságoknál mód fölött megtaksálták a szegény embert, »so dass wir die Justiz zu suchen uns schier nicht mehr getrauen.«³⁾ Ezt a közállapotokkal elégedetlen bánáti alattvalók írják a császárnak 1718-ban.

A falvakban arról lehetett fölismeri a kenéz házát, hogy előtte állt a kaloda, a deres, meg a hegedü, az ajtófélfán pedig ott lógott a bilincs, meg a bot. 1719 május 24-én rendelte az adminisztráció, hogy a kriminális bűntettek elkövetőit a kerületi tisztartók tartóztassák le s előzetes kihallgatásuk után küldjék Temesvárra összes irományaikkal és a bűnlajstrommal együtt. Temesvárott a várbeli porkoláb vette át a gonosztevőket és elbánt velük az udvari haditanácsnak egy 1719-iki utasítása szerint, melynek már a pusztá. czíme is félelmetes: »Instruction vom Hofkriegsrath für den Stabsprofosen der Festung Temesvar, vermög welcher sich derselbe in seinen Dienstobliegenheiten mit Eisen und Banden zu versehen habe.« Leggyakrabban előforduló bűncselekmények a csalás, lopás rablás, gyűjtogatás, útonállás, orgazdaság, verekedés, gyilkosság, kétnejuség, házasságtörés és a vérfertőzés.

1) Baróti: »Adattár«.

2) Száz év Délm. u. történ. 143. l.

3) Bécsi tilt. letr. Acta die Einrichtung des Tem. Banats betreffend.

A büntetések túlszigorúak és kegyetlenek. Előfordul a büntetések közt az »oldalborda-bökés« (Rippenstoss). 1719-ben egy karánsebesi hadnagy lecsukatta a tisztartó irnokát és bírói ítélet után oldalborda-bökésekkel kinoztatta meg. 1724-ben Radojevácson pénzlopás történt a vámhivatalnál. Két olasz nő volt a tolvaj. *Garbarossa Juditot*, ki résztvett ugyan a lopásban, de a maga részét visszatéríté, két napon át két-két órára nyakgallérba szorították s a helységben körülhordozták. A másik nőt, *Firondát*, minthogy már nem volt képes megtéríteni a lopott összeget, hóhér által megkorbácsoltatta a bíróság és örök időkre száműzte a Temesi Bánságból. Halálos ítéleteket oly könnyen mondott ki az adminisztráció, mintha csak lakodalomra hívta volna a delinquenseket. Halállal büntetik még a faültetvények rongálóit is, a házasságtörőket és bigamusokat. A kivégzések megdöbbentően gyakoriak; minden hónapra jutott néhány eset. De előfordult akárhányszor, hogy 8—10-et végeztek ki egyszerre. 1718-ban csak magában Temesváron 14 kivégzés történt. Minden városban, sőt a nagyobb helységekben is hóhért tartott az adminisztráció s a halálos ítéletek végrehajtási költségeiből, meg a büntetéspénzekből fizette. A halálos ítéleteket különböző módon hajtották végre. Szokásban volt a kerékbetörés, karóbahúzás, nyakazás, az agyonlövés és az akasztás. Egy alkalommal egy betörőt, ki a templomból apró devotionalékat lopott, máglyahalálra ítélték. A boszorkányokat szintén elégették. Közönségesen azonban a halálbüntetéseket kötél által, vagyis akasztással hajtották végre, rendszerint a bűncselekmény színhelyén, olykor a kerület központján. Minden kivégzéshez több kormányzékai tisztviselő ment ki Temesvárról, hogy annál fényesebb legyen a látványosság. 1722-ben két olasz munkást, *Magdelini Györgyöt* és *Pétert* ítélt halálra a temesvári auditoriátus. Minthogy lugosiak valának, oda viteté őket az adminisztráció, meghagyván a lugosi kerület tisztartóinak, hogy a delinquensek és a hivatalos személyzet odaszállítására hat fogatot küldjön Temesvárra s Lugoson akasztófát állíttasson. Ugyanakkor Pávó rablógyilkost és nőbecstelenítőt hatlovas szekéren Verseczre szállítják Lugosról és ott akasztják föl. 1727-ben Nagy-Gájon justifikáltak egy *Iukó* nevű embert, mert a rablóknak búvóhelyet adott a házában. Hét kocsira való tisztviselő úr ment ki az executióhoz. Ugyanígy történt

kevéssel utóbb Dentán, hol azért kötöttek föl egy megtévedt embert, mert parázsszal égetett egy suhancot, hogy pénzt csikarjon tőle. Nevezetes azonban, hogy a kivégzendők lelki vigasztalására, bármily vallásnak voltak is, mindig jezsuitákat rendeltek ki. A görög-keletiek vallásuk elnyomását látták ebben az eljárásban és panaszt tettek Bécsben a császárnál. Ennek következtében 1732-ben az a változás történt, hogy a nem katolikus delinquenseket »cum permissione Illustr. Eppi Csaniensis« a saját papjuk látta el ugyan a végső szentségekkel, de a vesztőhelyre ekkor is kath. pap, többnyire temesvári jezsuita kísérte. A temesvári vesztőhely évszázadok óta a Hunyadi-kastély mögött, vagyis a belgrádi kapun kívül eső mezőségen volt, a hol Dózsát is elégették. Már fönebb mondtam, hogy emlékezetet meghaladó idők óta kápolna állt azon a helyen, melynek közelében terült el a császári szekereszek telepe (Capella prope vecturas caesareas).

1729 jan. 1-én hirdeté ki az adminisztráció, hogy a polgári és büntető igazságszolgáltatás javítása céljából (zur besseren Beförderung der Justiz) Temesvárott katonákból és kamarális tisztviselőkből álló *törvénykezési bizottságot* nevezett ki a császár. Ez a vegyes törvényszék a temesvári térparancsnok elnöklésével hetenként egyszer ülésezett s mondott ítéletet az eléje terjesztett polgári és kriminális perekben. A bizottság kinevezése kétségkívül haladást jelent a Temesi Bánság júdicaturájában; mert nemcsak gyorsítja a polgári perek letárgyalását, de enyhítette és humánusabbá tette a bünfenyítő eljárást is. Már azon évi márcz. 25-én utasítja a bizottság a kerületek tisztartóit, hogy a bűnvallatásnál szelíden és embersegesen járjanak el, a torturának és más egyéb kényszereszközöknek alkalmazását pedig mellőzzék.

Ügyvédet az egész korszakban csak kettőt neveznek meg adataink. Egyik a tartományi ügyész (Landes-Advocat), *Prunauer Sebestyén*; a másik egy *Falck* nevű temesvári gyakorló ügyvéd, kiről a központi kerület tisztartója azt jelenti az adminisztrációnak, hogy módfölött el van adósodva.

Azonban sem a katonai s polgári tisztviselők önkénye és hatalmaskodása, sem a büntető bíróságok túlságosan kemény szigora nem volt képes megszüntetni különösen a szerb és oláh

lakosságnak azt az elvadulását, mely becsületérzés és törvénytisztelet híján az élet- és vagyónbiztonság veszélyeztetésében, az útonállásban, rablásban és gyujtogatásban bizonyos hetyke életezelt látott s a betyárvilág rémületes kalandjainak dicsősége után vágyakozott. Már Grisellini megjegyezte, hogy a tüzes harapófógóval való szaggatás, a keréketörés és akasztás oly kevéssé hatott a gonosz indulatú emberekre, hogy minduntalan rablógyilkosságokról, szegénylegények támadásáról és zsványbandák fosztogatásairól lehetett hallani. A neveletlen köznép lelkéből hiányzott az erkölcsi alap, nem volt meg bennük az evangéliumi tanok pallérozó és irányító hatása, a mi nélkül békés társadalmi életet s állami közrendet létrehozni és fönntartani lehetetlenségnek bizonyult.

A Temesi Bánság kormányának *közbiztonsági* intézkedései arról tanuskodnak, hogy Mercy pusztá fenyegetéssel és erős büntetések alkalmazásával gondolta a rendet a tartományban fönntarthatni. 1719 május 5-iki végzésében maga vallja, hogy sok rablás történik a vidéken, sőt a minap Temesvár közvetlen közelében is megraboltak útonállók egy katonadobost (Tambur). Az efféle eseteknek úgy akarta az adminisztráció jövőre elejét venni, hogy elfogdostatta a vagabundusokat és letartóztatta azokat az idegeneket, a kiknek nem volt útlevelük. De 1722-ben kiderült, hogy ez mitsem használ, mert a leggarázdább zsványok a Szerémségből jártak át a Temesi Bánságba és *Stója* vezérlete alatt testületileg voltak szervezve, miért is nem egykönnyen lehetett őket elfogni, passzust pedig nem voltak hajlandók fölmutatni. A Klisszura hemzsegett a sok rablóbandától. Különösen a *Maxim* és *Rista* nevű harambasák garázdálkodtak az aldunai vidéken, meg Temesvár és Becskerek környékén. Ezeknek a fejére 200 frtot tűzött ki az adminisztráció. Itebőn és Becsén, a Szentkirály pusztán, szintén népes rablóbandák tanyáztak és senki sem mert hozzájuk közeledni. *Hermann* becei vámszedő 1722 április havában viasszal megrakott 17 szekeret küldött Temesvárra; de már néhány órányi utazás után a czernyai országúton rajtuk ütöttek a zsványok, kifogták és elhajtották a lovakat, magukkal vitték a viasszal terhelt kocsikat és eltűntek nyomtalanul. Ilyen útonállási esetekben az adminisztráció altisztek veze-

tésével katonaságot szokott kiküldeni a rablóbandák üldözésére (Räubertrieb), a mi azonban vajmi ritkán járt némi eredménnyel. 1726-ban szept. 3-án *Markovits Péter* útonálló zsvány megszökik a temesvári tömlöcből (aus der Demnicz) és Hegyesre (Idiosch) fut. Az adminisztráció kiadja a parancsot, hogy el kell őt fogni és keresztbe vasalva, vissza kell küldeni. Markovits azonban nem került többé vissza, mert nem voltak képesek őt elfogni. S ekkor adta ki az adminisztráció az akkori közbiztonsági állapotokat jellemző e következő rendeletet: »Minthogy az alattvalók a futóbetyárokat nemcsak nem üldözik, de sőt el is rejtik: az olyan község, a hol efféle orgazdaság előfordul, köteles lesz nemcsak a zsványoktól okozott károkat megtéríteni, de a kenézt is tüstént el kell fogni és arra ítélni, hogy nehéz vasban sánczmunkákat végezzen. Minden zsvány kézrekerítéseért 12 aranyat fizet az adminisztráció, a szőkevény harambasák fejére pedig 25 arany tagliát tűz ki.«

Alig hogy ez a rendelet megjelent, máris újabb és sokkal kegyetlenebb rablótámadások híre verte föl Temesvár lakosságát. 1727-ben betörő zsványok támadják meg, halálra verik és kifosztják a melháiai csaplárost, *Knoflicsek* vámszedőt pedig halálos fenyegetésekkel rémületbe ejtik. Betörnek Vojtek faluba, kirabolják az egész községet, tüzesvassal égetik az embereket és négy családapát irgalmatlanul lemészárolnak. Egy sötét éjszakán megtámadják Knéz községet, elrabolnak a meglepett lakosoktól 600 forintot és eltűnnek. Máskor Monostor falut támadják meg, betörnek *Krupper* kapitány lakásába, elviszik összes vagyonát, aztán a felesége szemeláttára gyilkolják le a kapitányt, a szerencsétlen nőt pedig nyomorékká verik. Az adminisztráció rendőri hatalma tehetetlen volt ennyi gonosszággal szemben. Kénytelen volt igénybevenni a katonaság segítségét. 1727-ben a tartomány veszélyeztetett vidékein számos helységbe huszárokat szállásoltatott el, hogy a rablóknak nyomában legyenek s halálbüntetés terhe alatt ne engedjék a zsványoknak a lakosoknál való rejtőzködést. 1728-ban *Württembergi Ferdinand* herezeget bizta meg Mercy a rablóbandák kiirtásával. De mert ez a föladat neki sem sikerült, 1731-ben maga az udv. főhaditanács vette kezébe a bánáti közbiztonság ügyét. Mozgósította a betyárvilág megszüntetésére az összes temesvári hadcsapa-

tokat. *Sprung* temesvári várparancsnok meghatalmazást kapott és utasított, hogy csapataival a rablók ellen vonuljon, azokat búvófészkeikben kutassa föl, fogassa össze őket és rögtönítéletileg kímélet nélkül irtsa ki valamennyit, az ítélet végrehajtását pedig mutassa be a főhaditanácsnak.

Ez volt a puszták rémes romantikájának alkonya a Temesi Bánságban. Támadtak ugyan még ezentúl is időnként vakmerő rablóvezérek a hegyvidék erdőségeiben és a mocsarak nádas sűrűségében, de ezek már csak szórványosan s ritkaság gyanánt jelentkeztek. Ezek eltörpülnek a 20—30 tagból álló lovas bandák mellett, melyek Mercy kormányja alatt az olasz brigantik és a kurd rablók módjára rettegésben tartották nemcsak az egész nagy tartomány köznépét, de a népes városok lakosságát is, sőt nyugtalanították magát a katonaságot is.

Tévedés azt hinni, hogy a haramiák szövetkezetében *czigányok* is résztvettek volna. Mercy korában a *czigány* nagyon megbecsült ember volt a Temesi Bánságban. E tekintetben Mercy a magyar földesurakat utánozta, kik azonkép ki tudták használni a *czigányok* munkaerejét. Ezért aztán a vajdáiknak kiváltságlevelet szoktak adni. Ellenben a magyar vármegyék nem igen túrték meg a *czigány* népet. Heves 1679-ben nemcsak kiúzta területéről »a *czigányok* istentelen fajzatát«, hanem fölhatalmazott mindenkit, hogy elfoghatja s javaiktól megfoszthatja őket.¹⁾ De a Temesi Bánságban rózsákra volt ágyalva a *czigányság* élete. Itt csak fizetniök kellett és jó pénzen minden szabadságot megvásárolhattak. Három hónapra Temesvár bevételé után, 1717-ik évi jan. 30-án, leírt az udv. kamara Mercy elnöknek, hogy az összes bánáti *czigánynépet* (*Zigeunerschaft*), mely *Püspöky Gáspár* fővajda, *Géczy Oluj* vajda és *Kovács Zsviko* vicevajda parancsnoksága alatt áll, császári oltalomba fogadja. Ezért a kegyért kötelesek a *czigányok* — ígéretük szerint — 1717 jan. 1-től decz. végéig 500 frtot a kamarai pénztárba befizetni. A következő évben már emelkedett a *czigányadó*. 1718 decz. 14-én jelent meg az adminisztrációnak egy rendelete, mely szerint a *czigányokat* újra kellett összeírni. Az összeírás alapján fizettek a *czigányok* a rendes évi kamarai

¹⁾ *Szederkényi*: Heves vm. tört. III. 369. l.

taksán kívül fejenként még 5 frt baráncot is. A bánáti *czigány*-haráncot, mely 1728-ban 3600 frtot tett ki, *Muczul* nevű *czigánynak* adta a kamara haszonbérbe, oly kikötéssel, hogy ez az összeg ezentúl ne a hadi, hanem a kamarai pénztárnál számoltassék el. 1727-ben közlé Mercy Bécsből az udv. főhaditanácsnak azt a határozatát, hogy az adminisztráció 23 *czigány* családot fogadhat be Temesvár városába. Mercy a Nagy-Palánkban telepíté le őket és örült nekik, mert a bogsáni bányákban nagyon jól lehetett őket használni. Nem volt szabad őket ütni és ha valami kihágást elkövettek, előbb a *czigányharánc* bérlőjénél kellett őket följelenteni. A bérlő aztán megtaksálta a kihágást s volt annyi esze, hogy neki is jutott belőle egy kis haszon, meg a kamarai pénztárnak is. —

A közlekedés eszközeinek, az *országutaknak* és *folyóknak* rendezése, jókarba helyezése, az adminisztráció első intézkedései közt fordul elő. 1719-ben júl. 2-án jelent meg az erre vonatkozó első rendelet. Ez a rendelet sürgősen utasítja a kerületek előljáróit, hogy az utakat és a folyók réveit hozzák rendbe, »um denen Traffican ten die erforderlichen Wagen und Pferde beischen zu können«. Az utak ugyanis oly járhatatlanok voltak, hogy a kereskedelmi ügynökök, kalmárok és vándorszatócsok számára nem lehetett kocsit, lovat kapni. Kocsisokat és az ökrösszekerek mellé való hajcsárokat szintén gyéren lehetett találni. 1719 nov. 2-án maga az udv. kamara gondoskodott e szükségletek kielégítéséről, utasítva az adminisztrációt, hogy nyílt hirdetmények által és toborzás útján szerezze meg a megkívántató embereket. A személy-, podgyász- és teherszállítás eleinte kincstári kezelésben volt. A postaszállítók, kik többnyire kiszolgált német katonák valának, alá voltak rendelve a kerületek tisztartóinak. Azok előterjesztésére helyezte át őket az adminisztráció egyik helyről a másikra. A közlekedés az országutak hosszában egyik császári postaállomásról a másikra lovas- és ökrösszekerekkel történt. Közlekedési főútvonalak voltak Mercy idejében: 1. Szeged, Szt.-Miklós, Varjas, Szt.-András, Temesvár. — 2. Török-Kanizsa, Komlós, Jécsa, Temesvár. — 3. Becse, Basahíd, Tószeg, Kécsa, Csenej, Beregszó, Temesvár. — 4. Becskerek, Párdány, Dinnyés, Utvin, Temesvár. — 5. Arad, Vinga, Kokota, Zsadány, Szt.-András, Temesvár. — 6. Lippa, Hidegkút, Máslak, Sárád,

Gyarmatha, Temesvár. — 7. Szeged, Szőregh, Pordány, Szt.-Miklós, Szaravola, Perjámos, Nagyfalu, Fenlak, Zádorlak, Új-Arad, Kis-Szt.-Miklós, Hidegkút, Lippa. — 8. Lugos, Kapriora, Valymare, Bakamező, Faag, Dobrovz, Kostély, Köveres, Rékas, Remete, Giroda, Temesvár. — 9. Páncsova, Alibunár, Margita, Denta, Detta, Vojtek, Zsebely, Ság, Temesvár. — 10. Új-Palánka, Szakalovecz, Vöröstemplom, Jaszenova, Paulis, Versecz, Denta, Detta, Vojtek, Zsebely, Ság, Temesvár.¹⁾ — 1724-ben rendelte az udv. kamara, hogy Erdélyből Lugoson, Facseten és Dobrán keresztül új postaút készüljön. Szegeden, Kanizsán, Becsén és Perlaszon a Tiszán; Csanádon, Új-Aradon és Lippán a Maroson; Pancsován, Kubinban, Új-Palánkán, Moldován és Orsován a Dunán dereglyékkel vagy kompokkal közvetítsék a forgalmat. 1722-ben Becsén és Kanizsán hajóhidak építését javasolta az adminisztráció; de a terv sohasem valósulhatott meg, mert a kamara nem folyósította a szükséges költségeket. A főútvonalakon fekvő postaállomásokon vendégfogadó-korcsmákba szálltak az utasok. A Klisszurában, a karánsebesi, lugosi és orsovai kerületekben, a hol ilyen vendéglők még nem léteztek, az adminisztráció rendelkezése folytán maguk az alkalmazott német postaszállítók tartoztak olcsó áron szállást és ételmezt adni az utasoknak. Minden állomáson 4 lovas személyszállító és 6 ökrös teherszállító koci állt készenlétben. Erre a célra a »Banatisches Fuhrwesen« nagyszámú személyzetet, lovakat, kocsikat és 80 ökrösszekeret tartott a kerületi tisztartók ellenőrzete mellett. 1727-ben a kamara engedelmével új fuvarozási vállalat, az ú. n. »Landkutschens«-vállalat lépett életbe, mely Temesvár és Bécs közt állandó összeköttetést tartott fenn, hetenként egyszeri indulással. A kincstár nem segíté ugyan e vállalatot pénzzel, de fölmenté a vámok és harminczadok alól.

A *postajáratokról* 1719 ápr. 1-én intézkedett az adminisztráció. A török időkből maradt postaállomásokat részint megváltoztatta, részint új állomásokat létesített. A kerületi postaszállítókat maguk az illető kerületek fizették. Az ú. n. »stácziódíjakat« alku szerint havonként, vagy évi szolgálatuk után

¹⁾ Lásd ezeket az útvonalakat a Mercy-féle térképen. (Száz év Délm. u. tört.)

vehették föl a szállítók a kerületi pénztárból. Nagyobb helyeken egyes magánosok birták a postát s 1722-ig tetszésszerinti portókat fizettettek maguknak a szállítmányokért. *Noelli* lippai postamestert 1721 febr. 7-én meg is feddette az adminisztráció, hogy túlságosan sok portót számít föl a feleknek. 1722 júl. 26-án lépett életbe a Temesi Bánságban az új »Postordnung«. Ez eltörölte a kiváltságos emberek postaszabadságát. Ezentúl csak az állami hivatalok levelezését szállította a posta portomentesen. A levelekre rá kellett írni az »ex officio« jelzést. Ez időtől kezdve már rendes menete van a postának, úgy hogy 1728-ig minden egyes kerület központján és az országutakon fekvő népesebb helységekben postaállomás volt berendezve. —

A *vízrendezés* mindössze a Maros- és a Béga medreinek tisztítására, a hajóközlekedést akadályozó homok- és iszapzátonyok, úgyszintén a partokon fölburjánzott bokrok és egyéb vadhajtások eltávolítására szorítkozott. De gépek hiányában ez is fölöttébb nehéz munkával járt abban az időben. Már 1718-ban szept. 10-én sürgeté az udv. kamara a Maros tisztítását, mint-hogy a partokat elborító cserjék és fák megnehezítették a sószállító hajóknak fölfelé való vontatását. A fákat, bokrokat ki kellett vagdosni, a beiszapolt medret fölászni és a zátonyképződést sarkantyúk építésével megakadályozni. Évről-évre meg kellett ezt a rendeletet ismételni nemcsak a Marosra vonatkozólag, de a Béga folyóra nézve is. Ez utóbbinak szabályozása 1722-ben kezdődött, nagymértékű robotmunka igénybevételével. A hajózáshoz értő és a vizek sodrát ismerő emberek vezették a munkát, katonamérnökök és katonai karhatalom alkalmazása mellett. A hajósnép abban a kedvezményben részesült, hogy fölmentették a katonai elszállásolás terhétől s enyhítették az adóját. Hogy a temesvári várban friss víz legyen, a Gyárváros felől csatornát építettek, fölhasználva e célra azt a 10.000 frtot, a mi a német telepítésre szánt összegből fönmaradt. 1726-tól 1733-ig a Bánság minden vidékéről rengeteg számú robotosnép dolgozott a Maros és Béga szabályozási munkálatainál. A temesvári és lippai tisztartóságok naponként 50 robotost állítottak munkába. A lugosi, csákovai és verseczi tisztartók kerületenként naponta 100—100 munkást tartoztak küldeni. 1729-ben rendeletet adott ki Mercy, hogy a tisztartók áristommal-fognak

büntettetni, ha a Bega-csatorna szabályozásához elegendő munkást nem küldenek. —

A törökök kivonulása után 1719 júl. 21-én találkozunk az első *közegészségügyi intézkedéssel*. Erdélyben ugyanis ragályos betegség lépett föl. Ennek a hírére Temesvárott meghagyta az adminisztráció a lippai, lugosi és facseti tiszttartóságoknak, hogy Erdélylyel szüntessenek be minden kereskedelmi és közlekedési érintkezést, a határokat huszárok őrizték és az átutazók 10 napi vesztégzáratra szorítottassanak. Ugyanakkor marhavész dühöngött a Temesi Bánságban. S minthogy a szegény alattvalók az elhullott marhát eledelül használták, az adminisztráció halálos büntetés terhe alatt parancsolta, hogy minden döggőszág a bőrrel együtt elföldeltessék, a falvakban csavargó török házalók pedig, kik a ragályban elhullott dögnék bőrét vásárolni szokták, kiüzendők a tartományból. Orvos-doctorokban nagy hiány volt a Temesi Bánságban. Ha a falusi ember megbetegedett, Szegedről vagy Temesvárról kellett orvost hozatnia. 1722-ben *Wachter*, csákovai tiszttartó, engedélyt kér az adminisztrációtól, hogy Szegedre mehessen a doctorhoz magát gyógyíttatni, mert beteg. Többször előfordult, hogy maga az adminisztráció rendelt ki Temesvárról orvost a kerületekben jelentkező betegekhez. Az első bánáti orvos említése 1720-ban fordul elő. Azon évi okt. 23-án rendelte az udv. kamara, hogy az orsovai orvosnak (Orsovaer Medicus) a sziget mindennapi vizsgálatáért havonként 50 frt adassék a rendes fizetésén fölül. Valószínű, hogy az első években tábori orvosok és katonai felcserek szolgálták az egészségügyet a polgári házakban is. Felcsere kettő volt Temesvárott: *Hainz* polgári és *Heudlinger Ignác* katonai sebész. Be kell vallanunk, hogy egészségügyi tekintetben a bánáti kormányzó az akkori viszonyokhoz képest becsületesen teljesíté kötelességét. Kivált a törökországi határok őrizete okozott neki nagy gondot; mert onnan a pestis behurcolása szakadatlanul fenyegette a Temesi Bánság lakosságát. Őrházakat kellett tehát állítani a déli és keleti határok egész vonalán. 1726-tól alig múltott esztendő, hogy az alsódunai és erdélyi széleken emberek, vagy állatok zárlat alá ne kerültek volna. A pestisjárvány terjedése ellen Krajóván megfigyelő orvosi állomást szervezett a kormány s *Guttenberger János Györgyöt* nevezte ki az állomás

»pestisorvosává« (Pestmedicus). A határszéli contumácházakba egészségi fölügyelőket (Contumazmeister) állított be az adminisztráció 300 frt évi fizetéssel, s gondoskodott a vidéken könnyen megközelíthető gyógyszerházakról. 1729-ben nov. 19-én az összes bánáti egészségügyi dolgokat a bécsi *udv. egészségügyi tanácsnak* (Hofcommission in Sanitäts-Sachen) rendelték alá. Ennek a hatáskörébe tartozott ezentúl az orvosok és gyógyszerészek kinevezése, a kórházak főfelügyelete és új kórházak állítása, valamint az akkor már sűrűn látogatott mehádiai gyógyfürdőnek főgondozása. Most már egymásután nevezteték ki a Bánság részére egyetemi szakképzettségű »medicinae doctorek«. Temesvárra — minthogy az egyik temesvári medicus, *Dease Ferencz*, Konstantinápolyba ment házi orvosnak a hollandi követhoz, a másik temesvári doctort pedig, *Hochberget*, Szegedre neveztek ki orvossá — 1729 nov. 19-én *Gloser János József* neveztetett ki kormányzóki physicusnak. Hochberg helyére *Gutenberg György* doctort jött Temesvárra. Mindkettőnek évi fizetése 400 frt volt és 18 öl tűzifa. 1732 nov. 22-én neveztek ki Temesvárra katonai törzsorvosnak 1200 frt fizetéssel *Schick* doctort és ennek halála után 1733-ban *Dolfin Miklós* orsovai helyőrségi orvost. Ugyancsak 1733-ban *Sitter János* medicinae doctor neveztetett ki Temesvárra második kormányzóki physicusnak. A vár visszafoglalása óta még egy *Deimbl* nevű öreg orvosdoctor is tartózkodott Temesvárott, mint polgári orvos. Halála után 1733 febr. 14-én *Barneval Jakab* doctort jött a helyére, szintén 400 frt évi fizetéssel. Mercy gróf elnöknek saját háziorsosa volt, egy *Boccino* nevű olasz, a ki állandóan mellette tartózkodott és utazásain is kísérte. Polgári orvosok voltak még Karánsebesen, Lugoson, Beeskereken és Orsován. Fehértemplomban egy felcsere szolgált az egészségügyet. A többi helyeken katonai orvosok látták el a betegeket.

Kórházak Temesváron kívül 1724 óta már több helyen voltak. Valamennyi kórház kincstári volt s a »Kaiserl. Spital« címet viselte. Temesvárott volt egy nagy tábori kórház, a hová a vidéki állomásokról is beszállították a súlyosabb katonabetegeket.

Gyógyszerház kettő volt Temesvárott: katonai és polgári. Azonkívül volt egy polgári gyógyszerház Orsován, mely a majdánpeki

bányamunkásokat és a szigeti katonaságot is ellátta gyógyszerekkel. Jellemző egy 1724-ben kiadott adminisztr. rendelet, mellyel a kerületek lakosságának megparancsolták, hogy a gyümölcsfákról lehullott száraz gyümölcsöt szedjék össze s küldjék Temesvárra a táborig kórházba, a beteg harczosok számára csemegének.

IX.

Mercy a császári hadsereg egyik legvitézesebb hadvezére volt. Számos győzelmi koszorú díszíté homlokát. Szellemi tehetségével, műveltségével, katonai és államférfiúi képzettségével kimagaslott kortársai közül. Kedvelt, bizalmas embere lévén a nagyhatalmú s az udvarnál nélkülözhetetlen Savoyai Jenő hercegnek, érthető, hogy III. Károly uralkodása alatt épp úgy figyelembe vették, mint I. Lipót és I. József korában. Voltak ugyan ellenségei mind a főhaditanácsban, mind az udvari kamaránál, de útjába állni s ártani nem tudtak neki, mert a tekintélyét Jenő herceg pártfogása támogatta. Mindenképen nagy úr volt: az udvarnál is, bánáti kormányzói minőségében is. Mint katona a saját erejéből emelkedett a ranglétra legmagasabb fokára, mint kormányzó jóformán fejedelmi állást foglalt el és uralkodói hatalmat gyakorolt.

Észes udvaronc volt s öntudatos képviselője az udvar szellemének. Gyakran eljárt Bécsbe, hogy az udvari körök jóindulatát biztosítsa a saját személyének és a kormányzata ügyeinek. Számottevő eredményeket, melyek az udvari főhatóságok s különösen az udvari kamara megelégedését kivívhatták, csak szétágazó magas összeköttetései révén remélhetett, mint-hogy a temesi adminisztráció voltaképen expositurája volt a főhaditanácsnak és az udvari kamarának. Végső célja szerint az összbirodalmi érdekek szolgálatában állott. A politikai, közgazdasági és civilisatórius munka tehát, melyet Bécsben az adminisztrációnak föladatul tűztek, elválaszthatatlan érdekszálakkal kötötte össze a Temesi Bánságot a monarchia centrumával olyannyira, hogy az egész temesi adminisztrációt tulajdonképen a bécsi udvar tartotta kezében. Mercy nagyon világosan átlátta és átérezte, hogy ő a Temesi Bánságban egyszerűen

az uralkodó s illetve Savoyai Jenő herceg s az udvari főhatóságok akarátának végrehajtója és semmi egyéb. De éppen ebben a helyzetében gyökerezett bánáti kormányzói hatalmának nagy súlya és egyéniségének nagy tekintélye, mely előtt mindenki meghajolt. Nem lehet tehát neki rossz néven venni, hogy az udvari absolutismus ama merev korában bánáti kormányzata tizenhárom esztendejének csaknem a felét Bécsben töltő, az udvari hatalmasságok és befolyásos főúri pártfogók közelében.¹⁾

Gyakran ismétlődő hosszas távolmaradása a székhelyétől mitsem változtatott az adminisztráció ügymenetén. Távollétében épp oly kevéssé álltak be zavarok, mint ahogy jelenléte nem változtatta meg a közdolgok vezetésének irányát és nem lendített semmit azok jobbrafordulásán. Disciplinától áthatott félnék hivatalnoksereg állott Mercy rendelkezésére. Ez a személyzet az önkényuralom dicasteriális nyüge alatt nevelkedve, őszinteség és melegebb ragaszkodás nélkül ugyan, de teljes készséggel, a személyi cultusnak egész hódolatával igyekezett urának kedvében járni. Mercy egyéniségének s az ő hatalmi állásának igazete alatt föltétlenül és minden körülmények közt teljesíté a parancsokat, s a főnök távollétében is épp oly gyárszerű pedantériával végezte máról-holnapra előirt teendőit, mintha maga a kormányzat látható feje fölügyelte és ellenőrizte volna.

Mint katona és diplomata Mercy legfőképen *Savoyai Jenő* herceget és *Montecuccoli Rajmondot*, I. Lipót politikai tanácsadóját és hadvezérét, tekinté mintaképének. Követte példaadásokat erényeikben és tévedéseikben egyaránt. Mint tartományfőnök és kormányzó Kollonics érseket tartá szemei előtt. Kollonics igazgatási elveit iparkodott érvényre emelni a Temesi Bánságban mindenütt, a hol saját akarata szerint lehetett eljárnia. Eredetiséget, magasabb szempontú megítélést, vagy az udvari fölfogástól eltérő független és szilárd véleményt, új csapá-

¹⁾ 1718-ban az egész telet — egy félét — Bécsben tölté betegen. 1722 jan. 22-én reggeli 7 órakor utazott Bécsbe s csak aug. 12-én tért vissza Temesvárra, 1723-ban május 3-án ment föl Bécsbe és visszajött onnan aug. 29-én. Leghosszabban volt távol az 1724-iki francia háború alatt. 1726-ban ősszel utazott Bécsbe s egész 1727 novemberig maradt fönn nagybetegen. 1730-ban ápr. 3-án ment Bécsbe s csak hónapok múlva jött ismét Temesvárra.

sokon haladó alkotásokat és nagy czélok után törő lelkes becs vágyat hasztalan keresnénk Mercy kormányzói politikájában. Bánáti igazgatásának a német történetírók által leginkább földicsért emléke, a »Haupt Einrichtungs-Werk«, ez az egyetlen rendszeres közigazgatási mű, mely tőle fönmaradt, közönséges plágiumnak bizonyult. E dolgozat tartalma, szelleme, politikai elvei, közigazgatási rendszere, egész irányzata, sőt még a címe is Kollonics érsek elméjének a szüleménye.

Ismeretes ugyanis, hogy Kollonics 1689-ben I. Lipót király megbizásából s egy bizottság közreműködésével, melyben egyetlen egy magyar sem volt, javaslatot készített Magyarország s az ujonnan visszaszerzett részek jövődöbeli katonai és közigazgatási szervezete tárgyában. A javaslat címe: »*Einrichtungs-Werk des Königreichs Hungarn, des status politici, cameralis et bellici*«. Ugyanezt az esetet látjuk a törvénykezés terén is. Itt sem tudott Mercy a tartomány valódi állapotainak s a nép szükségleteinek megfelelő eredeti törvényalkotással föllépni. Itt is Kollonics epigonjának, szolgálai utánzójának bizonyult. Noha kezdetben az ország törvényeit szándékozott a Temesi Bánságban alkalmazni, ezt a helyes álláspontját csakhamar cserben hagyta, mert Bécsben szemben nem volt képes megvédeni azt. Alávetette magát habozás nélkül és föltétlenül az udvar akaratának. Kollonics segítő-társává szegödött a magyar törvények kiszorítására, a mennyiben elfogadta a Temesi Bánság számára Alsó-Ausztria polgári és büntető törvénykönyvét, mely Kollonics által latinra fordítva, »*Praxis Juridica*« és »*Praxis Criminalis*« néven erőszakoltatott föl Magyarországra a törvénykezési gyakorlatban. Kollonicsnak ezt a két munkáját írta át Mercy és alkalmazta a Temesi Bánság közügyeinek és közéletének intézésére, oly kevés tájékozottsággal és léptennyomon a bánátsági élethelyzeteknek oly fogyatékos ismeretével, hogy ez az egész kormányzati rendszer — mint a fönnbbieken láttuk — nem felelt meg sem a délvidéki lakosság gondolkodásának, sem a különböző fajok és vallások érdekeinek, sem a félhold uralma alól csak az imént fölszabadult tartomány kezdetleges viszonyainak. Mercy is, mint Kollonics, a fösúlyt a Temesi Bánság sürgös benépesítésére fekteté; mert »ubi populus, ibi obulus«. Ő is, mint Kollonics, idegen népesítést, külföldi német telepítéseket sürgetett, hogy

a tartomány minél előbb elgermanizáltassék és a forradalmakhoz s zavargásokhoz szokott magyar nép az occupált területről, az ország délkeleti határáról, végképen eltávolítottassék.

Hosszú évszázadokra kiható következményei lettek Mercy nemzetietlen telepítési politikájának. Délmagyarország államjogi viszonylata, néprajzi, gazdasági, kulturális kialakulása és egész társadalmi berendezése erősen megsínylette és sínyli ma is, kétszáz év után, a Mercy telepítéseinek végzetes hatását. Világossá lesz ez előttünk, ha meggondoljuk, hogy a Temesi Bánságban ezekre a telepítésekre támaszkodott az osztrák absolut uralom jövője és megizmosodása s ezeken a német telepítéseken sarkallott a délmagyarországi részek elkobzása Szent-István koronája örök birtokából. Mily másképen alakultak volna hazánk délkeleti határain a közviszonyok s milyen hatalmas órvára épült volna föl Délmagyarországon a magyar államiságnak, ha isteni és emberi jog szerint a régi magyar birtokos családok visszakapták volna ősi uradalmaikat és az elpusztult magyar községek s magyar gazdaságok helyén új magyar nemzedékkel virulhatott volna föl a Hunyadiak kora.

Volt bujdosó magyar elég, kik a nemzet alkotmányáért s az ország törvényes szabadságáért vívott hősi küzdelmekből éppen csak a pusztá életüket vitték magukkal és szanaszét bolyongtak az ország rejtkehelyein, vagy a haza határain túl, a hontalanság keserves kenyerén tengődve, a szomszéd fejedelmek oltalma alatt. Ezeket kellett volna a szedett-vedett külföldi németiség helyett Délmagyarország elpusztult és üresen álló területein letelepíteni s céltudatos, törvényes és jóságos vezetéssel a békés polgári foglalkozásra visszaterelni. Hiszen a magyar törvény szerint csak született vagy honfiúsított magyaroknak volt joguk Magyarországon a földbirtokhoz. Semmi esetre sem a külföldről becsöditett németeknek! A magyar nép lázadásai a németek ellen 1701 őszén és 1702—1703-ban Bereg, Ung, Zemplén, Szatmár, Máramaros és Sáros megyékben intó például szolgálhattak volna. De maga a Rákóczy-mozgalom is csak természetes következménye volt a Kollonics-féle politikának, az idegenek elhatalmasodásának és a nép testi-lelki szenvedéseinek. Mihelyt tehát a délmagyarországi terület a törököktől visszaszerezett, lassanként

itt is helyre kellett volna állani a nemzeti életnek és fejlődésnek, miként visszaállt már 1702-ben a bécsi haditanács és udvari kamara alatt Bács, Békés, Bodrog, Csongrád és Csanád vármegyékben. Mert a törököktől visszafoglalt délmagyarországi terület magyar jog és törvény szerint *visszaszerzett* birtok volt, nem pedig *hódítás*, a minek azt Bécsben tekintették és tekinté Savoyai Jenővel együtt Mercy is. A magyar nemzeti élet közegét, a vármegyei intézményt, a karlóczai béke után nem lett volna szabad elnémetesíteni és nem lett volna szabad a visszaszerzett országrészeket idegenekkel megrakni; mert e részek a magyar nemzet tulajdona valának s Magyarország területének kiegészítő részét képezték. Erre az államjogi és történeti alapra helyezkedett a nemzet mindenütt azokon a területeken, melyeket a karlóczai béke a török birodalomtól elszakított. Az ozmánoktól visszatérült vármegyék úgyszólván maguktól álltak ott vissza és újjá szervezkedtek. Így volt ez a Dunán és Dráván túl, a Duna-Tisza közén és a Tiszán túl, hol új életre ébredtek olyan vármegyék is, melyek a török hódoltságban már száz esztendő óta megszűntek, vagy csupán névleg álltak fenn. Mindenütt akadt némi nemeség, az egykori földbirtokosok leszármazói, rokonai, vagy más magyarok, a kik megpróbálták visszaállítani a nemzeti közigazgatás és törvénykezés történeti közegét, az ősi jogú vármegyét.¹⁾ Ennek kellett volna történni Délmagyarországon is.

Temesvár visszafoglalásakor és azokban az években, mikor a Temesi Bánság megalakult s Mercy német telepítései végbementek, mintegy 30—40 ezer magyar és erdélyi bujdosó élhetett még Törökországban, Moldvában, Havasalföldön, Lengyelországban s a szomszédos Szerbia és Bulgária dunaparti vidékein.²⁾ 1711-ben

1) Magyarország történe. I. Lipót és I. József korában.

2) Thököly bukása után 1685—1686-ban 17.000 kitűnő kurucz katona kóborolt az országban. 1690-ben a zernyesti csatából mintegy 10.000 ember menekült külföldre a jelenvolt 25.000 főnyi magyar hadból. 1697—1698-ban a levert sátoraljai parasztlázadás részesei, kik Temesvárra menekültek, Temesvár megvételekor (sokan már előbb) kimentek Törökországba. 1699-ben, mikor a karlóczai béke megkötetett, mintegy 25.000 magyar bujdosóról történik említés, a kik török területen éltek és a karlóczai békekötés X. pontja értelmében engedélyt kaptak, hogy a családjuk is kimehessen hozzájuk. 1703-ban, a Rákóczy-mozgalom idején, Moldvában és Havasalföldön nagyobb számú magyar bujdosó élt. 1705-ben nov. 11-én, a zsbíói

a szatmári egyezés szerint a császár kegyelme kiterjedt a külföldön élő akár mostani, akár az 1699 előtti mozgalmak idején kivándorolt magyarokra is. Az összes magyar emigráció tehát amnesztiát kapott. Az egyezés értelmében egy becsületes kormánynak nem lett volna szabad akadályokat gördíteni a hontalanok visszatérése elé.

Óh! ha teljesülhetett volna e számkivetett tősgyökeres magyarságnak szívevágya és bejuthattak volna ismét szülőhazájukba. — Mennyi hely állt számukra üresen Délmagyarországon, a hol otthont alapíthattak s a hajdani magyar megyéket új életre ébreszthették volna!

Csakhogy ennek már a passzaroviczi béke előtt kellett volna megtörténni; mert e békében dőlt el véglegesen Temesvárnak és vidékének sorsa.

Rákóczy maga beszéli önéletírásában, hogy 1716 végén magához kérette őt a szultán, ígérve, hogy megerősíti Magyarország minden jogát és szabadságát, sőt elegendő pénzt is bocsát rendelkezésére, ha vállalkozik rendes hadsereg szervezésére és beviszi azt magyar földre. E sereghez csatlakozott volna az összes bujdosó magyarság. Eszterházy Antal gróffal nagyszámú kuruczság tartózkodott akkor Rakovicza Mihálynál, a chotini basánál. Ezek is mindent elkövettek, hogy visszajöhessenek hazájukba. De Rákóczynak nem engedte a lelkiismerete, hogy része legyen egy ilyen pusztítással járó betörésben, mint-hogy kevéssel előbb az 1717-ik évi tatárjárás és a német hadak fölvonulása úgy is már rengeteg károkat okozott Magyarországnak.¹⁾

S így történt, hogy a passzaroviczi békét követő mozgalmas időszak lehetővé tette a Habsburgok uralmának megszilárdulását Délmagyarországon. Ekkor állapodtak meg Bécsben, hogy az 1684-ik évi udvari tanácskozások határozatainak és az 1689-ik évi Kollonics-féle javaslatnak értelmében Temesvár és vidéke a császár kezében maradjon.

Megkezdődött tehát Mercy önkényuralmi kormányzata a szat-

kudarcz után, mikor Erdély német uralom alá került, Erdélyből szintén vagy 12.000 magyar ment át Pekryvel Moldvába, a hunyad-vármegyeciek pedig a Temesközbe.

1) Magyarország történe. III. Károlytól a bécsi congressusig.

mári békeszerződés megszegésével, a történelmi jog kijátszásával, osztrák törvények vezérjónalán.

Azonban — miként az előbbi fejezetek adatai tanúsítják — Mercy kormányzata még az osztrák absolutismus kényszereszközeinek alkalmazása mellett sem bizonyult szerencsésnek. Azok a separatistikus álmok, melyeket Bécsben a Temesi Bánságnak német kultúrával való fölvirágoztatása iránt tápláltak, távolról sem mentek teljesedésbe, noha az adminisztráció nem igen volt válogatós az eszközökben. Mercy maga egész ambíciójával azon volt, hogy urának és mesterének, a magyargyűlölő Savoyai Jenő herczognek politikai irányelvei hajszálnyi pontossággal megvalósuljanak. De hol maradt hát a nyelvi és kulturális unio, a mit a Bánság ethnikai egyvelegében létrehozni igyekeztek? Ez az unio soha sem jött létre. A Mercy elnökségében personifikált udvari politika kudarcot vallott. A délvidéki lakosság egyetlen kerületét, egyetlen faluját sem tudta Mercy kiforgatni eredeti jellegéből. A benlakó nemzetiségekre sem a német nyelv, sem a német szellem nem gyakorolt asszimiláló hatást. A germanisatio nemcsak nem hódított tért a nemzetiségi kerületekben, sőt ellenkezőleg, mindenütt, a hol erőhatalommal tolatkodott előre, keserűséggel tölté el a benlakó fajnépek közérzetét — és lejtőre jutott, végkép megrekedt.

Mercy még a belső rendet sem volt képes hadsereg nélkül kezelni. Bánsági kormányzata valóságos szuronyuralom volt, mely a benszülöttek lelkében megrendítette nemcsak a közhatalóságok és a törvény tekintélye iránti tiszteletet, hanem aláásta a trónhoz való hűséget is. Az elnyomás, az idegenek uralma kitörülte a délvidéki lakosságból s különösen a Maroson és Tiszán nyomorgó jó magyar nép lelkéből még a nemzet régi történelmi nagysága iránt való érzéket is, olyannyira, hogy ivadékostól beolvadtak részint a szerbekbe, részint az olátságba. Bizvást mondhatni, hogy az oly gyakran ismétlődött belzavarok és forradalmi tünetek nem az elgyötört szegény alattvalók szabadságának kivívását és az idegen járomtól való szabadulást célozták, hanem inkább a német kerületi felsőbbbségek zsarnoki bánásmódjának és az osztrák katonai uralomnak gyűlöletéből eredtek.

Még a törökök sem nyomorgatták oly szívtelenül hódoltság-beli alattvalóikat. A benszülöttek tömeges menekülése a török

tartományokba mindennél inkább bizonyítja, hogy az autochton délmagyarországi lakosság még a mohamedán világ gyászos uralmát is tűrhetőbbnek tartotta Mercy kormányzatánál.

Legmostohább volt a benszülött végbeli magyarság helyzete Mercy kormányzatának első éveiben. A nyakukon ülő német mindenüket fölfalta és a mellett még gyűlölte is őket s kegyetlenkedett velük. Mint ellenséggel bántak velük a saját hazájukban. Sérelmeiket meg nem hallgatták, kisémmizték a vagyontárukból, kiüldözték falvaikból és lakásaikból, éhenhalásra, kivészésre kárhoztatták őket, mert a német neopatrioták azt tartották az izgága magyarról, hogy bánáti lakosnak egyáltalában nem való. Szomorú végzetük egyik helyről a másikra hajtotta őket. Fegyveres erővel hajtották őket a legnehezebb robotmunkákra. Fagyban-hóban, zuzmarás erdőkben, dermesztő szélvészek tanyáján a végkimerülésig dolgoztattak velük. Fejüket soha le nem hajtatták a büntetéstől való rettegés nélkül. Az adminisztráció embereinek szemében a magyar megmaradt «canaglia»-nak, a mint Savoyai Jenő nevezé, ki az emberi tökéletességeknek ideális mintaképét, Rákóczy fejedelmet is «egy végtelen gonosz-tettekkel megfertőzött rebellisnek» mondotta.¹⁾ Milyen volt a délvidéken a németek elnyomása ellen a hangulat, mutatta az 1735-ben kitört Péro-féle lázadás, melyben a kurucz magyarok a szerbekkel együtt vettek részt s melyet sok tekintetben Mercy kormányzatának bűnei készítettek elő.

Az igazi kulturális fejlődés a honszeretet elevenítő napfényén nagygyá, boldoggá, elégedetté teszi az embert. Szervesen egybe-kapcsolja az emberi társadalmat s békét, jogrendet és általános jólétet teremt. Kiegyenlíti a szembenálló érdekeket, lenyesi a polgárerkölcsök korcsképződményeit s biztosítja mindenki részére a szabadságot, törvényességet és oltalmat.

Mercy kormányzata alatt nem a honszeretet boldogító melege és bensősége, nem a hazafiúi lelkesedés érzése, hanem a halálra szánt kétségbeesés és gyűlölet mozgatta az elnyomott népek szívét. A Temesi Bánság adminisztrációja kiölte a lakosság lelkéből a haza szent fogalmát, a hazafiság eszményeit, melyek a külföldi vendégnépeket különben is hidegen hagyták. A tör-

¹⁾ *Marczali*: id. m.

téneti Magyarország emléke teljesen feledésbe ment a délkeleti végbeliek lelkében. Feledésbe mentek a régi vármegyéknek még a nevei és határai is. A Temesi Bánság lakossága teljesen elkülönült Magyarország népeitől. Ki volt kapcsolva a magyar nemzeti államélet közösségéből és sehogyan sem érintkezhetett többé a nagy nemzettestnek közös tápláló erőforrásával. Az ekképen elszigetelt Délmagyarország nem lehetett képviselve sem az 1723., sem az 1728—29-iki országgyűléseken. Egyetemes társadalmi consolidáció éppen nem jöhetett létre; főleg azon korlátok és aránytalanságok miatt, melyeket Mercy kormánya az államhűnek tartott némettség és a tartomány más fajbéli lakossága között fölállított. Az adminisztráció szemében egyedül csak a némettség létezett, az állt a helyzet gerinczén, míg a többi nép csak mint igavonó contribuens vétetett számításba. A népjólétet és vagyoni restauratiót, mit a hódoltság szenvedései után a kultura és civilizáció nevében működő kormánytól méltán lehetett volna elvárni, lehetlenné tették a szörnyű adóterhek, az elviselhetetlen közmunkák, a katonai megszállás sanyaruságai, a bécsi udvari kamarának, a kerületi tisztviselőknek és a monopólium kezelőinek rablógazdálkodása. A katonaság prédával, vakmerő csinyekkel kereste kenyerét, mert nem kapott zsoldot. A koldussá lett lakosság, a kirabolt és megalázott nép, elvesztvén hitét egy jobb jövő iránt, csüggedetten, fásultan tűrte sorsát. Filléreihez tapadtak a könyei és arcza verejtékéhez az átka. Erdők, hegyek rejtekeiben zsványbandák verődtek össze, az eléjük akadó utazót minden gondolkodás nélkül kifosztották, betörték a falvakba és nem egyszer nyílt utczán rablóhadjáratokat vittek véghez. A hivatalnoki állásokba külföldi kalandorok csempészték be magukat s nemcsak zsarolták az alattvalókat, de a kerületekben is oly terrorismussal uralkodtak, hogy még a kenézek is megtagadták tőlük az engedelmisséget. Mercy kormánya, — bár az udvar akkori szelleme szerint az egyház pártfogójának tünteté föl magát — valósággal veszedelmessé lett az egyház kánoni szabadságára és függetlenségére nézve is. Az egyházi és vallásügyi kérdéseket oly módon akarta megoldani, hogy hatalmi súlyával ránehezedett a csanádi egyházmegye püspöki joghatóságára és önkényesen beavatkozott nemcsak a kizárólag egyházi természetű igazgatási

közdolgokba, de még a papi fegyelmi és személyes ügyekbe is. Kísérletet tett az egyházmegye területi épségének széttagolására és raffinált kétszínűséggel forgatta ki jogaiból az egyházmegye törvényes főpásztorát, Nádasdy Lászlót. Ezt bizonyára nem egyéb ok miatt tette, hanem mert a püspök Nádasdy-nemzetség volt, kinek nevéhez dicsőséges emlékek fűződtek s kinek a magyar mágnásvilágban széleskörű családi összeköttetései valának. Álnok hitegetésekkel évek során kizárta őt az egyházmegye bánáti részéből, közönyösen nézte az agg főpap nélkülözéseit, megakadályozta még az ősi csanádi káptalan restaurálását is és közreműködött az udvari kamaránál, hogy a káptalannak hajdan gazdag uradalmi, melyekből egykoron Délmagyarország egyházi, közművelődési, honvédelmi és gazdasági szükségletei fődöztek, örök időkre elidegeníttessenek. *Minden, a mi Mercy alatt a katolikus vallás és egyház érdekében, vagy az iskola és köznevelés terén történt, kizárólagosan a délvidéki szerzetesrendeknek, jöképen a Jézus-társaság temesvári missióházának elvülhetetlen érdeme.*

Gyötörte a német abban az időben hazánknak magyar igazgatás alatt levő részeit is. A mint mondám, ott sem voltak valami ideális közállapotok; hiszen az a korszak nemzeti történetünk legsötétebb lapjain van megörökítve. De mennyivel tűrhetőbb volt mégis az idegen elnyomatás igája az ország többi részeiben, hol a vármegye irányítja a közdolgokat. Ott a magyar birtokos nemesség, áthatva a nemzeti történelem s a nemzeti hagyományok szellemétől, bátran szembe mert szállni még a fegyveres «vis major»-ral is. A magyar vármegyékben, jelesül a dunai és tiszai megyékben, már félszázaddal Mercynek bánsági kormánya előtt a rendi önkormányzat örködött a nemzet alkotmányos javai fölött és nem engedte sem a félhold uralmi vágyainak, sem a bécsi udvar hatalmaskodásainak túltengését. A rendi önkormányzat őrt állt az alattvalók lelkiismereti szabadsága fölött s nem engedte agyontiporni a nemzeti érzelmeket. S ha országgyűlés, megyegyűlés nem volt, ott állt a nemzet élén Magyarország nádora, ki felelős volt a törvények tiszteletben tartásáért. És voltak a magyar megyékben gondviselésszerű hazafiak, kik a magyar közvéleménynek irányt jelöltek s a nemzeti mozgalmakat vezetni tudták. A magyar megyékben már a XVII.

század közepén vallásszabadságról, a nemzet egyesítéséről beszéltek az emberek, eszményeket tápláltak Magyarország önállóságáról. Zrinyi, Thököly, Rákóczy személyében az akkori nemzedék érzelmei s törekvései hatalmas kifejezést nyertek. A magyar vármegyékben mindenütt az volt a politikai program, hogy az elszegényedett s megrontott haza fölszabaduljon az idegenektől s egyedül és egészen csak a magyaroké legyen. A vármegyei hazafiak nemcsak jó tanácsot tudtak adni a tömegnek, de a saját életükkel mintaképei is valának a hazáját szerető magyarnak. A magyarság még oly vidékeken is bizalommal tekintett rájuk, a hol pártokra volt szakadva. Mily főséges nyilatkozatai a szabad szellemnek és lelkes honfiúi bátorságnak hangoztak föl 1681-ben a soproni és 1683-ban a kassai országgyűléseken! A jogos önértetnek mennyi határozottságával követelik a követek a királytól a sérelmek orvoslását, a nádorválasztást, az ősi törvények megtartását, a német adórendszer eltörlését, a katonai végrehajtások beszüntetését, az ország régi intézményeinek helyreállítását, az idegen katonaság kivételét, a birtokosok javainak visszaadását! Épp azokban a nehéz időkben fejté ki a megyei közélet leghatékonyabb erejét s legmunkásabb tevékenységét. Végezte nemcsak a helyi közigazgatás, az adóbehajtás, a katonai élelmezés és az igazságszolgáltatás teendőit, de ő lévén az egyetlen törvényes magyar intézmény, a politikai élet terén is vezető szerepet vállalt. Alkudozott a bécsi udvarral, a német kapitányokkal, a török basákkal, a kurucz vezérekkel és a szomszéd törvényhatóságokkal. A megyék követei ide-oda jártak szakadatlanul, a megyék főemberei intézték az igazgatás teendőit, alkottak rendszabályokat, kivetették az adót s tartottak magyar katonaságot.¹⁾

A magyar vármegyékben és városokban a szatmári békétől kezdve minden esztendő a helyreállításnak, a szellemi és anyagi megerősödésnek, az önkényuralommal való küzdelemnek volt szentelve. A vármegye nemessége behuzódott a közgyűlés termeibe s onnan vette föl a harcot az idegen uralom ellen. Míg a Temesi Bánságban a reformok megvalósításánál minden nemzeti elvet és törekvést ledöntött a főnhéjazó idegen uralom: addig

¹⁾ V. ö. *Acsády*: Magyarország Budavár visszafoglalása korában.

a magyar vármegyékben egymásután újultak föl a nemzeti élet mozzanatai. A fejlődés céljaira új tervek fogamzottak meg, fölelevenült a nemzeti jogok épségben tartásának ébersége és fölébredt az emberekben a bátorság ellenállni a törvénytelen kísérleteknek. Példák bizonyítják, hogy még a nemzetiségek lakta vidékeken is magyar szellemben fejlődött a közélet és a nép javára minden tekintetben örvendetes volt az előmenetel a vármegye irányítása s hazafias vezetése mellett. Így többi közt a túlnyomóan tótok lakta Nyitrában 1726-ben Erdődy László gróf nyitrai püspöknek és kancellárnak, mint örökös főispánnak elnöklésével a galgóczi várban megyegyűlésre jöttek össze a rendek és elhatározták, hogy ezentúl a közönségen való bíraskodást és az összes igazságszolgáltatási dolgokat ők maguk fogják kezelni autonóm jogkörükben. Az alispán elnöklete alatt egy mágnás, egy-egy egyházi férfiú és hat köznemesből törvényszéket állítottak össze. — Zemplénben a lakosságra kirótt súlyos terhek ellen szólaltak föl a rendek s a lakosság panaszát az 1729-ik évi országgyűlés elé vitték. Ugyancsak Zemplénben 1713 óta a bajor ezred állomásozván, az ezred elhelyezése és élelmezése temérdek bajt okozott a népnek. De a megye erőlesen fölkarolta a nép érdekeit s a sok összeütközésben sikerrel állta meg helyét. A megye által alkotott szabályrendeletek bizonyítják a megyei közönség buzgólkodását a saját érdekei s a nemzeti ügy érvényesülésének kivívásában. — A Bánsággal szomszédos Aradban, hol igazi megyei életről a XVIII. század három első tizedében voltaképen nem is lehet szó, mert a megyét akkor a királyi kincstár aradi praefectura kormányozta, oly tiszteletben részesült a vármegye önkormányzati jogának elve, hogy a kormányzó praefectus 1718-ban új pecsétet készíttetett, ezzel a büszke körirattal: «*Sigillum Comitatus Aradiensis*». Csupa tiszteletből a magyar megyei intézmény iránt megtartotta a megyei gyűléseket, nemesség hiányában az aradi és szegedi kincstári tisztekkel. 1722-ben, 1727-ben és 1729-ben Arad instructióval ellátott követeket küldött az országgyűlésre, mert nem akart lemondani törvényes jogairól.

Tudvalevően az 1722-iki országgyűlés Arad, Zaránd, Csanád, Békés, Torontál, Temes, Krassó, Szörény, Bodrog, Bács, Csongrád, Valkó, Szerém, Verőcze és Pozsega vármegyéket ismét az

ország kiegészítő részeinek nyilvánította. *Ezzel hallgatagon a Temesi Bánság megalakítását is törvénytelennek bélyegezte.* A király 1723-ban február 18-án fölhívta a rendeket: tegyenek javaslatot a megyék visszaállításának módozatai iránt. A rendek már márczius elején válaszoltak és kívánatukat törvénybe is iktatták.¹⁾ De a bécsi kormány — mint az előadottakból láttuk — a Temesi Bánságot a törvény daczára föntartotta és Mercy gróf segítségével teljesen német lábra állította.

A délmagyarországi vármegyék eltörlése nemcsak politikai téren akasztotta meg a Mercy kormányzata alá helyezett nép szabad fejlődését, de *szellemi kultúra* tekintetében és *társadalmilag* is félszázaddal hátrább vetette a Temesi Bánságot a magyar vármegyék mögé.

Tekintsük ismét a vegyes nemzetiségű vármegyéket.

Gömörmegyében Rozsnyón már 1656-ban gimnázium állt fönn, mely magyar jezsuiták vezetése alatt a XVIII. század kezdetén a virágzás tetőpontjára jutott el. A gimnáziumot Koháry István országbíró 1723-ban két uradalmának jövedelmével és 4000 frttal segítette. Andrassy György 1719-ben szegényházat alapított Rozsnyón, melyben elaggottak és gyámoltalanok valláskülönbőség nélkül kaptak ellátást. Rimaszombaton 1715-ben szintén teljes gimnázium volt, melynek igazgatói 1735-ig magyar nemesek valának. Mikor az 1712. évi országgyűlésen az uralkodó és a nemzet között kibékülés jött létre, Andrassy Péter báró főispán és Andrassy György föllépésére a megye birtokos nemessége mind visszakapta elvesztett birtokait és a régi nemesi társadalom ölen új birtokos magyar nemesi családok keletkeztek. A vármegye közönsége mindegyre nagyobb figyelmet fordított a községi életre is és a XVIII. század elején Gömörben már élénk magyar társadalmi élet folyt. — *Barsmegyében* a vármegyei élet már 1714-től kezdve lendült föl. 1722-ben a megye már szabályrendeletet is alkotott és elrendelte a megye középpontján a székház építését. — *Győr vármegyében*, Győr városában, 1627-től állt fönn a gimnázium jezsuiták vezetésével. 1717-ben megalkotják a „schola superior«-t, az ú. n. akademiát, melyben jogot és philosophiát tanítottak. A XVII. század óta

¹⁾ 1723. XX. t.-cz.

áll fönn Győrött a nagyobb papnevelő intézet. A győri gimnáziummal egybe volt kapcsolva a nemesi convictus, szintén jezsuiták vezetése alatt, melyet Széchenyi György 1684-ben nemes ifjak számára alapított. Sajgó Benedek pannonhalmi főapát a XVIII. század első évtizedeiben monumentális építkezéseket végeztet Pannonhalmán és Bakonybélben, 11 faluban templomokat emeltet s a rendtagokat a római és salzburgi benzés egyetemeken taníttatja. 1715-ben rendeli III. Károly király, hogy Csorna, Tihany, Zircz, Szent-Gotthárd és Zalavár földült apátságai föl-építtessenek. — *Zemplénben* a XVII. század végén és a XVIII. század elején különösen a katolikus valláserkölesi élet hódított rendkívül széleskörű tért. Sátoralja-Ujhelyen pálosokat, Homonnán és Sárospatakon jezsuitákat, Terebesen pálosokat, Homonnán és Stropkón ferenczrendieket találunk, mindenütt nem egyedül az egyház, hanem a tanügy és a humanitárius feladatok szolgálatában. A katolikus hitélet térfoglalása mind nagyobb mértékben haladt előre, midőn a megyei főuri családok vállalva működtek közre a plébániák alapításában és a templomok építésében. A katolikusokkal versenyre keltek a protestánsok. A hírneves sárospataki református főiskola már a XVII. században virágzott. Élénk irodalmi élet folyt benne, főkép a szónoklati, történelmi és tankönyvírási literatura terén. — *Aradmegyében*, Aradon, Pakó Tamás minorita, mint rendi lector, 1720 táján philosophiát tanított, míg maga a szerzet Arad városában elemi iskolát tartott fönn. — *Biharban*, Nagyváradon, 1716-ban a város jegyzőkönyvét magyarul vezetik. 1723-ban III. Károly megerősíti a váradi káptalan és a város közt létrejött egyezséget s jogokat biztosít a város polgárainak. Csáky Miklós gróf püspöki lakot és papnevelő intézetet épít. Gyöngyösi György kanonok Váradra hozza az irgalmasrendet, Szenczy István kanonok az Orsolya-szűzeket, Salamon József kanonok finevelő intézetet alapít. Újból épülnek a jezsuiták, pálosok és a praemontreiek rendháza. 1727-ben a kapuczinusok települnek le Váradon. Alig van hazánkban időszak, midőn az oláhok lakta Biharban annyi magyar iskolát létesítettek volna, mint a XVII. század második felében és a XVIII. század elején. Az országgyűlések ismételen elrendelték új iskoláknak alapítását és a felekezetek Magyarországon vármegyéiben vetélkedtek tanintézeteik szaporí-

tásában. A nagyváradi gimnázium 1722-ben nyílt meg a jezsuiták vezetésével. A nagyszalontai gimnázium már 1714-ben fönnállott. — *Abauj-Tornában*, Kassa városában, még a XVII. században jött létre a jezsuiták gimnáziuma. 1674-től kezdve már nyomdájuk is volt, melyben egy ideig II. Rákóczy Ferencz »Mercurius veridicus ex Hungaria» című hírlapját nyomtatták. Ugyancsak a jezsuiták állították föl Kassán a XVII. század második felében a gyógyszerért. 1712-ben már katonai gyógyszer-tár is volt a városban. — *Nyitra megyében*, Privigyén, 1666 óta collégium volt. A piaristák Szakolezán 1666—1672-ben collégiumot, Nyitrán 1700-ban gimnáziumot nyitottak. — *Komáromban* 1693—1694-ben fönnállott a jezsuiták felső-iskolája. — *Szatmár megyében*, Nagy-Károlyban, Károlyi Sándor gróf piaristákat telepített le s 1727-ben collégiumot alapított számukra, melyet főúri maecenáshoz méltó javadalommal látott el. Nagybányán régi idők óta állt fönn a hírneves »Scola-Rivulina», protestáns iskola, 1713 óta pedig a jezsuiták tartottak ott fönn gimnáziumot. — *Esztergom* már 1683-ban, a mint elmúlt a török uralom, a plébániával együtt magyar népiskolát állított, de a bevándorolt németek számára külön német iskolája is volt, melynek tanítója alá volt rendelve a magyar tanítónak. 1687-ben Széchenyi György esztergomi érsek új gimnáziumot alapított a város falai közt. Esztergom megye területén 1701-ben népiskolák álltak fönn Tokod, Tát, Nyergesujfalú, Pilis-Marót, Bajna, Nagysáp, Bajót, Bart, Kéty, Ebed, Farnad, Keménd, Bény, Kőbölkút, Sárkány, Mócs, Muzsla és Szölgvény községekben. Dorog iskolájáról 1728-ban történik említés. — *Pozsony megyében*, Pozsonyban, Pázmány Péter már 1626-ban alapította a pozsonyi jezsuita-collégiumot. A jezsuiták vezetésével nyílt meg 1627-ben a pozsonyi gimnázium is. Az intézet csakhamar tekintélyes könyvtár és könyvnyomda birtokába lépett. Ugyancsak Pozsonyban, az ágost. evang. lyceumban tanított 1714-től kezdve 5 évig, mint rector, Bél Mátyás, a kiváló tudós és író. Azután pedig pozsonyi lelkész volt 30 éven át s hathatósan közreműködött a város és megye kulturális viszonyainak emelésén. 1642-ben Lóssy primás megalapította Pozsonyban az »Emericanum» papnevelő intézetet. Szelepesényi György érsek megtelepíté ugyanott 1669-ben az irgalmasrendet s kórházat is épített neki.

1705-ben Eszterházy Antal gróf, kurucz generális, megindította Pozsonyban a »Mercurius veridicus ex Hungaria» cz. legelső magyarországi hírlapot. 1710 körül alkotta Donner Ráfael szobrász világhírű pozsonyi szobrait. 1720-ban Royer Pál könyvnyomdát állított Pozsonyban és 1721-ben indult meg Bél Mátyásnak »Nova Posoniensia» nevű folyóirata. Ugyanő erősen dolgozott már akkor a »Notitia Hungariae novae historica-geographica» című művén, míg Kolinovics Gábor, pozsony megyei jegyző, 1720 óta fáradozott 58 vármegye végzéseinek egybe gyűjtésén. Eszterházy Imre érsek 1725-től kezdve egymaga 10 millió frtnál többet adott Esztergom- és Pozsony megye egyházi, iskolai és emberbaráti céljaira s a műveltség akkor oly előkelő fokra emelkedett Pozsonyban, hogy 1733-ban már állandó színháza is volt a városnak. Nagyszombatban, a régi XVI. századi városi iskola helyén, 1616 óta népes collégiumot tartottak fönn a jezsuiták. Pázmány Péter 1625-ben föllállította a nemes ifjak convictusát. 1635-ben megnyílt a nagyszombati egyetem is és Nagyszombat a katolikus nevelés és tudományosság hatalmas központjává fejlődött. Modorban a XVII. század óta a protestánsoknak volt jeles gimnáziumuk. Ugyanakkor Bazinban az evang. egyházközség tartott fönn egy jó iskolát, melyben latin nyelvet is tanítottak. — *Vas megyében*, Kőszegen és Szombathelyen, már 1677 óta collégiumok voltak a jezsuiták vezetése alatt. Faludi Ferencz, a magyar próza újjáteremtője, Vas megyében már a magyar irodalmi kulturán fáradozott, mikor a Temesi Bánságban Mercy kormányzata az elnémetesítés tülekedéseivel volt elfoglalva. — *Hontban* a bányavárosok a szatmári béke után a bécsi hatóságok befolyása alá jutottak ugyan, de az új életre támadt vármegye megvédte régi alkotmányos szabadságait. Selmezbánya polgársága III. Károly uralkodása alatt régi okleveleire és a magyar törvények nyujtotta jogaira támaszkodott. A mint vége lett a török hódoltságnak, a nemesség jószágaira vonult s elfoglalva helyét a vármegyében, elősegíté a bányavárosok magyarosodását. A bányavárosok polgársága németnyelvű ugyan, de a szellem, mely tetteiket irányítja, magyar. Mercy gróf bánsági kormányzatának idejében Selmezbányán már két gimnázium nevelte az ifjúságot: egy katolikus és egy protestáns. A katolikus gim-

náziium jezsuiták vezetése alatt állott. 1724-ben Selmezbányán már leányiskola is volt.¹⁾ —

Hasonlítsuk most össze Mercy korából a Temesi Bánság közgazdasági kulturáját is a magyar vármegyék gazdasági állapotaival.

Mennyire eltörpül a Temesi Bánság közgazdasági művelődése, ha párhuzamot vonunk közte és azon haladás közt, mely a török hódoltság után a magyarországi vármegyékben a rendi önkormányzat és a magyar birtokos nemesség irányító befolyása, a hazai viszonyoknak és hagyományos szokásoknak megfelelő vezetése mellett fejlődött.

Az 1712. évi országgyűlés elrendelte a vármegyék népességi és gazdasági állapotának összeírását, mert a célbavett belreformok keresztülvitele, főleg az adóteher igazságos elosztása szükségessé tette az ország közállapotainak ismeretét. A megyék 1715-ben eszközölték az első összeírást, 1720-ban a másodikat. Mind a két összeírás rendkívül becses adatokat szolgáltat a XVIII. század első évtizedeiben a megyék népmozgalmi és gazdasági viszonyairól s a haladásról.

Álljon itt néhány szemelvény a két országos összeírás adataiból. Csak a hivatalos kimutatásokból láthatjuk tisztán, mennyit haladt a gazdasági és ipari kultúra rövid 5 év alatt a magyar vármegyékben s milyen messzire maga mögött hagyta ugyanakkor a Temesi Bánság közgazdasági és ipari állapotait.

Szabolcsban 1715-ben összeíratott 2137 háztartás, 1720-ban már 2698 háztartás volt ebben a megyében. — *Zemplénben* volt 1715-ben 4933 háztartás, 22.584 köblös szántó és 3633 kapás szőlő; 1720-ban 5402 háztartás, 63.004 köblös szántó és 14.097 kapás szőlő. — *Abauj-Tornában*, Kassán, 38 czéh létezett s már 1475 óta fennállott ott egy kereskedelmi és ipartársulat (Handlungs-Gremium), melynek szervezete különbözött a czéhek szervezetétől. Jegyzőkönyvei 1687-től vannak meg. A postát 1703-ban II. Rákóczy Ferencz szervezte. — *Biharban* összeíratott 1715-ben 43.299 köblös szántó, 1720-ban már 58.019. 1715-ben 359 kapás szőlőből 131 a polgárok kezén volt. 1715-ben Bihar megyében 42 iparos és kereskedő volt. Magában Debreczenben 445 iparos és

¹⁾ V. ö. mindezeket *Borovszky*: »Magyarország vármegyéi és városai.«

kereskedő iratott össze. Az 1720-iki összeírás alkalmával volt a megyében 67, Debreczenben pedig 687 iparos és kereskedő, a kiknek az érdekei védelmére czéhek alakultak. — *Hont vármegyében* összeírtak 1715-ben 38.345 köblös szántót, 1720-ban már 40.345-öt. A szőlőművelést is igen nagy területen üzték. Az ipar és kereskedelem általános lendületet tüntet föl. Ugyanazt tapasztaljuk a bányászat terén is. 1723-ban törvényesítették a Miksa-féle bányarendtartást. Selmezbányán 1722-ben Potler Izsák angol gépész a vízmerítés céljaira már tűzgépet alkalmazott, 1733-ban pedig Hell K. gépmester saját találmányú gőzgépekkel dolgozott. A kohók tisztjei bányászati kurzusokat rendeznek s tanítványaikat különösen a bányamérés és fémkémlelés ismereteiben oktatják. 1733-ban föllálitották Selmezen az első magyarországi bányászati iskolát. Az aknákat mélyítették és új aknákat nyitottak. — *Barsmegyében*, Körmöczbányán, épp oly magas színvonalon állt a bányászat s a többi iparág is, melyek külön-külön tekintélyes czéhekben voltak egyesítve. Főnnebb emlitém, hogy a bánáti bányászat rendbehozatalára onnan vitték le a szakértő bányászokat. Aranyosmaróton már a XVIII. század elején számos posztönyíró üzőtt jövedelmes ipart, de híres volt az ottani takácsipar is. A csipkeverés már 1604-ben el volt terjedve Barsban. A Zsitva mellékén és a Garam alsó részein 1715-től kezdve nagy mértékben folyt a gabonaneműek termesztése, az északi községek lakosai pedig gabonakereskedéssel foglalkoztak. 1720-ban említi az összeírás a cserenyei fuvarosokat, a felsőháromi 3 fűrészmalmot, a kapronczai favágókat, a kelecsényi szénégetőket. Malomkő-iparral Újbányán és Geletneken foglalkoztak. Vásársabadalmat nyertek már 1714-ben Szent-Benedek, 1720-ban Aranyosmarót s 1724-ben Kis-Tapolcsány.¹⁾ — *Györmegyében* összeírtak 1715-ben 25.953 köblös szántó földet, 1720-ban már 48.432-öt. Ugyanezt az emelkedést tapasztaljuk a szőlőművelésnél is. Háztartás volt a megyében 1715-ben 1943, 1720-ban már 2154. Ugyanakkor Győr városában és az egész megye területén már erős iparosoztatlyt találunk. — *Esztergommegyében* a művelés alatt álló

¹⁾ *Morzsányi*: »Gesch. d. sieben Bergstädte.« — *Kachelmann*: »Gesch. d. Niederungarischen Bergstädte.« — *Péchy Antal*: »Selmezbánya bányászata.«

terület kitett 1715-ben 19.964 köbölt, 1720-ban már 28.877-et. A mellett keresztülvitetett minden községben az úrbéri rendezés s a szántóföldnek telkekre való osztása. Ugyanakkor a megyében és Esztergom városában tekintélyes iparos elem jött létre. Magában Esztergomban 1683 és 1715 közt 19 önálló, vegyes és közös czéh alakult s az üzleti forgalmat vásárok élénkítették. A kis Esztergom városa 1720-ban már 332 háztartást mutat föl, a vármegye területén pedig 1281 háztartás volt. Az iparczikkek árának és a munkabér-viszonyoknak szabályozása végett a vármegye közönsége 1723-ban bizottságot küldött ki s 1727 óta a megye kiváló gondot fordított a jobbágyközségek érdekeinek is előmozdítására. — *Gömörmegyében* összeírtak 1715-ben 14.861 köbölös szántót, 1720-ban már 25.880-at. A földművelés tehát rövid 5 év alatt hatalmasan föllendült. Sörfőzése már 1688-ban volt Gömörnek. S milyen előkelő volt a társadalma! Csetneken nagyobbbrészt nemesek, Mártonfalván, Detéren curiális nemesek laktak, Putnok lakosai végbeli vitézek valának. Az iparososztály jó módnak örvendett. Az iparosok túlnyomó részben takácsok, gyolcsfestők és fazekasok voltak, de 1715-ben képviselve volt már minden iparág. A cserépzománcz első alkalmazását maguknak vindikálják a gömői fazekasok. 1720-ban 7 helyen volt papírmalom, 5 helyen fűrészmalom, 5 helyen posztógyár és 6 helyen bőrgyár; azonkívül 109 órlómalom működött a megye községeiben. Gömör méhtenyésztése és viaszkereskedése messze földön híres volt, vasipara már a XVII. században a virágzás igen magas fokán állt. Ismeretes, hogy II. Rákóczy Ferencz nagy súlyt helyezett a gömői vasiparra, különösen az ottani fegyvergyártás fejlesztésére. A dobsinai fegyvergyár már a XVII. században alakult. Pelsőczön már a XVI. században főnnállott egy aczélgyár. A XVIII. század első felében 36 különféle szerkezetű nagyobb vasolvasztó-kemence működött Gömörben. — *Aradmegyében* 1715-ben a bánátihoz képest nagyon haladott közgazdasági élet folyt. Volt a megyének viruló szőlőművelése, gabonatermelése, kereskedése, állattenyésztése és kiterjedt ipara. 1726-ban, mely rossz termő esztendő volt, mégis sok eladó buza találtatott Kovaszincz és Kuvin termékeny vidékein és a zarándi községekben. 1709-ben Brankovics György, 1726-ban az aradi minoriták készítettek nagyobb

mennyiségű vörös aszut, melynek zamatját Bonbardi már 1718-ban dicsérte Magyarország topographiájában. 1715-ben összeírtak Aradban 81 köbölös szántóföldet, 1720-ban már 795 köbölös földjük és 84 kapás szőlőjük volt művelés alatt. Elég tanulságos adat — írja a megye monographusa, — ha meggondoljuk, hogy az egész akkori Arad megyét csak 8 négyzet mérföldre, a porták számát pedig csak 19-re becsülték.¹⁾ — A Temesi Bánsággal szintén közvetlenül határos *Bács-Bodrog* megyében, mely csak kevéssel előbb, a zentai csata után szabadult föl a török járom alól, hasonlíthatatlanul vigasztalóbbak voltak az állapotok nemcsak gazdasági, ipari és kereskedelmi tekintetben, de a magyarság megerősödése és a népoktatás fejlődése szempontjából is. Baján már 1722-ben magyar iskola állt fönn. Baján, Szabadkán, Újvidéken és Zomborban, mindjárt a török uralom megtörése után, a triviális iskolákat meghaladó ismeretek tanítására grammatikai iskolák jöttek létre a ferenczrendiek vezetése alatt. 1731-ben pedig — és ez volt Bács-Bodrogban a visszatérő rendiség legjelentősebb vívmánya — megindult a hódoltság idején eltűnt *magyarság visszatelepítésének* hosszú sorozata, mely egy évvel előzte meg ott a német kolonizációt.²⁾

Rendkívül érdekes és tanulságos képet rajzol a magyar megyék kulturális állapotáról *Nesselrode* főhadi biztos 1729-ik évi hivatalos jelentésében. E jelentés szerint *Sopron* vármegye termékeny és megvan az alkalmatossága arra, hogy terményeit értékesítse. — *Vasmegyében* jó borok teremnek, kedvező állapotban van. — *Györmegyében* oly kedvezők az állapotok, hogy az adóterhet elbírná, Győr városa napról-napra növekszik. — *Zalamegye* termékeny, mindenképen kedvező állapotban van. — *Veszprémmegye* elég jó karban van. — *Fejérmegye* helységei jelesek, lakosai jómóduak, földje nagy és termékeny, baromtenyésztése igen virágzó. Székesfehérvár nagy, számos a lakossága, sok a bora, gabonával is kellően el van látva. — *Baranyamegye* viszonyai kedvezők, népessége erősen növekedik. — *Somogy* elég bort és gabonát termel s a makkoltatásból

¹⁾ *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad város monographiája.

²⁾ *Magyarország vármegyéi és városai.*

is pénz. — *Tolnának* sok a javadalma, nagy és termékeny a földje, elegendő a bora, számos a marhája, mezővárosai és falvai jómódú és számos néppel telvék. — *Nyitra* megyének jó állapota mindenki előtt ismeretes, községei néppel és minden jóval bővelkedők, határa termékeny és el is adhatja terményeit. — *Pest-Pilis-Solt* vármegyék területe termékeny, marhatenyésztése jó, sok a népes helysége és javadalma. — *Buda* városának lakói nagyon megsaporodtak, sok a szőleje, biztos a piacza otthon és a Dunán, közjövédelmé is jelentékeny. — *Esztergom* megyének sok a faluja, kedvező a helyzete. — *Hont* megyének nagy haszna van. — *Abauj* már ki kezdett vergődni pusztult állapotából. Jó a földje, elég a szénája, bora úgy mennyiségre, mint minőségre nézve jeles, a makkoltatásból is van haszna és terményeit jól eladhatja. Emelkedőben van *Kassa* városa is, mely 16 falunak ura és sok szőlejéből is hasznot húz. — *Zemplén* ben szűrik a legjobb bort, a megyének jövédelmé van a kereskedésből s a hordók szállításából is. — *Szepes* megyének őszi gabonája jó, vasbányái és kohói sok pénzt hoznak, a vásznat az ezredek itt szokták összevásárolni. Késmárknak tehető polgárai vannak, Lengyelország felé kereskednek. — *Gömör* ben a bányák és erdők nagyon jól jövedelmeznek. — *Borsod* megye termékeny, baromtenyésztése virágzó, bora jó, piacza van Lengyelországban, a makkoltatásból is jól pénz. — *Heves* és *Külső-Szolnok* kiterjedt határában sok a szőlő, híres bortermel, nagy a baromtenyésztése, lakóhelyeinek száma és népessége szaporodik. *Eger* nagyszámú lakossággal dicsekszik, jövédelmé a borából van. — Hasonló a helyzete a *Jász* ságnak és a *Nagy-Kún* ságnak. — *Szabolcs* megyének jó a földje, sok a szénája, biztos piacza van a Hegyalján, a salétromból, makkoltatásból és halászatból is van jövédelmé. — A hajdúvárosok földművelése virágzó. — *Bihar* népes megye; terjedelmes legelőkkel, sok borral, sűrű erdőkkel, vaddal, hallal bővelkedik. Borának piacza van *Mármaros*, *Szabolcs*, *Békés*, *Zaránd* és *Arad* megyékben, a *Kún* ságban és a hajdúvárosokban, gabonáját *Debreczen* be és *Váradra* viheti vásárra. *Debreczen* népes város nagy baromtenyésztéssel és földműveléssel, pusztái nagyon jövedelmezők. — *Csongrád* ban különösen *Szeged* van emelkedőben, határa, földje, halászata jövedelmező. — *Zaránd* megyének sok a népe, a hegyeken

kívül termékeny a földje, aranybányája is van. — *Békés* a földesurának gondoskodásából nagyon emelkedik.¹⁾

Az idézett bizonyító anyagnak beleszólo joga van Mercy kormányzata kulturális eredményeinek mérlegelésénél. Hiszen azt kellett nyomoznunk: vajjon igaz-e, hogy az idegenül kormányzott Temesi Bánság utólérté, vagy éppen túl is szárnyalta műveltség dolgában a magyar vármegyéket?

Azt hiszem, most már döntő ítélettel megállapíthatjuk, hogy az emelkedés a magyar megyékben s nem a Temesi Bánságban történt. A magyar megyék műveltsége minden téren, még a közgazdaságin is, túlhaladta azt az árnyékkulturát, melyet az erőszakos katonai és kamarai uralom Mercy segítségével 1716-tól 1733-ig a Temesi Bánságban megteremtett. Kétségtelen, hogy Mercy igen nehéz és igen nagy föladataira vállalkozott, mikor a török hódoltság évszázados rombolásaitól és a német hadak dúlásaitól tönkretett délvidéki tartomány helyreállítására és igazgatására elhivatott.

Elismertük Mercy érdemeit, a hol ilyenekkel találkozunk. Alakját azonban semmi esetre sem helyezhetjük el Délmagyarország történeti pantheonjának heroikus alakjai közé, a hová őt elfogult német írók irányzatos túlzással beállították.²⁾

Mercy kormányzata fölülről reá oktrojált, egyöntetű munkaterv nélküli kapkodás volt. Egyszerű kísérletezés volt, mely Délmagyarországon áldatlan helyzeteket teremtett. Egész

¹⁾ »Magyarország történ. III. Károlytól a bécsi kongresszusig.« — Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. —

²⁾ »Im Pantheon heroischer Gestalten der Banater Geschichte gebührt dem Grafen Mercy einer der ersten Plätze. Hatte der Kriegsheld Veterani die Befreiung des Banates eingeleitet, Prinz Eugen »der edle Ritter« dieselbe verwirklicht, so blieb es dem Grafen Mercy nicht nur vorbehalten sie zu vollenden, sondern es fiel ihm auch noch die schwierige staatsmännische Aufgabe zu, das durch deutsche Waffen (?) aus türkischer Knechtschaft befreite, aber total versumpfte (?) und verödete Land für Menschen bewohnbar zu gestalten und der Kultur zu erschliessen. Der Lorbeerkrantz, den Clio um das Haupt Mercys gewunden, gebührt also im gleichen Maasse dem Feldherrn, wie dem Staatsmann. Die unverweckbaren Verdienste auf beiden Gebieten sichern dem grossen Manne — dem die Bewohner des Banates unendlichen Dank schulden — den ehrenden Ruhm der Unsterblichkeit.« (F. Wattel: »Biographische Skizzen«, 17. 1.)

kormányzata egy monstruózus vázlat, melyből hiányzott az izomzat, az elevenítő, termékenyítő lélek és szív. Bármily odaadással iparkodott is a reá váró hivatásnak megfelelni, nem érthette el célját. Törekvéseit illuzóriussá tette többi közt a Temesi Bánságot körülvevő magyar vármegyék szabadmozgású szelleme, mely a tartományban alkalmazott kényuralmi rendszert a benszülött lakosság szemében csak annál gyűlöletesebbnek, még a török hódoltsági állapotoknál is tűrhetlenebbnek tüntette föl. Szolgalelkű hivatalnokokkal és oly szokatlan eszközökkel dolgozott, hogy nem volt képes kitűzött céljaira a nagy tömegeket egyesíteni, sőt ellenkezőleg, eltávolította őket magától. A függő kérdéseknek gyökeres megoldását nem tudta keresztülvinni. Bevégzett eredményeket egyetlen esetben és egyetlen téren sem volt képes fölmutatni, annak dacára, hogy kormányzása a monarchiának majdnem annyi költségébe került, mint magának a temesi tartománynak visszafoglalása. Minden igyekezete s buzgósága mellett is, mikor kormányzói állásáról távozott, csupa sikertelenséget, sok bajt és rendetlenséget, felemás munkát, általános elkedvetlenedést, elszegényedést és a katonai karhatalom pusztításait hagyta maga után. A károkért, melyeket okozott — s ezek közt van a magyar népnek soha többé nem orvosolható kizárása saját apai területéről — mind a magyar nemzet, mind a nemzeti történelem Mercy-t a kormányzót teszi felelőssé és nem az udvari dikasztériumokat, melyeknek parancsai szerint eljárt.

Mercynek temesi kormányzata tehát minden irányban csődöt mondott.

A nagy Cincinnatus nem hagyott hátra maradandóbb nyomokat és ma, alig másfélszázad után, már a pusztá nevét is csak kevesen ismerik már Délmagyarországon.

*

Befejezésül még néhány szót Mercy *egyéniiségéről*.

Mercy előkelő család sarja volt. Eredetére francia, születésére német, hajlamaira tán leginkább olasz. Németbe oltott francia olaszos vonásokkal, de kifejezettebb nemzeti karakter nélkül. A magyar nemzethez, noha csillagzata közénk vezeté őt,

lelkileg sohasem közeledett. Magyarország törekvéseivel épp oly ellenszenvesen állt szemben, mint mintaképei: Savoyai Jenő, vagy Montecuccoli. De távol állott a németektől is. A németekhez csak számításból hajlott, hogy el ne veszítse az udvar kegyét. Szeretni, nem szerette őket. Látni való, hogy egyéniségének nem volt határozottan kifejezett nemzeti bélyege s ő is, mint Montecuccoli egykoron, a nemzeti eszmével ellentétben egyedül csak a császári eszmét képviselte. »A császárság rideg egyházpolitikai és kényuralmi törekvései hatották át — írja róla Acsády — s Magyarország sajátos viszonyai iránt minden érzéket nélkülözött, épp úgy, mint Montecuccoli. Elfogult katona volt, ki csak engedelmisséget kívánt; hasztalan ütközött kívánsága törvénybe, jogba s a tényleges viszonyokba.«¹⁾ Egyben mégis különbözött Montecuccolitól: nem volt tétovázó s óvatos természet. A mit egyszer föltett magában, azt gyorsan, elszántan és merészen igyekezett megvalósítani. De valamint mintaképe Montecuccoli nem aratott hazánkban babérokat és szereplése Magyarországon csalódással végződött, úgy Mercyé is.

Fölfuvalkodott, rendkívül gögös, rideg ember volt. Nem közönséges szellemi képességeit és kormányzói állását túlbecsülve, szinte Cäsarnak képzelte magát, isteni attributumokkal. Megkövetelte a hivatalos ünnepi formákat s kedve telett alattvalóinak alázatos hódolatában, hízelgő tömjénezésében. Elvárta alattvalóitól, hogy a névnapját, vagy születésnapját minden esztendőben a Temesi Bánság egész területén lehető pompa kifejtésével megünnepeljék. Valahányszor elutazott Temesvárról, vagy visszaérkezett oda, az adminisztráció mindig körlevélben tudatta azt az összes községekkel. Egyébként nagyon öntudatos, szigorú, de igazságos főnök, gavalléros úri ember volt. De exponált állásában rosszul állt neki epés modora és hirtelen föllobanó temperamentuma. Indulatos természetén nem tudott uralkodni s ez gyakran ragadta őt szertelenségekre és sértő durvaságokra. Türelmetlenségével, lenézó kevély föllépésével s kíméletlen gorombaságaival sok ellenséget szerzett magának, a katonaság pedig éppen nem szívelheté.

Külsejére nézve középnyagyságú, zömök, vállas, barna ember

¹⁾ Magyarország I. Lipót és I. József korában.

volt beretvált arczczal, fehér parókás nagy fejkattal és élesteintetű, értelmes nagy szemekkel. Fametszetű miniatűr-mellképének eredeti példánya megvan a bécsi Albertina-gyűjteményben.¹⁾

Jellemző Mercy egyéniségére és bánási sáfárkodására nézve, hogy rövid 13 év alatt milliós összegeket szerzett, fekvőségeken pedig a leggazdagabb magyar mágnások birtokaival vetélkedő uradalmak tulajdonosa, vagy haszonélvezője lön. Temesvárott oly pazarfényű háztartást rendezett be, a milyent abban a korban csak fejedelmek udvarában lehetett találni. A temesvári adminisztráció egyik tagja, *Kallanek* tanácsos, följelentette őt az uralkodónál, hogy a kincstár jövedelmeivel pazarul gazdálkodik és saját fényűzési céljaira hűtlenül kezeli a közpénzeket. A bécsi titkos levéltárban őrzött »Extractus einiger aus dem Temesvarer Banat eingelaufenen Nachrichten« című iratban azt referálja *Kallanek* 1718-ban a császárnak, hogy: »der Herr Graf. Mercy hat 170 Pferdt, 130 Ochsen, 132 Bediente, 6 Jäger mit 150 Hunden. Dieses alles muss das Land aushalten. Über alles dieses hat er vorn Jahr vor sich, qua commandirend Graf, 12.000 fl. genohmen.«²⁾

Mercy bánási uradalmairól és rengeteg fizetéséről tettem már említést a fentebbiekben. De voltak azonkívül Tolnában, Baranyában és Fehérmegyében is hasonló terjedelmű birtokai. Ezeket a magyar vármegyéket jelölte ki ugyanis a császár győzelmes tábornokai jutalmazására. Caprara grófnak 90.000, Veterani gróf örököseinek 80.000, Jenő hercegnek 80.000 forint értékű birtokokat utalványozott. Mercy gróf is kapott ott dúsan jövedelmező magyar uradalmakat, a hová szintűgy, mint a Temesi Bánságba, németeket és olaszokat telepített. Alig volt az udvarnak befolyásosabb embere, ki a közprédára kiszemelt magyar földön ilyen és hasonló nagy jószágokat, terjedelmes uradalmakat ne szerzett volna. Sőt nem is elégedtek meg avval, mit az uralkodótól adományképen, vagy élethossziglani élvezetül kaptak, hanem sok esetben önhatalmú-

¹⁾ Lelőzölte *Böhm Lénárd*: »Geschichte v. Weisskirchen«, 1905; és *Wettel F.*: »Biogr. Skizzen«, 1908.

²⁾ »Száz év. Délm. u. történetéből.«

lag foglaltak le maguknak egész községeket. Igy Mercy 1726-ban lefoglalta a maga számára Fény községét az összes földekkel együtt, melyeket a párdányiak vetettek be. Önmaga fölmentette magát minden tized alól is. 1721-ben szept. 10-én kérdezi az udv. kamara az adminisztrációtól: miféle falu az, melyet Mercy gróf elnök a saját használatára kér? 1719-ben okt. 18-án jelentést sürget az udv. kamara azoknak a panaszoknak tárgyában, melyek arról vádolják Mercy-t, hogy a Temesi Bánságban összevásárolt borait császári ígásrobottal szállíttatja Temesvárra s hogy ilyen alkalmossal már nagyobb számú ígásmarhát tett tönkre; hogy továbbá 300 mérő gabonát vettetett el földjein az adófizető alattvalókkal.¹⁾

Asztalát a kerületi tisztartóknak kellett ellátniok jó deputátum borokkal. Az akkori kezdetleges viszonyok közt nem volt az éppen könnyű dolog. Jó bánati bort csak Verseczről, Orsováról, Mehádiáról és Topliczáról lehetett kapni. 1717. szept. 24-én hivatalosan jelenti a verseczi tisztartó az adminisztrációnak, hogy Mercy gróf asztala számára (für seinen Trunk) 40 akó legjobb minőségű szőlőből készítettett bort, még pedig sajtó hiányában pusztá kézzel.²⁾

Mercy vallásosságáról nehéz biztos ítéletet mondani. Kormányzati rendszerének alapelve a bécsi udvar szellemében a valláserkölség volt ugyan, és ő az egyház törvényeinek megtartását úgy a katonaságtól, mint a polgári társadalomtól szigorúan meg is követelte; de a cselekedeteiből mégis az tűnik ki, hogy egyéni vallásos áhitata nem volt éppen valami nagyon erős. Mutatja a Nádasdy püspökkel és a kath. papsággal szemben tanúsított feszes és szertartásos, csaknem ravasz magaviselete, valamint a temesvári jezsuiták naplójának mély hallgatása Mercy katolikus és áhitatos érzületéről. Ellenben a rácz főpapoknak — kétségkívül politikai célzatból — nagyon hízelgett. Előzékeny, sőt lebilincselő volt irántuk. A protestánsok és zsidók ellen sem járt el egészen a kor szigora szerint. Csak ijesztett és fenyegetőzött. De ha tette került a sor, elég enyhén bánt el az incriminált zelótákkal. Meglátszik tettein, hogy nem

¹⁾ *Baróti*: »Adattár.«

²⁾ U. o.

volt ellensége a lelkiismereti szabadságnak s a vallásos meggyőződésnek.

Mercy sokat betegeskedett. Lehet, hogy ez kedvetlenül tette el és tette őt indulatossá, elégedetlenné. De máskülönben sem mosolygott rá a boldogság napvilága. Voltaire írja róla, hogy oly családból eredt, melynek sorsa volt, hogy tagjai épp oly tiszteletben álltak, mint a milyen szerencsétlenek valának. Mercy is, a szellemes ember, az alkotó tehetséggel megáldott férfiú íme mitsem alkothatott, mi az élet kritikája s az elfogulatlan történetírás ítélőszéke előtt megállná helyét. Mint katona a legjobbak, legvitézebbek közé tartozott s mégsem kerülheté el, hogy balsorsa éppen akkor zúdítson rá szerencsétlenséget, fogságot vagy megsebesülést, mikor már-már örvendeni készült győzelmi sikereinek.¹⁾ Szerencsétlen sorsa okozta tán azt is, hogy temesvári kényelmes állomásáról élete alkonyán, mikor már nyugodni vágyott, szólítá el a császári parancs Olaszország csatamezejére, Párma elé, hol az ellenség golyózáporában lelte hősi halálát.

Mikor Temesvárról Olaszországba távozott, az adminisztráció a szentandrásai és szentmiklósi tiszttartóságoknak rendeletet küldött, hogy a Mercy gróf tábornagy és bánsági parancsnok által hátrahagyott s adjutánsának, Cornesnek kíséretében Németországba szállítandó málhák s különféle ingóságok elfuvarozására 80 darab lovat a szükséges szekerekkel s szolgaszeméllyel, azonkívül 18 ökrösfogatot tartson készen.²⁾ 40 kétlovas és 18 ökrösszekér — rengeteg karaván — szállította tehát 1733. december hóban Mercy ingóságait a külföldre.

Mercy 1734 jún. 29-én halt meg. A gyász hír csaknem egy hónap múlva érkezett Temesvárra. 1734 júl. 17-én értesíté az adminisztráció a kerületi tiszttartóságokat, hogy »Mercy gróf tábornagy ő excellentiája, az adminisztráció elnöke, a június 27-én (?) végbement ellenséges támadásnál Olaszországban életét veszte.«³⁾ Mikor Savoyai Jenő Mercy elestéről értesült, nyíltan kijelenté, hogy »bármit mondjanak is Mercyról, a császár

¹⁾ Allg. deutsche Biographie. — *Wettel*: id. m.

²⁾ *Baróti*: »Adattár.«

³⁾ U. o. Az adminisztráció értesülése oly hiányos volt, hogy Mercy halálának sem a napját, sem a helyét nem tudta helyesen közölni.

mégis nagy embert vesztett benne.«¹⁾ A temesvári jezsuiták ünnepélyes gyászmisét mutattak be lelkiüdvéért s oly díszes castrum dolorist állítottak föl a templomban, hogy egy egész hétig dolgoztak rajta. Ugyanakkor Bécsben is volt gyászünnepély Mercy emlékére.²⁾ *De aztán soha többé!*

Mercynek nem volt családja, gyermektelenül halt el. Birtokai, ingóságai és grófi méltósága az 1723-ban örökbefogadott két fiára szálltak: *Argenteaui Mercy Ignác Károlyra*, ki tábornok volt s Eszéken tartománykormányzó,³⁾ és *Argenteaui Mercy Florimundra*, ki a diplomáciai pályán szolgált s kiváló szellemi tulajdonainál fogva kedvence volt Mária Terézia miniszterének, Kaunitz herczegnek.

¹⁾ *Wettel*: id. m.

²⁾ »Gespräche in dem sogenannten Reich der Toten.« Frankfurt a. M. 1735.

³⁾ Ennek az arcképe megvan Temesvárott a Délmagyarorsz. történ. és régiségtudom. Múzeumban (IX. csoport 1. szám). Az olajfestésű mellkép a Múzeumok és könyvtárak orsz. Felügyelőségének letéte. Tévedésből van ráírva, hogy az Hógyész urának és a Temesi Bánság megtelepítőjének az arcképe. Semmiben sem hasonlít a Temesi Bánság egykori kormányzójára. A ruházat is Mária Terézia korából való. A temesvári képnek eredetije Apponyi Sándor gróf tulajdona Lengyelben.

TARTALOM.

	Lap
I. Bevezetés. Temesvár visszavétele 1716-ban. A törökök távo- zása Dél-Magyarországból. Temesvárnak és a temesi tarto- málynak állapota a törökök kivonulása után. Savoyai Jenő herceg Temesvárott. Mercy Claudius Florimund kinevezése a Temesi Bánság kormányzójává	3
II. Temesvár lakossága a törökök elvonulása után. A Temesi Bánság igazgatásának tervezete. A Mercy-féle «Haupt-Ein- richtungs-Werk.» Az ideiglenes berendező-bizottság. Az admi- nisztráció szervezete és annak hivatalnokai. Az új kerületi beosztás. Magyarok maradványai a Temesi Bánságban. Temesvár város közigazgatásának szervezése. Katonaság....	17
III. A Temesi Bánság benépesítése Mercy kormányzósága alatt. A külföldi német telepítések első időszaka 1717-től 1724-ig, második időszaka 1724-től 1727-ig, harmadik időszaka 1727-től 1734-ig. Az alattvalók költözése és szökése. Örmények. Olaszok. Spanyolok. Bolgárok. Bánáti községek, melyekben Mercy alatt német birodalmi kolonisták telepedtek. A népesség szaporodása a Temesi Bánságban Mercy alatt	31
IV. Egyház. A jezsuiták temesvári missióházának kezdete és fejlődése. Egyházi joghatósága. Nádasdy László gróf esanádi püspöksége. A temesvári adminisztráció viselkedése Nádasdy püspökkel szemben. Egyházmegyei viszonyok Mercy kor- mányzósága idején. Krassovánok. Bosnyák-argentínai és salva- toriánus ferenczrendiek, kapucinusok. Templomok és monos- torok. Egyházi szokások. Congregatio agoniae. Congregatio B. Mariae Virg. Immaculatae. Nepomuki szt. János kultu- szának kezdete a Temesi Bánságban. Krassófi és karánsebesi jezsuita missiók. Mercy alatt keletkezett róm. kath. plébániák. Jezsuiták részvéte a temesvári társaséletben. Más felekezeti egyházak. A gör. k. n. egyesültek püspökségei a Temesi Bán- ságban s valláserkölesi életük. Protestánsok. Zsidók	51
V. Iskolatígy. A temesvári elemi iskolák. A jezsuiták gimnáziuma Temesvárott. Elemi iskolák a vidéken. Művészet.....	97

VI. Gazdasági berendezkedés a Temesi Bánságban Mercy kormány alatt. Különböző adóncemek, tizedek, vámok és haszonbérjövödelmek, a só-, mész-, dohány-, viasz-, méz- és szeszmonopólium, a kincstári erdőségek, halászat, vadászat.	103
VII. Mezőgazdasági kultúra. Kézművesség. Építőipar. A temesvári és orsovai várak, a karánsebesi, lugosi és új-palánkai erődítmények építése. Temesvár városa kiépítése. A püspöki székesegyház és az argentinai bolgár tartom. ferenczrendiek templomának építése. Gyáripar a Temesi Bánságban Mercy alatt. Bányászat. Kereskedés. Pénzforgalom	113
VIII. Közállapotok a Temesi Bánságban Mercy kormányzata idején. Katonai hatalmaskodások, a polgári hatóságok visszaélései, hivatalnokok kihágásai. A lakosság terhelése és elnyomása. Polgári és büntényítő bíraskodás. A törvénykezési bizottság megalakítása. Ügyvédek a Temesi Bánságban. Közbiztonsági állapotok. Czigányügy. Útak és vizek szabályozása. Posta. Közlekedés. Egészségügy	143
IX. Mercy Claudius Florimund gróf kormányzatának és egyéniségének jellemzése	158

Tizenharmadik kötet. I. Lónyay Zsigmond és a nугyazombati béketanácskozmány 1644—45-ben. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — II. A Praetorikus köcsökök régiségi jellegeiről. *Ortway Tivadartól*, 60 fill. — III. A kolozsvári ötvös-legények sűrűje 1673-ban és 1676-ban. *Deák Farkastól*, 60 fill. — IV. Tóros János szerepe a linczi békekötésben. 1645. *Zsilinszky Mihálytól*. — V. Bővid-ésaróvotélek Kemény János önelétírásáról. *Deák Farkastól*. — VI. Szilágymegye középkori emlékei. *Bunyitay Vinczellől*, 60 fill. — VII. Az eparchyi tanácskozmány 1647/48-ban. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — VIII. Rosztizlaw galicziai herceg IV. Béla magyar királynak veje. *Wenzel Guntától*, 20 fill. — IX. A Székelyek származásáról és intézményeiről. *Orbán Halasztól*, 40 fill. — X. Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. *Hajnik Imrétől*, 1 kor, 20 fill. — XI. 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól*, 1 kor, 20 fill. — XII. Bathlen Gábor diplomáciai összehoztatásából. *Ödöry Lipóttól*, 1 kor.

Tizennegyedik kötet. I. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulasky Ferencztől*, 40 fill. — II. *Duka Tivaday* Körösi Csoma Sándorról. *Jakab Elektől*, 80 fill. — III. A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után. *Aczady Ignácztól*, 60 fill. — IV. Carvajal János bíbornok magyarországi követésége 1448—1461-ben. *Fraknoi Vilmóstól*, 1 kor. — V. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulasky Ferencztől*, 80 fill. — VI. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. *Töglés Gábertől*, 80 fill. — VII. A ezéhek történetéről Magyarországon. *Szűcs Lajostól*, 2 kor, 80 fill. — VIII. A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. *Ortway Tivadartól*, 1 kor, 60 fill. — IX. A magyar nemesség és birtokviszonyai a Mohácsi vész után. *Aczady Ignácztól*, 1 kor, 60 fill. — X. A magyar pogány utóleték. *Pulasky Ferencztől*, 40 fill.

Tizenötödik kötet. I. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. *Töglés Gábertől*, 1 kor, 80 fill. — II. Oláhok költöztetése Dalmagyarszágon a múlt században. *Szentkláray Jenőtől*, 40 fill. — III. A szepesi jog. *Dankó Kálmántól*, 80 fill. — IV. A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesbíráskodás korszakában. *Hajnik Imrétől*, 40 fill. — V. Kálmán király oklevelei. *Fejérvataky Lászlóttól*, 1 kor, 60 fill. — VI. Bihar vármegye oláhjai s a vallásuk. *Bunyitay Vinczellől*, 1 kor, 60 fill. — VII. Szeremi Geörgy élete és emlékirata. *Szűcs Lajostól*, 1 kor, 60 fill. — VIII. Szeremi emlékirata kiadásának hiánya. *Szűcs Lajostól*, 90 fill. — IX. Nagy Lajos magyar király viszonya Gianfranco di Guccio francia bronzvotólól. *Pör Istvántól*, 80 fill. — X. A Pécs nemességi örökösödési pere 1423—1433. *Nagy Imrétől*, 80 fill. — XI. Pécs lázadása. *Márki Sándortól*, 1 kor, 80 fill. — XII. Körös megye a XV században. *Csinski Dezsőtől*, Ára 4 kor.

Tizenhatodik kötet. I. A magyar Anjouk eredete. *Ödöry Lipóttól*, 60 fill. — II. A megye és a városok. *Baldass Ferenctől*, 60 fill. — III. Régi magyar birtokviszonyok. *Aczady Ignácztól*, 1 kor, 20 fill. — IV. Oklevelek II. István király korából. *Fejérvataky Lászlóttól*, 1 kor, 60 fill. — V. Táine Hipolyt Adolf mint történész. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — VI. Újabb tanulmányok a réskorról. *Hampel Józseftől*, 1 kor, 20 fill. — VII. Ugocsa vármegye keletkezése. *Komáromy Andrástól*, 90 fill. — VIII. A jobbágy-adózás 1577—97-ben. *Aczady Ignácztól*, 2 kor, 40 fill. — IX. Lengyelországi adólekölésünk főleg Erdély XVI—XVIII. századi történetéhez. *Veress Endrétől*, 20 fill. — X. Történeti egyezések és tévedések. *Mátyás Flóriántól*, 60 fill. — XI. A ezizatoroziek középkori iskolázása Párisban. *Rékess Remigtől*, 1 kor, 60 fill. — XII. A romanizmus Illyricumban. *Rékess Lászlóttól*, 50 fill.